

ԵՐԿԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ
ՖԻԼՈՍՓԻԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ 1945

ՀԱՍՍՈՒԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Մ. ԱՔԵՂՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ

ՖԻԼՈՍՈՓԻԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ

ՍՑՈՒԳՎԱԾ Է 1981 թ.

A II
31524

6889

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՍՈՒԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1945

**Տպագրվում է ՀՍՍՌ-ի Գիտությունների
Ակադեմիայի Նախագահության կազմակերպմամբ:
Պրեզիդենտ Հ. ՕՐԲԵԼԻ**

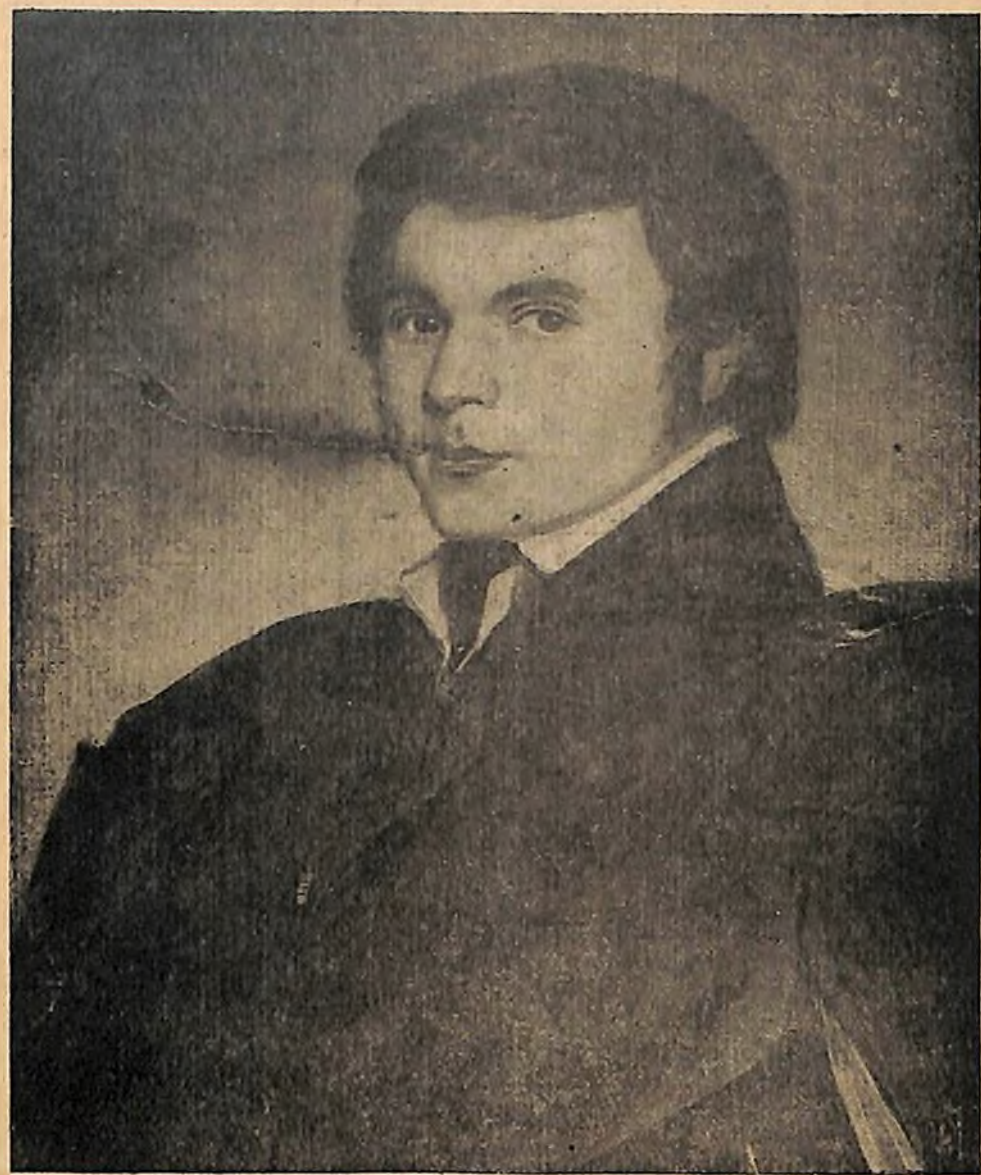
**Խմբագրությամբ
ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ**

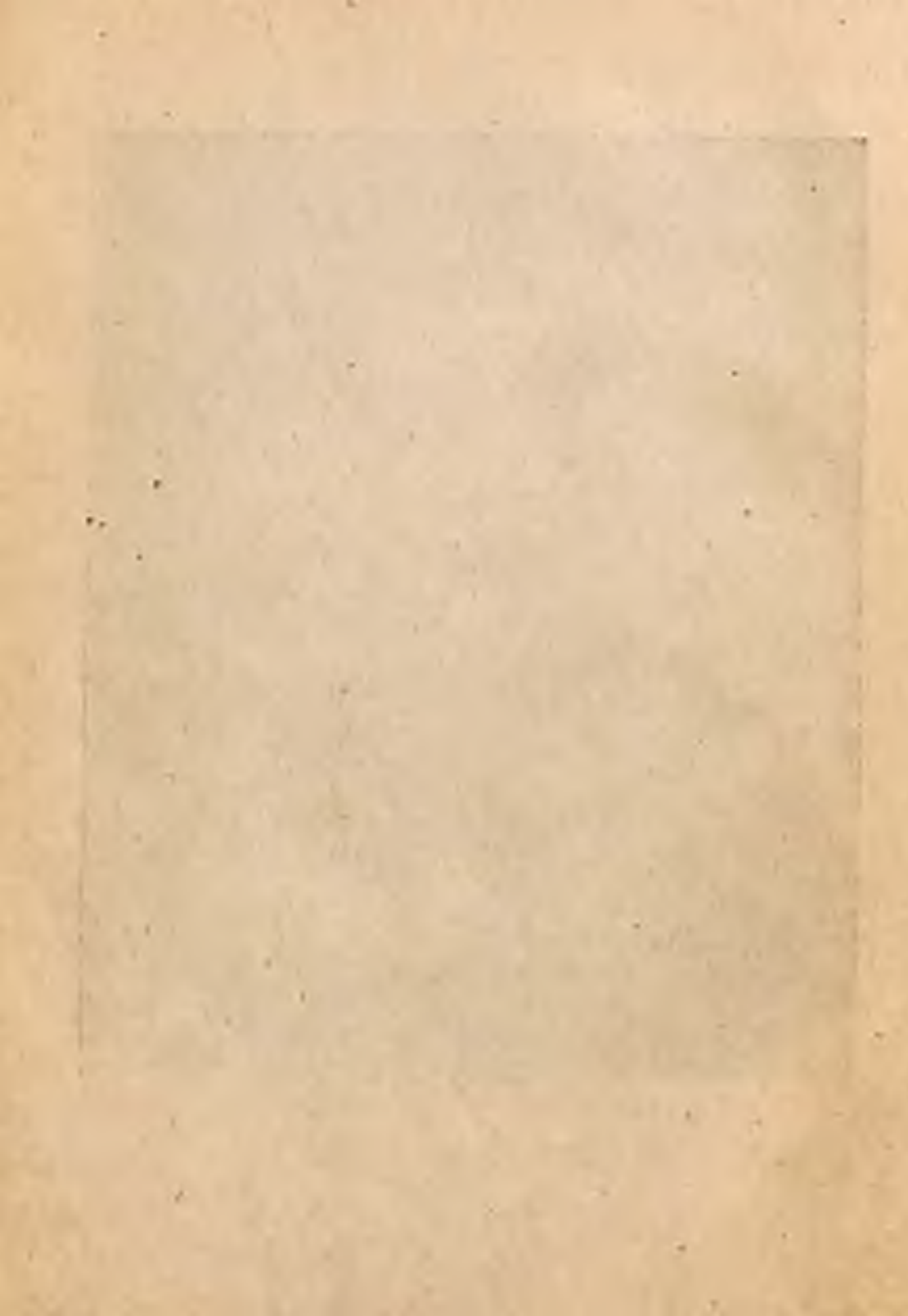
Академия Наук Армянской ССР
Институт Литературы им. М. Абегамяна
ЕРВАНД ШАХАЗИЗ

Биография Хачатура Абовяна

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР Ереван, 1945.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

1940 թվին լույս տեսավ մեր «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի» խորագրով զբվածքը, որ երկարամյա աշխատանքի արդյունք էր: Եվ դրա վրա թափած մեր ջանքերի համար մենք մեզ լիովին վարձատրված ենք համարում Աբովյանին ճանաչելու և գնահատելու այն գիտությամբ, որ դրա շնորհիվ ձեռք բերինք:

Դրա, այդ գիտության հետևանքով, հենց նույն թվից սկսած, մենք ձեռնարկեցինք գրելու Աբովյանի լիակատար կենսագրությունը, որը և ներկայումս վստահանում ենք մատուցել մեր ընթերցողներին:

Թող սխալ հասկացվի մեր այստեղ կիրարկած «լիակատար» տրտահայտությունը. մենք ուզում ենք ասել, որ լիակատար է ոչ վերջնականապես, այլ միայն ներկայիս համար, այսպիսին՝ լիակատար այն չափով, որչափով որ մինչև օրս հայտարարված են հավաստի վավերականներ Աբովյանի կյանքի ու գործունեության մասին:

Պարտք ենք համարում հիշատակել, որ, բացի մեր իմացածից, մեզ նպաստել են նաև Թբիլիսիի Կենտրոնական արխիվից ՀՍՍՌ Գրական թանգարանի պատվերով տարիների ընթացքում բերված մի շարք դպրոցական վավերականները, այլև իրեն՝ Աբովյանի գրած և նրան գրված հարյուրի չափ գերմաներեն նամակների թարգմանությունները, որ նույն Գրական թանգարանի հանձնարարությամբ կատարել է Աբովյանի թոռը՝ Կոստանդին Աբովյանը:

Եթե մեր ընթերցողներն այս կենսագրության մեջ նկատեն մութ մնացած, ոչ բավարար չափով պարզաբանված ու հիմնավորված կետեր, թող չշտապեն հապճեպ եզրակացություններ անելու Աբովյանի կենսագրության մեջ, հիշավի, գոյություն ունեն որոշ

մութ կետեր, որոնց վերջնական պարզաբանումը, սակայն, կախ-
ված է ոչ թե ուսումնասիրողների բարի կամքից, այլ գերազան-
ցապես նոր հավաստի վավերականների հայտարարման հանգա-
մանքից: Կարծում ենք, որ այդպիսի վավերականներ կան և կա-
րելի է մասամբ հայտարարել հենց Թբիլիսիի արխիվներում, եթե
միայն մեզ չպակասեն դրա համար անհրաժեշտ ջանքն ու ցան-
կությունը:

Մեր այս աշխատությունը շարադրելիս՝ մենք մեղ նպատակ
ենք դրել ոչ միայն խստորեն պահպանել Աբովյանի ողբերգական
կյանքի ճշտությունը ըստ համապատասխան վավերականների,
այլև այն ներկայացնել ժամանակի հայ կյանքի երևույթների
կապակցությամբ: Ինչ վերաբերում է շարահյուսության ման-
րամասնության, մենք ավելորդ ենք համարում այդ մասին եր-
կարարանել: զրվածքն ինքն իր առավելություններով և թերու-
թյուններով ավելի հանգամանորեն կխոսի իր մասին:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

29 ապրիլի 1944 թ.

Ե Ր Լ Ա Ն.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Խաչատուր Աբովյանի ծննդյան թվականի մասին երկու կարծիք կա և երկուսն էլ ունեն իրենց տվյալները—1809 և 1804—5 թ. թ.: Մենք ընդունում ենք վերջին թվականը և այդ այն հիմունքով, որ գոյություն ունի միայն և միայն մի ամենահավաստի, իրեն՝ Աբովյանի ձեռքով գրված վավերական, ուր ասված է, թե ինքը ծնվել է 1804—1805 թ.: Նրա հոր անունը եղել է Հարություն, մոր անունը՝ Թագուհի:

Աբովյանը ծնվել է Քանաքեռում, Աբովենց մեծ ընտանիքում: Նրանց նախահայրը կամ տոհմապետը՝ Մելիք-Ապովը, որ իր տոհմի մեջ իրեն համարել է «յոթերորդ ազգը» կամ սերունդը, եղել է լազիստանցի: Չղիմանալով Կովկասի լեռնորդիների անընդհատ հարձակումներին և տված նեղություններին, նա իր ընտանիքով, մի քանի ուրիշ ընտանիքների հետ միասին, եկել է Երևան: Դիմելով Երևանի սարդարին, Մելիք-Ապովը խնդրել է նրան իր հովանավորության տակ առնել, բնակության տեղ հատկացնել իրեն և իր հետ եկած ընտանիքներին: Սարդարն ընդունելով նրան, հաստատել է մելիքության հատուկ պատվի ու արտոնությունների մեջ և նրան ու նրա հետ եկածներին բնակեցրել Քանաքեռ մեծ ու զուտ հայաբնակ գյուղում, որ հռչակված էր իր ընդարձակ, արգավանդ հողերով, իր հովասուն, առողջարար օդով և անուշահամ, մաքուր ջրով:

Մելիք-Ապովն այստեղ իր համար շինել է մի վայելուչ բնակարան, իսկ նրա թոռը՝ Ապով Բ-ը՝ իր ձեռքով տնկել է «ճամփի վրի մեծ իգին», որի ծառապտուղն ու խաղողը ամեն օր, պտղի ժամանակ, չորս «կատեպանների» (այգեպանների) ձեռքով հավաքվել է մեծ կթոցներով, դրվել է ճանապարհի վրա և բաժանվել անցորդներին:

Մելիք-Ապովին հաջորդել է Վիրապը և սրան՝ Ապով Բ-ը։ Վերջինս, որքան մեզ հայտնի է, ունեցել է երկու որդի՝ Ավետիք և Հարություն, իսկ այս վերջինը՝ չորս որդի—Խաչատուր, Կարապետ, Մոսի, որ վախճանվել է մանուկ հասակում «քոչի» ժամանակ, և մի ուրիշը, որ վախճանվել է 1847 թվին հնդախտից, մոր հետ միասին, և որի անունը եղել է Վիրապ։

Ըստ այսմ Խաչատուր Աբովյանի տոհմագրությունը, մեր մեջ բերած տվյալների համաձայն, կունենա ուղիղ գծով հետևյալ պատկերը.

Մելիք-Ապով

↓
Վիրապ

↓
Ապով Բ

↓
Ավետիք և Հարություն

↓
Խաչատուր, Կարապետ, Մոսի, Վիրապ

↓
Վարդան-Մորից և Զարմանդուխտ-Աղելաիդա

↓
Կոստանդին, Վիկտորիա (Մարիամ), Լևոն, Շուշանիկ, Խաչատուր (+), Վահան (+), Աշոտ (+), Պետրոս (+)։

Այստեղ դնում ենք և Աբովյանի մոր տոհմագրությունը, Լևոն Աբովյանի մեզ տված տվյալների համաձայն.

Թադևոս

↓
Հովհաննես

↓
Մկրտում և Թագուհի (Աբովյանի մայրը)

↓
Մարիամ (Աբովյանի քեռու աղջիկը)։

Աբովյանի այս տոհմագրությունն այնքան կցկտուր է, պահասավոր և անհաստատ, որ մինչև իսկ կասկած է հարուցում Աբովյանի հոր Հարություն անվան ճիշտ լինելու մասին, որովհետև Աբովյանը մի տեղ գրում է Հարություն, մի ուրիշ տեղ՝ Անտոն և մի երրորդ տեղ՝ Ավետիք, որով և երկբայիլու տեղիք է տալիս, թե որն է այդ անուններից իսկականը, ճիշտը։

Մենք կարծում ենք, որ Աբովյանի հոր անունը եղել է Հարություն, և այդ մասին ոչ մի երկբայություն, կասկած չպետք է լինի: Որ նրա հոր անունը եղել է Հարություն, այդ պարզ երևում է նրա «Հիշատակարան»-ից, ուր նա ասում է, թե ինքը միաժամանակ լուր է ստացել իր ուսուցիչ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանցի, իր բարեկամ Աղամջանյանցի և իր հոր՝ Հարությունի մահվան մասին, և այդ առթիվ գրել է «Ողբերգութիւն» խորագրով մի ոտանավոր—«Ողբերգութիւն ի վերայ մահուան բաղմբերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց և աղնիւ բարեկամի իմոյ Աղամջանեանց և քաղցր հոր իմոյ Յարութիւն Աբովեանց զորոց զթալուրն ի միում շաբաթով ստացայ ի լինելն ի Դերպտ [Դորպատ] 1834 թ. 12 նոյեմբերի»: Նա իր հորը, «Աբովենց Հարությունին», հիշել է և իր «Ջանգի» գրվածքում: Ջանգին և Երևանի մութ գիշերը նկարագրելուց հետո նա գրել է. «Էսպես մեկ սարսափելի գիշեր էր, որ Աբովենց Հարությունը, Քանաքեռու աղնվական անձանց մեկը, ապրանքափոսիցը դուրս եկավ, մտավ իրենց մեծ իջին, տեսավ կատապանները բոլորը քնած են, էլ դմիշ չարավ, որ նրանց վեր կացնի, ինքը քեհլան ձին տակին ասեց մեկ դիպչի, Դոչգոչանը յա բանդը գնայ, տեսնի, թե ջուրն ընչի՞ չի գալիս», և այլն: Այս հատվածում թեև Աբովյանը չի հիշել, որ Աբովենց Հարությունն իր հայրն է, բայց հաստատ կարելի է ասել, որ նրա խոսքն այստեղ իր հոր մասին է, որովհետև «Աբովենց Հարությունը, Քանաքեռու աղնվական անձանց մեկը», այդ ժամանակները միայն նրա հայրը կարող էր լինել Քանաքեռում (տես՝ «Կոռուկ», 1860 թ., էջ 882):

Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ Աբովյանը նամակներում և մի երկու ալ տեղ իր ստորագրության մեջ իր հայրանունը նշանակել է «Անտոնյան» կամ «Ավետիքյան», այդ էլ պետք է բացատրել այն հանգամանքով, որ նա վանքում, իր մանկության օրերին, հանձնված լինելով Անտոն եպիսկոպոսի խնամակալության և դաստիարակված լինելով նրա խնամքի տակ, վանքում եղած սովորության համաձայն, նրան համարել է իր «հոգևոր հայրը», իսկ Ավետիքը նրա հորեղբայրն է եղել. նա, իր ազգականներից ամենամեծի՝ Արտյուշ-աղայի բացատրությամբ, այն-

քան սիրել է նրան, որ հոր տեղ է դրել, հայր է անվանել, ուստի և երբեմն իբրև հայրանուն, նրա անունն է գործածել: Տարիներ առաջ, երբ դեռ կենդանի էր այդ Արտյուշ-աղան, մի փառավոր ճիպ-ճերմակ մորուքով ութսունամյա ծերունի, մենք հատուկ հարցուփորձի համար գնացել ենք Քանաքեռ, զրուցել նրա հետ և ստացել այդ հանգամանքի այդպիսի ստուգումը:

Որ Աբովյանի հոր անունը Հարություն է եղել, ղերջապես, կարելի է հավաստիանալ և այն հանգամանքից, որ նա իր ուսմերեն պաշտոնական գրությունների մեջ, Թիֆլիսի ու Երևանի գավառական դպրոցներում պաշտոնավարելու ժամանակ, երբ հարկավոր է եղել գրել և հայրանունը, միշտ ստորագրել է «Խրիստափոր Արտեմիչ Աբովյանց», ուր Խրիստափոր անվան համապատասխանել է Խաչատուր անունը, Արտեմի անվան՝ Հարություն անունը: Արտեմի, իհարկե, հայկական Հարություն անունը չէ, բայց Ռուսաստանի հայկական գաղութներում, որտեղ ընդունված էր ուսական օրվորությամբ անվան հետ գործածել և հայրանունը, մեկ ընդմիշտ ընդունված է Արտեմի կամ Արամ անվան գործածությունը հայկական Հարություն անվան տեղ, ըստ արտաքին նմանության:

Աբովյանը մինչև իր տասնամյա հասակը ապրել է գյուղում, հետո, 1814 թվին, տարվել է Վմիածին և հանձնվել Եփրեմ կաթողիկոսի խնամքին, որ վաղեմի բարեկամական սիրով կապված է եղել Աբովյան մեղիքական ընտանիքի հետ: Կաթողիկոսն էլ իր կողմից հանձնել է նրան Անտոն եպիսկոպոսին, ու սիրել է նրան որդու պես և տվել նրան այն ուսումնի ու դաստիարակությունը, որ այն ժամանակները տրվում և ավանդվում էր վանքում: Նա խցի աշակերտ է եղել, սյսինքն հաճախել է վանքի դպրոցը, դաս առել, բայց ապրել է իր խնամակալի մոտ, փոքրավորություն արել նրան և ամեն բանում լիակատար կերպով վայելել նրա խնամքն ու հոգացողությունը:

Նա վանքում մնացել է 5 տարի և ուսել այն բոլորը, ինչ որ միայն կարելի է եղել, և ավարտել է իր վանական ուսման ընթացքը (տես Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակը, տրված Աբովյանին 1829 թ. դեկտ. 4, «Դիվան», էջ 197): Եպիսկոպոսը նկատած լինելով իր սանիկի անհուն եռանդն ու ցանկությունը ավելի ու ավելի բան սովորելու և կատարելագործվելու գիտություն-

ների մեջ, ժտադրված է եղել ուղարկելու կամ անձամբ տանելու նրան Տփլիս, որտեղ այդ ժամանակները մեծ գիտնականի համբավ ու հոչակ վայելող զարաբաղցի Պողոս վարդապետը, Վրաստանի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու պատվերով, մի խումբ սլատանիներ հավաքած իր խցում (Տափի թաղ) ուսուցանում էր բացվելիք Ներսիսյան դպրոցի համար աշակերտացունների մի որոշ թվով կոնստինդենտ պատրաստած լինելու նպատակով:

1821—22 թվականներն են եղել Եփրեմ կաթողիկոսը վանքի վրա կուտակված մեծագույն պարտքերից նեղվելով, իր մեռածավոր միաբանների հետ, որոնց թվում և Աբովյանի հոգաբարձու Անտոն եպիսկոպոսը, խույս է տվել էջմիածնից և ամբողջ 1821 թվին տեղից-տեղ գեզերելուց, 1822 թվի ամառը, Շուշում եղած ժամանակ, առերես կաթողիկոսությունից հրաժարվելուց հետո, իրավունք է ստացել բնակվելու Ռուսաստանի սահմաններում գտնված Հաղբատի ս. Նշան վանքում՝ Անտոն եպիսկոպոսի և իր հետ տարած մյուս միաբանների հետ: Այդտեղից ահա Անտոն եպիսկոպոսն Աբովյանին, որին բերած է եղել իր հետ էջմիածնից, ուղարկել է Տփլիս, որտեղ նա մտել է Պողոս վարդապետի դպրոցը և սովորել մինչև 1824 թ., իսկ երբ բացվել է Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը, նա իր դասընկեր Ստ. Նազարյանցի և մյուսների հետ փոխադրվել է այդ նորաբաց դպրոցը:

2. Ներսիսյան դպրոցում նա սովորել է Հաղարյան ձեմարանից հրավիրված Հարություն քահանա Ալամդարյանի և Պարբից հրավիրված հայագետ Շահան Զրպետյանի ձևերի տակ, Առաքել Արարատյանի, Պետրոս Մաղաթյանի (հետագայում Սայաթ անունով բանաստեղծը) և մյուսների հետ, որոնք, այդպիսով, այդ դպրոցի առաջին աշակերտներն են եղել: Սովորել են կրոնագիտություն, հայերեն, ռուսերեն, պարսկերեն, ֆրանսերեն, աշխարհագրություն, պատմություն և այլն:

Նա այդտեղ սովորել է մինչև 1826 թիվը և դուրս եկել երրորդ դասարանից ավարտական վկայականով, չկամենալով մնալ և շարունակել ուսումը բացվելիք չորրորդ և հինգերորդ դասարաններում: Նա գնացել է Հաղբատ՝ կաթողիկոսից թույլտվություն ստանալու իր ուսումը շարունակելու համար Վենետիկի Մխիթարյան ուխտը գնալու, որի անունը շատ էր լսել ու կար-

դացել Դպրոցից լրիվ չավարտած դուրս գալու պատճառը, պետք է կարծել, եղել է այն, որ նա չի բավարարվել այնտեղ ավանդված գիտությամբ և ցանկացել է գնալ հայագիտության կենտրոնը, որտեղ հայագիտության փափագող ամեն մեկը կարող էր, ժամանակի հայության կարծիքով, իր գիտության ծառավիճի լիակատար հագուել տալ, մի ցանկություն, սակայն, որ Աբովյանին չի հաջողվել իրագործել։ Դպրոցից դուրս գալու, Վենետիկ գնալու դիտավորության, դրա համար պատրաստություն տեսնելու և հաջողվելու մասին նա իր «Վերք Հայաստանի»-ի մի ծանոթության մեջ (էջ 170, Մոսկվա, 1897) ասում է. «Էս ժամանակին վարժատնիցը դուրս էկայ ու Թիֆլիզուցը գնացի Հաղպատ Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ, որ Թուղթ առնեմ, գնամ իմ ծնողացը հասնեմ, նրանց հետ քոչեմ ու գնամ Վենետիկ։ Ամեն բան հաղիր էր, Օսմանլիից էլ մեկ տերտեր էր էկել իր որդովը, ուղում էր եդ գառնալ։ Սրանց հետ էի ուղում ճամբու ընկնեմ, բայց գերծիկը գեռ շորս չէր հասցրել։ Որքան նեղացաւ, որ նրանք գնացին, ես մնացի։ Երկու օրից հետո, հենց մտա Ղարաքիլիսեն, Խլղարաքիլիսու եսրներն էկան։ Ողորմելի տերտերն իր որդովն էնտեղ էր սպանվել»։

Նա վերադարձել է իր հայրենի գյուղը և այնտեղից էլ վաճառք, ուր մնացել է մինչև ուսուպարսկական պատերազմի վերջանալը (Երևանի տոումը, 1827 թ. հոկտ. 1), Պարրոտի Հայաստան գալը և իր Դորպատ գնալը, այսինքն՝ մինչև 1830 թ., և ականատես վկա է եղել պատերազմի արհավիրքներին և ինքն էլ անձամբ ենթարկվել է այն նեղություններին ու տառապանքներին, որոնց ենթարկվել է պարսից պատերազմական գործողությունների սահմաններում գտնված ամբողջ հայ բնակչությունը։

Ի՞նչ է արել նա վաճառքում այդ երեք տարվա ընթացքում։ Այդ մասին նա հոգևոր կոչումից իրեն արձակելու համար Սյունհոդոսին 1838 թվի դեկտ. 15-ին մատուցած խնդրագրում ասում է. «Վերադարձայ կրկին ի սուրբ Աթոռդ ի 1826 ամին, մնացի յընթացս երից խմաց առ ժամանակ մի, ընդ ծառայությամբ Նորին Անտոն Արհույ, յետ վախճանի նորա, Եփրեմ արքեպիսկոպոսի, յորմէ ստացայ զշորս աստիճան կիսասարկավագութեան։ Յետ մահուան նորա կարգեցայ Թարգման եւ գրագիր Նորին Վահագնութեան հանգուցեալ Եփրեմ կաթողիկոսի, յոր ժամա-

նակս ի 1830 ամի եհաս ինձ ողորմութիւն նորին կայսերական մեծութեան, որ պատճառաւ թողեալ հոգևորականութիւն, գնացի ի համալսարան Դերպոյի, և այլն:

1828 թվի փետրվարի 9-ին ստորագրվել ու կնքվել է Թուրք-մենչայի դաշնագրությունը, որով վերջացած է համարվել ռուս-պարսկական պատերազմը, և պատերազմի թատերաբեմ դարձած երկիրը խաղաղվել, պարտքերից խուսափած կաթողիկոսը վերադարձել, էջմիածինն էլ սկսել է հետգհետե վերաշինվել, դառնալ եվրոպացի և ռուս գիտնական ճանապարհորդներին հետաքրքրող մի կենտրոն: Այդ ժամանակներն է եղել ահա, որ դպիր Խաչատուր Աբովյանն աչքի է ընկել. նա միակ անձն է եղել վանքի միաբանության մեջ, որ իմացել է ռուսաց լիզուն և հարկավոր դեպքերում, էջմիածին ժամանած օտար հյուերերի համար թարգմանի ու առաջնորդի պաշտոն է կատարել:

1829 թվի սեպտեմբերի 7-ին իր ընկերների հետ Դորպատից էջմիածին է եկել Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Թեոդորոս Պարրոտը. նա երկու օր մնացել է վանքում և մատենադարանը, մասունքները գիտելուց, պատարագին ներկա գտնվելուց ու եփրեմ կաթողիկոսին ներկայանալուց հետո, նույն ամսի 9-ին մեկնել է Մասսի ստորոտը՝ Ակոռի գյուղը և ս. Հակոբա վանքը՝ լեռան գագաթը բարձրանալու համար, տանելով իր հետ Աբովյանին, որին էջմիածինը, պրոֆեսորի խնդիրքով, հանձնարարել էր առաջնորդող և ուղեկից հանդիսանալ գիտնականին նրա այդ ուղևորության ժամանակ, իբրև տեղին ու լեզվին ծանոթ անձ: Ահա այդ միջոցին է եղել, որ Պարրոտը մտերամացել է նրա հետ և իմանալով, որ նա ցանկանում է շարունակել իր ուսումը, խոստացել է պեսական ծախքով Դորպատ տանել նրան, մի խոստում, որ նա, վերադառնալուց հետո, կատարել է ճշտությամբ: Պարրոտը երեք անգամ փորձ է արել բարձրանալ լեռան գագաթը, բայց միայն երրորդ անգամն է կարողացել հասնել իր նպատակին: Երկրորդ անհաջող փորձին ու երրորդ հաջողածին մասնակցել է և Աբովյանը, որ Պարրոտի հետ առաջին անգամն է կոխել Մասսի «սրբազան» գագաթը, որտեղ մնացել է կես ժամ և նրա արևելյան գագաթին, հյուսիսային կողմից, տնկել է հինգ ոսնաչափ բարձրությամբ մի խաչ, որ ինքն է բերել

ս. Հակոբա վանքից, և ուրիշ բան չգտնելով լեռան գագաթին ի հիշատակ, վերցրել է սառույցի պես կոշտացած ձյունի մի կտոր ու շէր մեջ հալված վիճակում հասցրել էջմիածին:

Արուվյանն այդ վերելքի ժամանակ հայտարարել է դժվարություններին դիմանալու և տոկալու մի այնպիսի հատկություն, որ զարմացրել է Պարրոտին, որ խնայելով չէր կամեցել նրան իր հետ տանել և միայն տեղի տալով նրա թախանձանքին՝ մասնակից էր արել վերելքին: Արուվյանի կրկին ու կրկին թախանձանքին Պարրոտը պատասխանել էր, թե նա, անընտել լինելով, չի կարող դիմանալ վերելքի դժվարություններին, նամանավանդ որ չունի երկաթագամ կոշիկներ ու սրածայր գավազան, որ ինքն ու իր ընկերներն ունեին: Վերելքի ժամանակ նա երբեք կանգ չէր առել, ետ չէր ընկել, չէր դժգոհել, այլ նախընթաց էր եղել ու առաջիններից մեկը լեռան գագաթը համրուրել:

Պարրոտի և իր այդ վերելքի նկարագրությունը նա պրել, թողել է ի հիշատակ հետնոց «Պրն. պրոֆեսսոր Պարրոտի ու Խաչատուր դպրի Ապովեան ստորագրութեամբ հանդերձ... (Թուղթը պատռված է:—Ն. Շ.) ի 1829 ամի Տեառն ի սեպտ. 9, ի Ս. էջմիածին» գրաբար գրվածքի մեջ, որ լույս է տեսել «Արձագանք»-ում, իսկ Մասիսից ստացած իր տպավորությունները նա արտահայտել է գեղուն զգացմունքով 36 քառյակից բաղկացած մի գրաբար ոտանավորի մեջ՝ «Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ 1829 թ. 27 սեպտեմբերի» խորագրով, որ նա գրել է վերելքից մի ամիս հետո: Նա նույն ժամանակ իրենց ուղևորության մասին պարբերաբար տեղեկություններ է հաղորդել էջմիածին՝ Հովսեփ վարդապետ Վեհապետյանին (Տեր Մարուգյան), որ ժամանակի օգտեցիկ ու կառավարող անձերից մեկն է եղել վանքում: Պահպանվել է Արուվյանի մի նամակը (գրված սեպտ. 21-ին ս. Հակոբա վանքից), որի մեջ գտնվում է երկրորդ անհաջող վերելքի նկարագրությունը և որից կարելի է հաստատ իմանալ նրա՝ շարունակ իրենց ուղևորության մասին տեղեկություններ ուղարկելու հանգամանքի մասին: «Համբաւոց, որք առաջ քան դայս յինէն գրեցան, յուսամ տեղեկա լինել ձեր,— գրում է նա այդ նամակում,— բայց թէ ընդէ՞ր անպատասխան մնամ մինչեւ ցարդ, այդ տարակուսութիւն ու վիշտ է ինձ» և այլն:

Պարրոտը, լեռան գագաթը բարձրանալուց հետո, իսկույն չի վերադարձել, այլ սպասել է, մինչև որ Արուվյանը վանքից արձակուրդ ստանաւ։ Այդ միջոցում նա Արուվյանի ուղեկցութեամբ շրջապայել է Մասսի ստորոտներին մոտ գտնված տեղերում, եղել է Քանաքեռում և հյուրասիրվել Արուվանց տանը, և այլև։ Արուվյանը խնդրամատուց է եղել Սյունհոգոսին և պատասխան ստացել, որ իրենք նրան կուղարկեն Լաղարյան ճեմարանը։ Արուվյանը մի նոր խնդիր է մատուցել Սյունհոգոսին և իր շնորհակալութունն է հայտնել սրբազան հայրերին նրանց խնամքի համար և խնդրել է շտապեցնել, որովհետև ինքը պետք է երթա Պարրոտի և նրա հետ եկողների հետ։ Վանքում, սակայն, իսկապես չեն ցանկացել, որ նա հեռանա էջմիածնից, իբրև վանքին պիտանի և հարկավոր անձ, ուստի և ձգձգել են գործը, մտածելով, որ եկողները կերթան, և Արուվյանն էլ վերջիվերջո կհամակերպվի ու կմնա։ Պարրոտը, չկարողանալով այլևս հետաձգել իր վերադարձը, գնացել է, հավաստիացնելով կատարել իր խոստումը և ժամանակին իմաց տալ։

Մեր կազմած «Խաչատուր Արուվյանի Դիվան»-ի մեջ տալագրված՝ կայսեր անունով Արուվյանի գրած մի խնդրագրի սեղրությունից իմանում ենք, թե ի՞նչ սրտամաշ օրեր է անցկացրել Արուվյանը վանքում 1826-ից մինչև Պարրոտի գալը և հետո էլ՝ մինչև նրանից նամակ ստանալը։ Վանքում ամենքին էլ հայտնի է եղել նրա ուսանելու ցանկությունը, բայց ոչ ոք մատ մատի չի խփել օգնելու նրան։ Նա որոշած է եղել մեկնել Պետերբուրգ, որ պետք է հաջողեցներ նրա խնամակալ Անտոն Արհին, բայց նրա չար բախտից այդ էլ չի հաջողվել, որովհետև հենց այդ ժամանակ վախճանվել է խնամակալը և նա, այլևս ոչ մի տեղից օժանդակության հույս չունենալով, լքել, հուսահատվել է։ Պարրոտի գնալը և նրան խոստանալը՝ միջնորդ լինելու նրա համար՝ ուշացել է... «Այլ ցայս վայր տակաւին ես ոչ հասի խոստացեալ երջանկութեան,—գրում է նա իր այդ ժամանակվա կացության մասին,—հասակ իմ քսանամեայ գոլով... յաւելանայ օրըստօրէ եւ նուազի ջիրմագին իղձ իմ և ընդ նմա մեռանի և կեանք իմ, զորս զամենայն հառաչանօք անցուցանեմ առ որ եղի ի մտի այժմ կամ հոսանել քաղձանաց իմոց կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստեան»։

Նա արդեն իր բոլոր սպառաասությունը տեսած է եղել. ստացած է եղել իր ծնողների թույլտվությունը, 1829 թվի դեկտեմբերի 4-ին էլ, շատ թախանձելուց հետո, նրան հաջողվել է ստանալ և կաթողիկոսի թույլտվության կոնգալը, նույն թվի դեկտեմբերի 9-ին էլ՝ ուղեգիր (ОТКРЫТЫЙ ЛИСТ), հայերեն զրած, և օրեցօր անհամբեր սպասել է Պարրոտի նամակին:

1830. թվի ապրիլին, վերջապես, Աբովյանն ստացել է Պարրոտից մի նամակ, որով նա հայտնելով նրան, թե նրա բախտը որոշվել է ու ցանկությունը կատարվել, և թե Ներևանի կոմս Պասկևիչը ու ազգային լուսավորության նախարար իշխան Լիվենը հաճությամբ ընդունել են իր խնդիրքը, և այդ մասին ղեկուցվել է կայսեր, և նա թույլ է տվել, որ Աբովյանն ուղարկվի Դորպատ սովորելու «հօգուտ հայ ժողովրդի կրթության» երեք տարի ժամանակով, տարեկան 200 ռուբլի թոշակադրամով և 200 ռուբլի գնալու, 200 ռուբլի էլ վերադառնալու ճանապարհածախքով, պատվիրել է նրան գնալ Թիֆլիս, ներկայանալ զինվորական նահանգապետ Ս. Ստրեկալովին, որին հանձնարարված է եղել ուղարկել նրան Դորպատ «արժանավայել եղանակաւ»: Նույնիսկ նամակով նա ապսպրել է նրան վերցնել իր հետ հայոց պատմության, մատենադրության, դավանության վերաբերյալ մի քանի գրքեր, հատկապես բառարան և աստվածաշունչ, պատվիրել է նույնպես, որ նա չմոռանա Թիֆլիսում եղած ժամանակ գնալ Հարություն Ալամդարյանի մոտ և իր հարգանքներն ու բարևները հաղորդել նրան:

Սրտաշարժ է եղել Աբովյանի՝ կաթողիկոսից բաժանվելու տեսարանը: Ծերունի հայրապետն իր գիրկն է առել նրան, համբուրել ճակատը և իր վերջին հրաժեշտի խրատները տվել նրան: «Որդյակ իմ ի Քրիստոս,—ասել է նա,—եթե կամենում ես մոռանալ հայրենիքդ, եկեղեցին և ինձ, հոգևոր հորդ, կամենում ես խույս տալ հրկրիցդ, ծնողներիցդ և մերժել նախկին հավատդ, իմացած եղիր, որ բարի չես տեսնիլ կյանքումդ: Եթե հանձն ես առել գնալ մի որևիցե խորհրդի կամ նպատակի համար, հայտնիր ինձ, և ես կհոգամ ուղեցածիդ պէս: Դու ինքդ գիտես, որ ես քեզ հետ մինչև օրս այնպես եմ վարվել, ինչպես Տովբիթը իր որդու հետ: Բայց այժմ դու կամենում ես լքել, թողնել մեզ, և

այդ անել է տալիս քեզ քո տղայությունդ: Ասում ես, թե գնում եմ հայրենիքիս մեծ օգուտի համար, թող այդպես լինի: Եթե օտարության մեջ քեզ պատրասեն վիշտ ու տրտմություն, դու պարտական ես համրերել հեղությամբ և չտրտնջալ ոչ մեզանից, ոչ էլ երկնքից: Եթե չես մոռանալ քո հայրենիքդ և կրոնդ, ինչպես ասում ես, կմնաս անդրդվելի ու հավատարիմ դրանց, վերադարձիդ կսիրենք քեզ, ինչպես մինչև այժմ սիրում էինք: Կարելի է ինձ կենդանի չես գտնիլ, այն ժամանակ օրհնիլ իմ շիրիմս, որտեղ խաղաղ հանգստացած կլինին ոսկորներս. ես երկնքից կօրհնեմ քեզ»:

3. Աբովյանն ունենալով իր ծոցում կաթողիկոսի արձակուրդի կոնդակը և ուղեգիրը (ОТКРЫТЫЙ ЛИСТ), մեկնել է Թիֆլիս և այդտեղ ստացել Երևանի կոմս Պասկևիչի հրամանագրի պատճենը, դրված 1830 թ. մայիսի 4-ին Թիֆլիսի ղեկավորական նահանգապետ Ս. Ստրեկալովին. այդ հրամանագրի իր ձեռքով կատարած հայերեն. թարգմանությունը նա ուղարկել է Էջմիածին: Նկատի ունենալով, որ այդ հրամանագրի մեջ ավելի մանրամասն և լրիվ տեղեկություն է հաղորդված Աբովյանին պետական թոշակ սահմանելու և Դորպատի համալսարանն ուղարկելու մասին, մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ ամփոփել հիշյալ հրամանագրի գլխավոր ու էական կետերը: Թագավորը հրամայել էր Աբովյանին ուղարկել Դորպատի համալսարանը երեք տարի ժամանակով. նրան սահմանվել է պետական թոշակ՝ տարին 200 ռուբլի արծաթ, գնալ-գալու ճանապարհածախք 400 ռ. արծաթ, և մի առժամանակ իր ուսումնական պետքերը հոգալու համար՝ 100 ռուբլի արծաթ: Նա ուղարկվել է այն նպատակով, «զի ուսցի անդ վարժապետ անուամբ արքունի ծախիւք»: Նախօրոք գրված է եղել Դորպատի համալսարանի վարչությանը ընդունել նրան համալսարան, երբ նա ժամանի այնտեղ: Նահանգապետը ուղարկել է ստացել ուղարկել Աբովյանին «արժանավայել եղանակաւ» և նրա մեկնելու մասին իմաց տալ ազգային լուսավորության նախարար իշխան Լիվենին:

Աբովյանը Թիֆլիսից մեկնել է հուլիսի 11-ին: Ճանապարհին նա երկար կանգ է առել Նոր-Նախիջևանում, ծանոթացել է Պատկանյան եղբայրների, նրանց հոր՝ Սերովբե վարժապետի,

քաղաքի ժամանակի քաղաքագլուխ Խաչատուր Խըռմաջյանի, Կալմիկյան ընտանիքի և ուրիշների հետ, ուրախ օրեր է անցկացրել նրանց շրջանում, սիրել նրանց ու սիրվել նրանցից:

Նախիջևանից Աբովյանը մեկնել ու հասել է Մոսկվա օգոստոսի 18-ին, և երեք օր Սալլանթյանի մոտ մնալուց հետո, այնտեղից էլ մեկնել է Պետերբուրգ, ուր հասել է 1830 թվի օգոստոսի 25-ին և կանգ է առել այնտեղ հարկավոր մարդկանց հետ տեսնվելու համար: Նու մայրաքաղաքում իջևանել է իր ճանապարհորդակից ոմն ոռւսագգի Պյոտր Պրոխորովի մոտ, որի ընտանիքն ապրում էր քաղաքի Վաթիլսկի Օստրով կոչված մասում:

Այդտեղ Աբովյանի առաջին ձևտումն ու ջերմ ցանկությունն է եղել տեսնել իր մանկության սիրելի ընկեր Ստեփանոսին, որ այդ ժամանակները ծառայելիս է եղել «ի կորպուսի ի Միխայելով դամկէն» և բնակվելիս. հայոց եկեղեցու ավագ սարկավագ ծերունի Հովսեփի հետ: Նա գտել է նրան, սակայն այդ ժամին նա չի կարողացել երկար խոսել իր սիրելի ընկերոջ հետ և հագեցնել իր կարոտի ծարավը, որովհետև ընկերը զբաղված է եղել իր ծառայության գործերով, ուստի և նրանք ժամադիր են եղել տեսնվել երեկոյան:¹

Հետո նա գնացել է Գիտությանց ճեմարանի անդամ ծերունի Պարրոտի, իր բարերարի հոր մոտ, որ սիրով ընդունել է նրան, իր շնորհակալությունն է հայտնել նրան իր որդուն Հայաստանում մատուցած օգնության ու ծառայության համար, և առաջարկել է իր մոտ իջևանել, որ, սակայն, նրա հյուրընկալող Պյոտր Պրոխորովը չի թողել: Ծերունին առել, տարել է նրան ազգային լուսավորության նախարար իշխան Լիվենի մոտ, ներկայացրել է նրան, և նա սիրալիր ընդունելություն է ցույց տվել նրան ու մյուս օրը ճաշի հրավիրել:

¹ «Խաչատուր Աբովյան» կենսագրականի հեղինակ Ներսես Տեր-Կարապետյանը չի կասկածում, որ այդ «Ստեփանոս Երեմիին, բարեկամ ի մանկութենէ», ինչպես նա ասում է իր հիշատակարանում, Աբովյանի մտերիմ դասընկեր Ստ. Նազարյանցն է: Բայց ինչպես, ո՞ր հիմունքով Այդ խոդիբը մինչև օրս էլ մութ է մնացել ինչպես Լեւոյի դրած ընդարձակ կենսագրության մեջ, այնպես էլ մեր այս լիակատար կենսագրության մեջ:

Պորպառի ընդհանուր տեսարանը

Հաջորդ օրը, օգոստոսի 26-ին, նա, բաղանիք գնալուց ու մաքրվելուց հետո, վերստին այցելել է Պարրոտին, որին, սակայն, այս անգամ տանը չի պատահել նրա քաղաքից մեկնած լինելու պատճառով: Կեսօրից հետո ժամը չորսին նա գնացել է նախարարի մոտ ճաշելու, նախարարի, որ ընդունել է նրան և ծանոթացրել ներկա գտնված աստիճանավորների հետ և հարցրել, թե նա ուսաներին գիտե՞լարդյոք, և դրական պատասխան ստանալով, գոհ է մնացել: Վաւատարիմ ծառայութիւն ձեր տէրութեան, ուսումնասիրութիւն ձեր և աղքատաւորութիւն, — ասել է նա, — արժանի են մեծ շնորհակալութեան, դայս ստասջիք եթէ այժմ, որպէս ցանկացեալդ էք, յաջողութեամբ ի գիտութիւն տարջիք:

Նստել են ճաշի, որ պատրաստված է եղել միծ վայելչությամբ. մինիստրը հարցրել է թե ի՞նչպես է եղել, որ ձեր սիրելի ծնողներն ուղարկել են ձեզ այգալիսի հեռավոր տեղեր, և նա պատասխանել է, թե իր ծնողների համար մեծ խնդություն է, եթե միայն ինքը հետագայում պիտանի գտնվի, որին ի պատասխան մինիստրը ասել է. Վգովելի, գովելի է, խնդրեմ վայելեցեք ճաշք: Ծաշից հետո նախարարն արձակել է նրան, մի գրավոր հանձնարարական տալով Պարրոտի վրա: Նույն օրվա երեկոյն Արուվյանը, ժամագրված ի համաձայն, անց է կացրել հիշյալ Ստեփանոսի հետ, որ նրան թատրոն է տարել, որը և նրա վրա զորեղ տպավորություն է թողել:

Արուվյանը Պետերբուրգը համարյա թե չի տեսել, որովհետեւ օրերը անձրևային են եղել, և փողոցներում այնպիսի ցեխ ու ապականություն, որ անհնարին է եղել շրջել ու դիտել: Հայերի թիվը մայրաքաղաքում այդ ժամանակները, նրա ասելով, շատ քիչ է եղել, և նրանք այդ լուսավոր քաղաքում ապրելիս են եղել իրենց նախկին անկարգ սովորության համեմատ: Երկու անգամ նա տեսության է գնացել մի քանիսին, որոնց թվում և տեղի քահանային և երկու անգամ էլ նա պատահել է նրանց փլավի ու գինու անկարգ խրախճանքների մեջ:

Նույն թվի օգոստոսի 26-ին Արուվյանը թողել է մայրաքաղաքը և երկու գերմանուհի տիկիւնների, Դորպատի համալսարանի Շուտց անունով մի ուսանողի և մի դարբնի հետ կառքով մեկնել է Դորպատ, ուր հասել է սեպտեմբերի 3-ին: Նա այդ ուղի-

վորութեան ժամանակ հնարավորութեան չի ունեցել ղիտելու ճանապարհը, իր անցած տեղերը, որովհետեւ համարյա միշտ անձրեւ է եղել և կառքը փակված¹։

Դորպատում Շուտը Արովյանին տարել է իր եղբոր մոտ, բայց նա չի կամեցել մնալ նրա մոտ, որովհետեւ խուսափել է նրա ամբարտաւան, անսովոր հարցութիւններից։ Ուսանողի եղբայրը, օրինակ, հարցրել է. «Հայոց աղջիկները գեղեցիկ են, ձեր երկրում հեշտութեամբ կարելի է ձեռք բերել մի աղջիկ», և այլն։ Նա առաջ գնացել է իր մյուս ճանապարհորդակից դարբնի մոտ, որ նրան լավ ընդունելութեան է ցույց տվել և հյուրասիրել է «կաֆայով», և հետո անցել, գնացել է կառապանի մոտ և այնտեղ գիշերել։ Նա այդ առաջին գիշերը Դորպատում համարյա թե անքուն է անցկացրել, մտածելով թե ինչպիսի պիտի ներկայանա Պարրոտին, ինչպիսի ընդունելութեան պիտի դանի նրանից, և առավոտյան շտապել է գնալ նրա մոտ։

4. Պարրոտը, որ անհամբիւր սպասելիս է եղել նրա ուրախաբեր գալուստին, որոշած լինելով հովիտյան լինել նրան սրտով անձնուիր, ինչ տակ կուզի, որ ընդունել է նրան գրկաբաց, համբուրելով և հարցութիւններով նրա առողջութեան, նրա ընտանիքի կացութեան մասին, և ծանոթացրել է նրան իր լինող հետ։ Արովյանը մատուցել է նրան իր, հայկական սովորութեամբ նրա համար բերած ընծաները, որ Պարրոտը հաճութեամբ ընդունել է և դանազան խոստմունքներ արել նրա կրթութեան ու ապագայի մասին։ Նա Արովյանի համար նախօրոք արդեն հոգացել էր ամեն բան—մի սենյակ էր վարձել ռուս քահանա Սերգեյի և սարկալազ Վասիլի Սերգեյիչի մոտ, և այժմ էլ սպասումով է

¹ Արովյանը Պետերբուրգից Դորպատ կատարած իր ուղևորութեան ժամանակ գրել է մի ոտանավոր՝ «Մուտ Հայկայ և արհաւիրք երևայ»։ «Յայտմ ճանապարհորդութեան»,—ասում է նա այդ մասին իր «Յիշատակարանում»։— «Մուտ Հայկայ և արհաւիրք երևայ»։ «Եթե այդ նույն ոտանավորն է, որի լիակատար խորագիրն է՝ «Մուտ Հայկայի Հայաստան և արհաւիրք երևայ»։ Երևան նորա ի ժամ պատերազմին», և մի տեղ նշանակված գրված է 1826 թվին, պետք է, ուրիշ, փոխել զրա գրութեան թիվը և նշանակել 1830։ Մենք կարծում ենք, որ դա հենց նույն ոտանավորն է. այդպիսի խորագրով մի այլ ոտանավոր նրա զրկածների մեջ մեզ անհայտ է։

ուղարկում, պատվիրելով, որ պատրաստեն սենյակը և հոգան հարկավոր կարասիքը—մահճակալ, պահարան և այլն:

Մյուս օրը Պարրոտը նրան ճաշի է հրավիրել և նրա պատվին ճաշկերույթ սարքել. հրավիրված է եղել և համալսարանի ուկտորը: Օրը պաս լինելու պատճառով հատկապես նրա համար պատրաստված են եղել պասուց կերակուրներ: Պարրոտն և իր տիկինը ցանկացել են, որ նա իրենց քաղաքում ապրի իր հայկական կյանքին հասուկ սովորություններով և հավատարիմ մնա իր եկեղեցուն, իր դավանության ու ծեսերին: Դրանից հետո արդեն սովորություն է դարձել, որ Աբովյանն ամեն չորեքշաբթի և ուրբաթ օր իր ճաշը անպատճառ նրանց մոտ ուտի, և այդ օրերը նրա համար պատրաստվել են պասուց կերակուրներ, և այդ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ, տիկնոջ ծննդաբերության պատճառով, Պարրոտը ստիպված է եղել ինքն իր ձեռքով պատրաստել այդպիսի կերակուրները:

Արդեն չափահաս երիտասարդ է եղել Աբովյանը, երբ առաջին անգամ ոտք է կոխել Դորպատ. նա իր կենցաղի ասիական բիրտ ձևերի հետ միասին բերել է Դորպատ և մինչև այդ օրը իր ձեռք բերած գիտությունն ու զարգացումը:

5. Արդ՝ այդ ի՞նչ գիտություն է եղել և ի՞նչ զարգացում:

Աբովյանը, ինչպես ասել ենք արդեն, իր կրթությունը ստացել է էջմիածնի վանքում, կատարելագործվել հայկաբանության մեջ դարաբաղցի Պողոս վարդապետի մասնավոր դպրոցում ու վայելել նորաբաց Ներսիսյան դպրոցի երախայրիքը: Առաջին երկուսը հին հայկական դպրոցների կատարյալ տիպարն են եղել—սովորել են գրաբար գրքերի վրա, կարդացել են գրաբար գրքեր և հայագիտական ու կրոնական-եկեղեցական գիտելիքների պաշար ամբարել, և այդ՝ հին հայ դպրոցին հատուկ հղանակով՝ փալախաների, դավադանների, դանահարության և այլ ընդունված աշակերտական պատիժների միջոցով:

Հին է եղել ուսուցման եղանակը, հին՝ ժամանակի դպրոցական դրականության հոգին, չոր ու ցամաք նրա ուղղությունը, հին է եղել նաև ուսանելու և զրելու լեզուն—գրաբարը, որ սակայն Աբովյանի օրով ու նրանից էլ դեռ շատ առաջ սկսած է եղել փոխվել, նորանալ և, ի՞թե կարելի է այսպես ասել, աշխար-

հաբարանալ: Էջմիածնի այդ հին դպրոցի պատկերն է հնա և դրա ուսուցման եղանակի նկարագրությունը, որ թողել է մեզ հայտնի Հարություն Արարատյանը, որ ինքն էլ այդ դպրոցի աշակերտներից է եղել: Նույն դպրոցի ավելի մանրամասն նկարագրությունն արել է իր «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» գրքի մեջ Մեսրոպը Դավթյան Թաղիադյանցը, որ դեռ Արուսեանից առաջ վայելած է եղել նրա ուսման պտուղները:

Հայոյ այդ հին դպրոցներէի ամենավերջնական, ավարտական բարձր դասընթացը, գիտության թագն ու պսակը համարվել է քերականության արվեստի, ճարտասանության և բարոյական իմաստասիրության ուսումնասիրությունը, որի ճեմարաններից մեկն էլ եղել է հիշյալ Պողոս վարդապետի Թիֆլիսի Տալի թաղի խուցը ու ինքը զարաբազցի Պողոս վարդապետը՝ դրա գլխավոր դասուցչապետը և հեղինակավոր դասախոսը: Այդտեղ հավաքված պատանիները տարիներով դուռն են ջարգել Միքայել Չամչյանի Քերականության, Ագոնց Ստեփանոս վարդապետի Ճարտասանության և կոմս Էմմանուել Թեսավրոսի «Իմաստասիրութիւն բարոյական»-ի վրա և տոկալով վարդապետի վարժապետական երկաթե դավադանին, որ հանսպաղ կախված է եղել նրանց գլխին, հագեցրել են իրենց այդ բարձր գիտության ծաւալը:

Այդ դպրոցի լավագույն ուսանողներից մեկը, Արուսեանի դասընկեր Ստեփանոս Նազարյանցը, իր «Հյուսիսափայլ»-ի 1859 թվի երկրորդ տետրակում այսպես է որակել այդ դպրոցի ուսումը և Պողոս վարդապետին. «Արուսեանը, ինչպես մյուս հայազգի պատանյակքը, որոնց մինն էր և այս բառերի գրողը,—ասում է նա,—աշխատում էր օր ու ցերեկ դուռն ջարգելով Չամչյանի Քերականության, Ագոնց Ստեփանոսի Ճարտասանության և Թեսավրոսի վրա: Պողոս վարդապետն կարող էր միայն մեքենաբար ուսուցանել, առանց կենդանացնելու իր դասատվությունը հին, մեռյալ հայկաբանության մասին, որ միակ ուսանելիքն էր նորա երկաթե վարժապետական դավադանի տակ, և պիտո է ասել, որ այդ վարժապետը ավելի ծեծ, քան ուսումն է տվել իր աշակերտներին: Եվ այս բանի մեջ մեղավոր չէ Պողոս վարդապետը, այլ նրա կոպիտ ու խավար ժամանակը, և անցած օրերը չափե

ու կշռել մեր այժմյան—փառք Աստծոյ—հառաջադեմ և բանական օրերի կշռով, իհարկե, անտեղի բան է»:

Աբովյանը ծնված է եղել բախտավոր աստղի տակ. նրան վիճակված է եղել, ինչպես տեսանք, սովորել և Ներսիսյան նորաբաց դպրոցում, որ տարրերվել է հին դպրոցներից թե իր ծրագրով, թե դասատուության եղանակով և թե ուսուցիչներով: Նա հայոց նոր դպրոցների նախատիպարն է եղել, կառավարվել է հայագետ Շահան Զրպետի ձեռքով՝ Հարություն քահանա Ալամդարյանի գործակցությամբ և Հազարյան ճեմարանից դուրս եկած մի խումբ աշխարհական ուսուցիչների ջանքերով. նրա ծրագրի մեջ մտցված են եղել, բացի հայագիտական, կրոնական-եկեղեցական առարկաներից, նաև ժամանակի պետական դպրոցների հանրակրթական առարկաներից մի քանիսը—աշխարհագրություն, թվաբանություն, պատմություն և ռուսերեն, պարսկերեն ու ֆրանսերեն լեզուների դասատուությունը: Նրա մեջ, ճիշտ է, դեռ շատ բան մնացած է նրա հնից, խավար ժամանակների ոգուց և ուղղությունից, բայց այդ հնության խավարի մեջ արդեն ճառագայթած է եղել լույսը—նորը, կենդանին և առողջը, որի հետևանքով դպրոցը, դեռ իր այդ նախնական շրջանում, տակավին ոչ կատարյալ, տարրական իր ընթացքով ի վիճակի է եղել մի քանի առողջ սերմեր ցանելու իր սաների սրտերում, ինչպես պարարտ հողի մեջ, որոնք խոստանում էին ապագայում արգասավորվել ատոք պտուղներով:

Ստեփանոս Նազարյանցը խոսելով Ներսիսյան դպրոցի մասին Աբովյանի և իր այդտեղ սովորելու ժամանակ, ասում է. «1823 թ. բացվելով, Մոսկվայից հրավիրված Հարություն Ալամդարյանց քահանայի գործակցությամբ, փոխվեց հայոց զավակների դաստիարակության եղանակը թիֆլիսի մեջ, ուր բացի մի կտոր հայերենից կարելի էր ուսանել փոքր ի շատե ռուսերեն, պարսկերեն և վերջում ֆրանսերեն, երբ որ Հակոբ Շահանյան Զրպետը հոգաբարձությամբ Ներսես վիճակավոր արքեպիսկոպոսի բերել էր տված Փարիզից: Աբովյան ուսանելով այստեղ մինչև 1826 թ. և լինելով չափահաս աշակերտներից մինը, գուցե և ավելի մտախոհը իր ընկերների մեջ, նշանավոր էր նամանավանդ իր գորավոր հիշողությամբ: Աբովյան մի մեծ ուսումն

դուրս չտարա՛յն Ներսիսյան ուսումնարանից (ինչպես ոչ ոք մեզանից) և անկարելի էր այդ բանը այն վայրիվերո չքափոր ուսումնասիրութեան մեջ, մի աղնիվ ձգտողութեան դեպի ուսումնառաջացա՛յլ այդ ուսումնարանից մի քանի մասնավորներէ մեջ»:

Արովյանը այդ դպրոցի ուշիմ, աշխատասեր և ընդունակ աշակերտներից է եղել, և ինչ որ կարելի է եղել նրանից յուրացնել, հավաքել ու ամրարիլ է իր մեջ. նա ուսումնասիրել է գրաբար լեզուն այն չափով, որ կարողացել է աղառ հասկանալ և շարադրել, նա ծանոթացած է եղել հայոց ազգային պատմութեան և հայ եկեղեցու պատմութեան, այն ծավալով ու չափով, որ ի վիճակի է եղել գիտակցել իր ազգի ու եկեղեցու տխուր անցյալը և թշվառ ներկան, նա, չասենք շատ, դո՛ւն տարրական հասկացողութեան ու գիտութեան է ունեցել թվարանութեանից, աշխարհագրութեանից, ընդհանուր պատմութեանից: Նա, բացի Ավետարանից, Աստվածաշնչից, Նարեկից, Սաղմոսից, Հայսմավուրքից, Վարք սրբոցից և այլն, դեռ 15 տարեկանից արդէն կարդացած է եղել Դուկաս Վանանդեցու, Սիմեոն կաթողիկոսի և Մխիթար Արքայի վարքերը, որոնց ազդեցութեան ներքո ցանկութեան է առաջ եկել նրա մեջ նրանց նմանելու, նրանց օրինակին հետեւելու:

Ահա դրա հետեւանքով նրա մեջ առաջացել է մի հայրենասիրական կայծ, մի աղնիվ ձգտում պիտանի լինելու իր ազգին: Եւ այդ պիտանի լինելու համբամանքն է եղել, որ մղել է նրան Մխիթարյան ուխտը, Վենետիկ, այդ պիտանավորութեանն է, որ քաշել, բերել է նրան հեռավոր Դորպատը:

Այսու հանդերձ, հասկանալի պիտի լինի, որ նրա դարգացումը սահմանափակ է եղել, իսկ դիտութեան պաշարը, նա՛մանու վանդ հանրակրթական առարկաների գիտելիքներից՝ պակասավոր:

1830 թվի սեպտեմբերի 5-ին Արովյանն իր առաջին դասն է առել Պարրոտից, գերմաներենի առաջին դասը: Բնականաբար Պարրոտը հոգացել է, որ Արովյանն ամեն բանից առաջ սովորի այդ լեզուն և իր՝ Արովյանի առաջին, ամենագլխավոր ջանքն էլ գործադրվիլ է այդ լեզվի շուտափուլ ռուսումնասիրութեան վրա, այդ լիզուն արագորեն սովորելու գործի վրա, որովհետեւ դրա միջոցով պիտի կատարվեր նրա հարաբերութեանն իր նոր քաբեկամների հետ, և, որ գլխավորն է, նրանով նա պիտի սովո-

րեր, կարգար, զարգանար: Եվ հեշտ չի եղել մի հայ երիտասարդի համար, ինչպիսին էր Արուստանը, որ եկեւ էր հայ աշխարհի սրտից և իսպառ անծանոթ էր գերմաներին լեզվին, հաղթահարել կարճ միջոցում հինց այդ առաջին ամենամեծ դժվարութեան: Սակայն նա իրեն հատուկ տոկունութեամբ, աշխատասիրութեամբ և լավ հիշողութեուն ունենալու հատկութեամբ 8 ամսվա ընթացքում այնպես ուսումնասիրել է իր համար բոլորովին օտար լեզուն, որ սկսել է խոսել, գրել ինչպես իր մայրենի լեզվով, սկսել է խոսել գերմանացուն հատուկ հստակ առգգանութեամբ, մի հանդամանք, որ նա ինքը վերագրել է աստվածային օգնութեան:

Վերմաներէն լեզուն տեղեկութիւն որ առաջին ձեռնարկութիւն իմ էր,—ասում է նա այդ մասին իր մի նամակում, գրված 1831 թվի ապրիլի 5-ին Դորպատից Նոր Նախիջևան, Պատկանյան եղբայրներին,—ոչ այլ ևս ձգէ առ ինքն զաւելորդ ախորժանս իմ. հնգամսեայ վաստակը իմ իբրև մայրենի լեզու քանձեցին ինձ դայն, գանձ անկողողպտիլի արդիւնաբեր ինձ և իմոց հայրենեաց: Ասացի տմարդութիւն է մեծ գովել զիս, վասն որոյ և անհավատալի իմն ցուցցի ի միջոցս հինգ ամսոց յայնպիսի կենդանի լեզու թագաւորել, որ ինքեանց գերմանացւոց օտար է այս ի մտաց, այլ զայս պարծանք և զայս շնորհ վերբնծայեաց տկարութեան իմոյ ամենահայեաց բարեխնամն զարմուցուցանել ի փառս Հայաստանի զհամայն Եւրոպիայոյ:

Բայց թող չափազանցութեուն համարվի այդ, և մինք չափազանցութեուն ենք համարում, այդպիսի չափազանցութեուններ հասուել են եղել Արուստանի գրչին: Սակայն փաստ է, որ նա իր ուսանողութեան կյանքի վեց տարվա ընթացքում այնքան կատարելութեամբ ուսումնասիրել է գերմաներին լեզուն, որ լիակատար կերպով տիրապետել է նրան, կարողացել է խոսել, արտասանել և շարադրել, ոճի, շարամանութեան և լեզվի ոգու տեսակետից, ամինայն հարազատութեամբ: Դրան ապացույց կարող են համարվել աղագեմիկոս Ֆրենին նրա գրած նամակները, որոնք, գերմանագետների կարծիքով, ղուտ, անխառն և ամեն տեսակետից գերմաներեն են, հասուել միայն բնիկ գերմանացիներին:

Պրոֆեսոր Էրզմանի տաճը (1831 թ. օգ. 10), մի հրավերքի ժամանակ, Պարրոտը ծանոթացնելով Արուստանին մի բարձր

աստիճանավորի հետ, ասել է. «Սա է հայկազն»։ Էրզմանը ավելացրել է. «որ ընդ պրոֆեսոր պարոն Պարրոտ յԱրարատ ել և այժմ արքունի հրամանաւ ուսանի աստ։ Յընթացս ութն ամսոց ուսեալ է սորա զլեզուն գերմաներէն և այժմ խօսի իբրի գմի ոք ի մէնջ»։

Պրոֆեսոր Լիդերուրզն ասել է նրան. «Իմ տեսեալ է զանգլիացիս, զՔրանց, զՌուս և զայլ զանազան ազգ Եւրոպիոյ, որ ի մանկութենէ ուսանին զլեզու մեր, այլ ինձ չիք ուրեք պատահեալ այսպիսի օտարազգի, որ այնպէս յստակ և մաքուր արտասանէր ու խօսէր ի մեր լեզու, որպէս զուր յայդմ մեծացեալ հասակի ձերոյ։ Այս ապացուցանէ ոչ միայն զյարմարութիւնն եւ զառանձին ընդունակութիւնն, այլ և զընդունակութիւնն ազգի»։

Միւլինացի ասել է նրան. «Մեք ամենայն պարտիք ամաչել առաջի ձեր վասն այսպէս շուտով ուսանելոյ ձեր զգերմաներէն»։

6. Արքովյանը համալսարան մտնելու համար հարկավոր պատրաստութիւնը չի ունեցել, և Պարրոտը չի էլ ցանկացել, որ նա համալսարան մտնի. նա Արքովյանի ուսման գործի համար իր զխում կազմել է մի ծրագիր և համեմատ նպատակահարմարութեան՝ գործադրել և ի կատար է ածել այն սխտեմատիկաբար. նույնը հրահանգել է կատարել և նրա մյուս ուսուցիչներին։ Դրա համաձայն՝ Արքովյանը պիտի հանրակրթական գիտելիքներ ձեռք բերեր, եւրոպական մաքով կրթված ու զաստիարակված մարդ դառնար և ժամանակի մանկավարժական նորագույն մեթոդներով դասավանդելու կարողութեամբ ուսուցիչ հանդիսանար։ Այդ նպատակով Պարրոտը միաժամանակ բաց է արել նրա առաջ քաղածի ամենալավ, ամենաինտելիգենտ տների դռները, ծանոթացնելով նրան իր ընկեր պրոֆեսորներին ու անձնական բարեկամներին հետ, և այդ պրոֆեսորներից ու բարեկամներից նրանց, որոնք նկատի առնելով նրա Դորպատ գալու վսեմ նպատակը, սիրահոժար կամքով պատրաստակամութեւնն ևն հայտնել պարապել նրա հետ այս կամ այն առարկայից, ուսուցիչներ է հրավիրել նրա համար։

Արքովյանն այնպիսի ընդունելութեւն է գտել հիշյալ անհրուժ, ընտանիքներում, որ սկսել է հաճախել այդ տները ոչ իբրև մի պատահական հյուր, այլ տանու մարդ և սրտակից մոտ բարեկամ։ Այդպիսի այցելութեւնները նրա համար միայն պարզ այցելութեւններ չեն եղել ուրախ ժամանցի համար, այլ մի-մի դպրոցա-

կան դաս, որովհետև նա հաճախ շփուկով կրթված, գիտուն մարդկանց հետ, հանապազ խոսելով, կարդալով, վիճաբանելով ու մտքի վիժանալութուն կատարելով նրանց հետ, ինքն էլ բացվել, ինքն էլ հետզհետե զարգացել է մտավորապես, իսկ նրանց տիկի՜ններին և օրիորդներին շրջանում, նրանց ազդեցության տակ նա մեղմացրել է իր վարքն ու բարքը, իր ասիական բիրտ ձևերը և ընտելացել եվրոպական նիստուկացին:

Պրոֆեսորական շրջաններում և նրանց ընտանիքներում իր մտավորապես ու բարոյապես զարգանալու մասին 1831 թվին Պատկանյան եղբայրներին դրած իր հիշյալ նամակում նա ասում է. «Հայաստանից անուն ի շրթունս ամենեցուն քաղցրանայ, ոչ ինև, այլ Տիառն զօրութեամբ. բոլոր կեանք իմ ընդ պրոֆեսորաց և ընդ իմաստնոց անցանէ, ոչ պանդխտութիւն իմ, այլ պանդխտութիւն ինձ... վստահ, ուրախ, ի ծոցս հրեշտակատիպ տիկնայից Եւրոպացոց զարգանամ, որք հայելի են առաքինութիւն և կերպարանք համիստութեան. անցանին, ցնդին ամենայն տրտմակերպեալ վարանմունք իմ, որք յանկարդ դպրութենէ յիս որոմնացան: Միով բանիւ, քաղցր սիրելիք իմ, Դերպտ ինձ և համորէն հարեհապ իմոց մուկայ Պարնասեան եղիցի և եղիցի»:

Այդ նույն նպատակով Պարրոտը Արովյանին բնակեցրել է Ֆոդեկդանդ անունով մի ինտելիգենտ ընտանիքում, մի Ֆրյաուաուֆ աստվածաբանության ուսանողի սենեկակցությամբ, որ նա միշտ ինտելիգենտ մարդկանց շրջանում լինի, միշտ իրեն հասակակից ինտելիգենտ ընկերոջ հետ զրոսնի, խոսակցի, ազատ, անկաշկանդ ապրի: Նրա ուսուցիչներից մեկն էլ եղել է աստվածաբանության պրոֆեսոր Վալտերը,¹ որից նա գերմաներեն լեզվի և պատմության դասեր է առել և ինքն էլ, ինչպես երևում է, վոխադարձաբար նրան սովորեցրել է հայոց լեզուն: Նա հաճախել

1 Աստվածաբանության պրոֆեսոր Վալտերն Արովյանի սիրելի ուսուցիչներից մեկն է եղել. նա է եղել, որ առաջին անգամ հասկացրել է նրան ամենքին հասկանալի լեզվով խոսելու ու գրելու անհրաժեշտությունը և Աստվածաշունչը հայերեն աշխարհիկ լեզվով թարգմանելու կարևորությունը: Արովյանն այնքան հարգել ու սիրել է նրան, որ երբ 1831 թ. սեպտ. 14-ին, առա-

է և աստվածաբանության ուսանողները ընկերական ժողովներին, որոնք պարբերաբար տեղի են ունեցել ամեն կիրակնաօրուս: Այդ տեղ, այդ հավաքութիւններում, քարոզներ են խոսել և այդ առթիւ զրուցյցներ ունեցել ու մտքերի փոխանակութեան կատարել: Աբովյանը մասնակցել է այդ զրուցյցներին և իւրանշուն պաշապան հանդիսացել հայ եկեղեցու դատմութեան «միաբնակութեան» խնդրում: Այդպիսի ժողովներից մեկի մասին նա հիշում է դարձյալ վերոհիշյալ նամակում. «Չհայկական բարբառ մեր ուսանի աստ պրոֆեսոր մի աստվածաբանութեան վալտեր անուն... Ի նորումս ընկեր եղէ ժողովի միոյ աստուածաբանութեան աշակերտիւոց որք յամենայն կիրակաւմտի ժողովիս, քարոզ ընթեռնումք», և այլն:

7. Լեզվի ուսումնասիրութեան հոգսից ազատվելուց հետո Աբովյանը ձեռնարկել է Պարլոտի հրավիրած ուսուցիչների ձեռքի տակ ուսողական դիտութեանները, թվաբանութեանը, աշխարհի հին պատմութեանը, աշխարհագրութեանը սովորելու գործին, որոնց, իր աշակերտութեան օրերում, իր ասելով, նա բնավ աշակերտած չի եղել: «Այժմեան (1831 թ. ապ. 6) պարապմունք իմ,—ասում է նա այդ մասին,—է ի մաթեմատիկական արհեստս, ի հին պատմութիւն աշխարհի, յաշխարհագրութիւն և ի թուաբանութիւն, որոց ի մանկութեան ոչ կարացի աշակերտել, և որպէս յուսամ յօգնութիւն բարձրելոյն, յիւրաքանչիւր ամս նոր և նորս գրել զայլ արհեստս իմաստասիրութեան ի

վոտյան ժամը 9-ին, դոկտոր Բրոկը մտել է նրա մոտ և բոթարեւ եղել վալտերի մասին, նա այնքան հուզվել է, որ դոկտորն ինքն էլ զգացվել է, չի կարողացել տեսնել նրան այդ վիճակում և իսկույն դուրս է եկել սենյակից: «Սիրտ իմի խռովութիւն եմուտ,—ասում է նա այդ մասին,—մինչ այսօր ասուածսն յիններորդում ժամու առաջնկալ եմուտ առ իս պարոն դոկտոր Բրոկ, Կոյժ սիրելոյն իմոյ վալտերայ եւ դասատուի տուեալ նմա ինձ, հատին զձիլ ոսկերաց իմոց, նա տեսեալ զայս խռովութիւն իմ, եւ որտաքս դառնապէս» և «ուշաթափ» հագնվել է, վաղել է հանգուցյալի բնակարանը, ողբակից եղել նրա ելլորն ու քրոջը, գիշերը պահապան ցնացել նրա սենյակում և գրել այդ առթիւ մի ոտանավոր, որ ունի հետեւյալ խորագիրը. «Սուգ ի վերայ մահուան սիրելոյս իմոյ եւ ուսուցչի վալտերի ի գիշերին ուր ես պահապան եղէ նմա ի սենեկի իւրում 1831 թ. 14 սեպտեմբերի»:

փառս հայրենեաց իմոց»։ Այս դարձյալ Արուլյանի գրչի չափա-
դանցություններէց մեկը պետք է համարել, քանի որ նա չէր
կարող իր մանկութեան օրերում բնավ աշակերտած չլինել թվա-
բանութեան, աշխարհագրութեան և պատմութեան, որովհետեւ այդ
առարկաները կըլէին են Ներսիսյան դպրոցի ծրագրում ու դասա-
վանդվել են, գուցէ և հովանորեն շատ քիչ, շատ սահմանափակ
ծավալով են դասավանդվել դրանք, այնպէս որ նա միայն աղոտ
հասկացողութիւն է ունեցել նրանց մասին, բայց համենայն-
դեպս բնավ չաշակերտած չի կըլէ, ինչպէս ասում է նա։

Արուլյանի ուսուցիչները—Պարրոտը, Գրասը, Վալտերը, Բլում-
բերգը, Ֆրիդլենդերը, Էնգելհարդը, Էրզմանը, «մեծ մաթեմա-
տիկոս» Բարտիսը, Բեդերմանը, Ասմուսը, Նրեկնդոնը և մյուսները
սովորեցրել են նրան պործնական կղանակով—ընթերցմունքով և
կենդանի օրինակներով։ Նրանք սովորութիւն են արած կըլէ
դասից հետո պահել նրան իրենց մօտ, խոսել նրա հետ, խոսեց-
նել, պատմել տալ, փխտակտն ու բարոյական խրատներ տալ,
հորդորներ կարդալ, և այդ բոլորն այնպիսի քաղցր զրույցի ձևով,
որ հալածակել են նրա ուշքն ու միտքը և դրանով նրա ուսման
ու զարգացման գործում մեծ հաջողութեան հասել։

Պարրոտը, օրինակ, սովորեցրել է նրան «Տիեզերագրու-
թյունը» բացօթյա. նա հանել է նրան համալսարանի դիտանոց-
աշտարակը, հեռադիտակով դիտել է տվել կրկինքը, լուսնի,
աստղերի ու մոլորակների շարժումները և այդ բոլորի մասին
տվել է նրան հարկավոր ու անհրաժեշտ տեղեկութիւնները.
օգտվելով այն հանգամանքից, որ քաղաքում «թղթյա երկրագունդ»
են արձակել, և Արուլյանը ներկա է գտնվել ու տեսել այդ, Պար-
րոտը սովորեցրել է նրան գլոբուս շինել և գործնական եղանա-
կով դուրսը մտնելի է դարձրել նրա համար երկրի ձևը, շարժողու-
թիւնն ու թափալումը։ Նա Արուլյանին տարել է մի ապակեգործ
անդլիացու գործարան և հայտնելով իր բարեկամի ու լինելը ու
ինչ նպատակով Դորպատ կհաժ լինելը, խնդրել է թույլ տալ
նրան գործարան մտնել, տեսնելու ղենել։ Եվ անգլիացին հաճու-
թյամբ կատարել է նրա խնդիրը. նա ցույց է տվել նրան գործա-
րանը, պատմել ու մեկնութիւններ տվել։

է և աստվածաբանութեան ուսանողները ընկերական ժողովներին, որոնք պարբերաբար տեղի են ունեցել ամեն կիրակնաօրու: Այդ տեղ, այդ հավաքույթներում, քարոզներ են խոսել և այդ առթիւ զրուցներ ունեցել ու մտքերի փոխանակութեան կատարել: Արուսեանը մասնակցել է այդ զրուցներին և հետագային պաշտպան հանդիսացել հայ եկեղեցու դավանութեան «միաբնակութեան» խնդրում: Այդպիսի ժողովներից մեկի մասին նա հիշում է դարձյալ վերոհիշյալ համակում. «Զհայկական բարբառ մեր ուսանի աստ պրոֆեսոր մի աստվածաբանութեան վարտեր անուն... Ի նորումս ընկել եղէ ժողովի միոյ աստուածաբանութեան աշակերտելոց որք յամենայն կիրակամտի ժողովեալ, քարոզ ընթեռնումք», և այլն:

7. Լեզվի ուսումնասիրութեան հոգսից ազատվելուց հետո Արուսեանը ձեռնարկել է Պարբերական հրավիրած ուսուցչինների ձեռքի տակ ուսուցական դիտութեանները, թվաբանութեանը, աշխարհի հին պատմութեանը, աշխարհագրութեանը սովորելու գործին, որոնց, իր աշակերտութեան օրերում, իր ասելով, նա բնավ աշտկերտած չի եղել: «Այժմեան (1831 թ. ապ. 6) պարապմունք իմ,—տառում է նա այդ մասին,—է ի մաթեմատիկական արհեստս, ի հին պատմութիւն աշխարհի, յաշխարհագրութիւն և ի թուաբանութիւն, որոց ի մանկութեան ոչ կարացի աշակերտել, և որպէս յուսամ յօգնութիւն բարձրելոյն, յիւրաքանչիւր ամս նոր և նորս գրել զայլ արհեստս իմաստասիրութեան ի

վոյսան ժամը 9-ին, դոկտոր Բրոկը մտել է նրա մոտ և բոթաբեր եղել վարտերի մասին, նույն ժաման հոգովել է, որ դոկտորն ինքն էլ զգացվել է, չի կարողացել տեսնել նրան այդ վիճակում և խնդրեց դուրս է եկել սենյակից: «Միւր իմի խռովութիւն եմուտ,—ասում է նա այդ մասին,—մինչ այսօր առաւօտեան յիններորդում ժամու աճալնկալ եմուտ տու իս պարոն դոկտոր Բրոկ, գոյժ օրերուց իմոյ վարտերայ և դասատուի տուեալ նմա ինձ, հատին զձիլ ոսկերաց իմոց, նա տեսեալ զայս խռովութիւն իմ, ել տրտաքս դառնապէս: Եւ «ուշաթափ» հագնվել է, վազել է հանգուցյալի բնակարանը, ողբակից եղել նրա նիւրն ու քրոջը, գիշերը պահապան ցնացել նրա սենյակում և գրել այդ առթիւ մի ոտանավոր, որ ունի հետևյալ խորագիրը. «Մուգ ի վերայ մահուան սիրելւոյս իմոյ և ուսուցչի վարտերի ի գիշերին ուր ես պահապան եղէ նմա ի սենեկի իւրում 1831 թ. 14 սեպտեմբերի»:

փառս հայրենեաց իմոց: Այս դարձյալ Արուլյանի գրչի համա-
ղանցություններից մեկը պետք է համարել, քանի որ նա չէր
կարող իր մանկության օրերում բնավ աշակերտած չլինել թվա-
բանության, աշխարհագրության և պատմության, որովհետև այդ
առարկաները կղել են Ներսիսյան դպրոցի ծրագրում ու դասա-
վանդվել են, գուցե և հավանորեն շատ քիչ, շատ սահմանափակ
ծավալով են դասավանդվել գրանք, այնպիսի որ նա միայն աղոտ
հասկացողություն է ունեցել նրանց մասին, բայց համենայն-
դեպս բնավ չաշակերտած չի եղել, ինչպես ասում է նա:

Արուլյանի ուսուցիչները—Պարրոտը, Գրասը, Վալտերը, Բլում-
բերգը, Ֆրիդլենդերը, Էնգելհարցը, Էրգմանը, «մեծ մաթեմա-
տիկոս» Բարտելսը, Բեդերմանը, Ասմուսը, Նրդենդոնը և մյուսները
սովորեցրել են նրան գործնական կղանակով—ընթերցմունքով և
կենդանի օրինակներով: Նրանք սովորություն են արած կղել
դասից հետո պահել նրան իրենց մոտ, խոսել նրա հետ, խոսեց-
նել, պատմել տալ, պիտակտն ու բարոյական խրատներ տալ,
հորդորներ կարդալ, և այդ բոլորն այնպիսի քաղցր զրույցի ձևով,
որ հաիշտակել են նրա ուշքն ու միտքը և դրանով նրա ուսման
ու զարգացման վործում մեծ հաջողության հասել:

Պարրոտը, օրինակ, սովորեցրել է նրան «Տիեզերագրու-
թյունը» բացօթյա. նա հանել է նրան համալսարանի դիտանոց-
աշտարակը, հեռադիտակով դիտել է տվել կրկինքը, լուսնի,
աստղերի ու մոլորակների շարժումները և այդ բոլորի մասին
տվել է նրան հարկավոր ու անհրաժեշտ տեղեկությունները.
օգտվելով այն հանգամանքից, որ քաղաքում «թղթյա երկրագունդ»
են արձակել, և Արուլյանը ներկա է գտնվել ու տեսել այդ, Պար-
րոտը սովորեցրել է նրան գլորում շինել և գործնական կղանա-
կով դուրըմբռնելի է դարձրել նրա համար երկրի ձևը, շարժողու-
թյունն ու թավալումը: Նա Արուլյանին տարել է մի ապակեգործ-
անդլիացու գործարան և հայտնելով իր բարեկամի ու լինելը ու
ինչ նպատակով Դորպատ կղած լինելը, խնդրել է թույլ տալ
նրան գործարան մտնել, տեսնելու զննել: Եվ անգլիացին հաճու-
թյամբ կատարել է նրա խնդիրը. նա ցույց է տվել նրան գործա-
րանը, պատմել ու մեկնություններ տվել:

Պրոֆեսոր Բարտեւը, որ մի բարեհոգի և աղատ դատումն քով մարդ է հղել, խոսակցութեան ժամանակ խորհուրդ է տվել Արուսեանին ուսումից առաջ արհեստներ մտցնել Հայաստանու Արուսեանն այդ խրատը պիտի տպավորել է իր սրտում և աշխատել է ուսման հետ միասին զանազան արվեստներ ու արհեստներ սովորել՝ երգ ու երաժշտութիւն, խմորեղենի պատրաստութիւն, հացագործութիւն, և այլն։ Նա մի անգամ մտնում է մի հացագործի փուռ, որ տեսնի, թե ինչպես են գերմանացիք հաց թխում։ Գերմանացին վախենալով մրցութիւնից, արգելում է։ Արուսեանն այնքան հուզվում է, որ լաց է լինում։ Նա ասում է, թե ինքը մի դժբախտ ազգի դավակ է և չի եկել հացագործութեան արհեստը սովորելու, որ մրցակից լինի նրան, քնասի նրա տունը, այլ այդ արհեստն իր հայրենիքը մտցնելու, որ շատ կարոտ է այդպիսի բաների։ Գերմանացին զիջում և թույլ է տալիս նրան դիտելու և սովորելու։

Պարբոտից, ինչպես և իր մյուս ուսուցիչներից, Արուսեանը բազմաթիւ բարոյակրթական խրատներ է լսել և դրանց, այդ խրատների, ամեն մի խոսքը ամուր տպավորվել է նրա սրտում և ապագայում նրա աւօրյա կյանքում, նրա գործունեութեան, գրվածքների մեջ գործոն, իշխող ու զեկավարող դեր է խաղացել, ուստի և նրա կյանքը, գործունեութիւնը և գրվածքներն ուսումնասիրողների աչքից չախտի խուսափի նրա կրթութեան և դաստիարակութեան դորպատյան շրջանը։ առանց նրան Արուսեանն իր գործողութիւնների հակասութիւններով, իր բնավորութեան առանձնահատկութիւններով անհասկանալի կ'մնա։

Արուսեանը սովորել է գերմաներեն, ֆրանսերեն և լատիներեն լեզուները, թվաբանութիւն, երկրաչափութիւն, տիեզերագրութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, երգ ու երաժշտութիւն։ Իր «Յիշատակարանում» Արուսեանի հաղորդած տեղեկութիւնները իր ուսուցիչների և իր ուսած առարկաների ու գիտութիւնների մասին, սակայն, այնքան անորոշ ու կցկտուր են, որ դժվար է ճշտութեամբ իմանալ նրա ուսուցիչների ցանկը և նամանակաձևը որոշել, թե որ առարկան կամ դիտութիւնը ո՞վ է դասավանդել նրան։ Առանց սխալվելու միայն կարելի է ասել, որ Պարբոտը նրան սովորեցրել է տիեզերագրութիւն, Վալտերը՝ պատմութիւն, Գրասը՝ գերմաներեն լեզու և աշխարհագրութիւն, Բլումբերգը՝

թվաբանություն, Ֆրիդլենդերը՝ թվաբանություն և երկրաչափություն, Բեդերմանը՝ երգ ու երաժշտություն, Բարտելսը՝ ուսողական գիտությունները:

Արովյանը հաճախ դժուար է և խնդրել է, որ իրեն սովորեցնեն նաև բարձրագույն գիտություններ, բայց ուսուցիչները մեղմաբար բացասել են, հասկացնելով նրան, որ նրա ցանկացած բարձր գիտություններն այն գործի ու նպատակի համար, որի համար նա ուղարկվել է Դորպատ, բոլորովին ավելորդ են: Մի անգամ, օրինակ, նա ցանկություն է հայտնել Բարտելսին սովորել և «Նիկեոնական պատմություն»: Նա պատասխանել է. «Այդ անօգուտ է և՛ ձեզ, և՛ ձեր ազգին»: Մյուս անգամ նա դժգոհելով ասել է Ֆրիդլենդերին, թե նա միշտ վարժեցնում է գործնական հղանակով լուծելու զանազան թվաբանական խնդիրներ. նա պատասխանել է, թե թվաբանությունը բոլոր գիտությունների հիմքն է և նա պիտի տիրապես ուսանի այդ գիտությունը, և ինքը կարծում է, որ Պարրոտը չի էլ կամենալ, որ նա թվաբանությունը թողած՝ ուրիշ բան ուսանի: Պարրոտը, նրա դժգոհություններին ի պատասխան, խրատել է նրան օրինակ չառնել գերմանացի պատանիներից, որոնք մանկությունից շատ բան են սովորել և շատ բան գիտեն. նրանք ուսել և ուսանում են իրենց մասնավոր կյանքի, իրենց մասնավոր նպատակների համար, բայց նա ուսանում է իր ազգի համար, որ իր ներկա վիճակում տակավին բարձրագույն գիտությունների կարիք չունի, այլ տարրական սկզբնական կրթության:

Պարրոտն ընդհանրապես շատ սիրելի, փաղաքշել և փայփայել է նրան, և ինքն Արովյանն էլ իր համեստ, խոնարհ, հեզ ու քաղցր բնավորությամբ կարողացել է սիրել տալ իրեն: Սակայն նա, Պարրոտը, շատ խիստ է եղել, երբ մի օրն է պակասություն է նկատել նրա ընթացքի, նրա վարք ու բարքի մեջ: Մի անգամ, օրինակ, նա սկսել է գանգատվել իր Ասմուս ուսուցչից: Պարրոտը խոժոռել է և կտրել նրա խոսքը, ասելով. «Դուք պարտիք ուսանել»: Մյուս անգամ Պարրոտը ցանկություն է հայտնել, որ Արովյանը սովորի կիթառ նվագել և խոստացել է նրա համար մի կիթառ գնել, բայց նա պատասխանել է, թե ինքը համբերություն չունի: Պարրոտը դարձյալ խոժոռելով ասել է. «Դուք պիտի սովորեք և համբերություն»:

Թեև զրանից հետո Աբովյանը փորձել է սովորել կիթառ նվագել, բայց նրա սիրած նվագարանը հատկապես «կլավիրն» է եղել, որ ընդունված է եղել Դորպատում ամեն տեղի Դորպատցի ծերունի բժշկապետ Օտտո Դոմբերգի հիշողություններից մեկը իմանում ենք, որ նա զնած է եղել կլավիրի մի հին «սպինետ» կոչված տեսակը, որի վրա միշտ չըխչըխկացրել է, երբ պարապմունքից ազատ է եղել:

Աբովյանն երգել է սովորական արևելյան եղանակով և, ինչպես երևում է նույն հիշողություններից, նա սովորություն է ունեցել երբեմն «ձայնը վեր քաշել, հայհույով լցնել ընակարանը», որով թեև նա անհանգիստ է արել իր սենյակին պատկից զրացիներին, բայց նրանք բան չեն ասել, որովհետև ամենքին էլ հայտնի է եղել, որ նա ռեկտոր Պարրոտի Liebling-ն է, սիրելին է: Նա գովարացել է եվրոպական ձայնագրերով երգել, և «Զեմինարի» (ուսուցչական սեմինարի) աշակերտներից մեկը, փրոմ անունով, սովորեցրել, վարժեցրել է նրան:

8. Աբովյանը ծննդյան օրն այցելության է գնացել իր բարեկամներին և նրանցից, գերմանական սովորությամբ, զանազան պարգևներ ստացել: Պարրոտը նվիրել է նրան մի դանակ հետեյալ երկտողով. «Մեծությունը և փառքը չեն, որ մարդուս անպորբություն են շնորհում, խակական անգորբությունը մեզ պարգևում է առաքինությունը և չափավորությունը»: Մի ուրիշ անգամ, ուրիշ գեպընում նա խրատել է. «Պետք է հարարերություն ունենալ պատվական մարդկանց հետ, մանավանդ այնպիսիների հետ, որոնցից ոչ մի գայթակղություն չի կարող առաջ գալ Ձեզ համար Ձեր հավատքը խախտելու տեսակետից: Ես կասկածում եմ, որ կան մարդիկ, որոնք օտարներին քաղցրաբարո են երևում, և սակայն դրանցից ավելի են խաբւում միամիտները և տկարանում իրենց հավատքի մեջ: Բայց ես այդ չեմ ցանկանում Ձեզ համար, Ձեր առաջին պարծանքը պիտի լինի հավատարմությունը ձեր կրօնքին, որովհետև ըստ քրիստոնյաները մի են ի Բրիստոս» Թե հայը, Թե գերմանացին և Թե կաթոլիկները, միայն Թե իրենց գործերը արդար լինեն: Այն օրը, երբ Դուք կտկարանաք Ձեր հավատքի մեջ, այն օրը կխղվի իմ ու Ձեր մեջ եղած կապը, այն օրը ես այլևս չեմ կամենալ տեսնել Ձեզ», և այլն: Նա

խրատել է Արուսյանին և «վասն զգուշութեան յընկերութենէ զանազան շտուգեհնոց»:

Արուսյանի կրթության գործում առանձնապես գործակից է եղել Պարրոտին պրոֆեսոր Գրասը, որի հետ Արուսյանը ծանոթացած է եղել Պարրոտի տանը: Նա սովորեցրել է նրան աշխարհադրություն ու գերմանական գրականություն և լեզու: Գրասն իր դասերը գյուրամասչելի դարձնելու համար հաճախ փոքրիկ զրուցյցներ, պատմություններ է պատմել նրան, գեղեցիկ բանաստեղծություններ է կարդացել և հասկացրել, թե ինչպիս պետք է սիրել հայրենիքը: Նա շատ անգամ նրա արած սխալները լուծության է տվել, որպեսզի չխրանցնի նրան, չվհատեցնի նրան: Նա է եղել, որ նրա համար ընթերցանության գրքեր է ընտրել ու հայթայթել, կարդացել ու կարդալ տվել անցյալ և ժամանակակից գերմանական գասական հեղինակներին և հետզհետե աշխարհի սեր է հարուցել նրա մեջ դեպի գերմանական գրականությունը, որ Արուսյանն այնուհետև ինքն է սկսել գրքեր որոնել և հափշտակված կարգացել է Շիլլերը, Գյոթեն: Եվ երբ 1832 թ. մարտի 22-ին վախճանվել է Գյոթեն և գերմանական գրական աշխարհը սգի մեջ է ընկղմվել, Արուսյանն էլ իր գրականագետ բարեկամների վշտին խառնել է իր վշտակցությունը: Նրա այդպիսի վշտակցության հետևանքն է եղել Գյոթենի այն «նեկրոլոգը», որ նա թարգմանել է և ղեկավարել «Յիշատակարանում»:

Դորպատն իր մտավոր շարժումով Գերմանիայի մի փոքրիկ մասը, մի փոքրիկ բնկորն է հանդիսացել, ուստի և Գերմանիայում եղած ամեն մի գրական հոսանք իսկույն արձագանք է տվել, մուտք գտել այդտեղ: Արդ, Արուսյանի ժամանակները եղած գրական հոսանքը Գերմանիայում հանդիսացել է ռոմանտիզմը, որ այդտեղից մտել է և Լիֆլանդիա: Հասկանալի պիտի լինի, որ Արուսյանն ուսումնասիրելով գերմանական գրականությունը իր ամբողջությամբ, ազդվել է և նրա մեջ իշխող ժամանակակից հոսանքից — ռոմանտիզմից և տագորվել նրանով: Եվ ռոմանտիզմի այդպիսի ազդեցությունը նրա վրա շատ բնական է եղել, քանի որ նա չափազանց զգայուն սիրտ և սանտիմենտալ ջիղ է ունեցել, և ռոմանտիզմն էլ գրականության մեջ հաջորդած լինելով սանտիմենտալ ուղղության և իր մեջ պահած լինելով

նրանից դեռ մի խոշոր մաս, ըստ ամենայնի համապատասխանել է նրա ճաշակին և խառնվածքին:

Թեվոդորոս Գրասը եղել է Արտվյանի ոչ միայն լավ ուսուցիչներից մեկը, այլև, Պարբոտից հետո, նրա ամենամտերիմ և սրտակից բարեկամը: Արտվյանն իր մեղմ, քաղցր բնավորութեամբ և իրեն ամենքին սիրելի հատկութեամբ բաղմամբով բարեկամներ է ձեռք բերած եղել քաղաքում—Հազկեր, Վիգեմանը, Բեհազելը, պրոֆ. Շմայսը, պալատական ըփշիկ Աղերկասը, Բուշը, Բրվը և մյուսները, բայց դրանց մեջ ամենաառաջինը, ամենասրտակիցը եղել է Գրասն իր մոր հետ միասին: Գրանց սերն ու փոխադարձ մտերմությունն այնքան ու աշխատի է եղել, որ նրանք իրար ուրիշ կերպ չեն կոչել, բայց թե «մայրիկ», «որդակա» և «եղբայր»:

Այդ օտարութեան մեջ Արտվյանը չափազանց ուրախ, չափազանց զվարճ և չափազանց շահեկան կյանք է վարել. նա հրավիրվել է հարսանիքների և զանազան հանդեսների. նա հաճախել է թատրոն, համերգներ և այլևայլ ընկերությունների ժողովներ. նա ներկա է գտնվել համալսարանի դիսպուտներին և մինչև իսկ գիմնազիոնի աշակերտական ավարտական քննություններին, պրոֆեսորների ընտանիքներում «ֆանտ» է խաղացել, երգել, հայկական խաղեր սովորեցրել, և այլն, և այլն:

Բայց այդպիսի ուրախ և հարազվարճ կյանքի ու ժամանցի մեջ եղել են և տխրութեան, տրամութեան ժամեր ու օրեր, երբ հալումաշ է արել նրան «հայրենյաց անձուկը», և մի տեսակ մտախոհութեան մռայլ մտքերի մեջ ընկնելու հիվանդություն է եկել վրան, երբ նա զորեղ դրդուովից անմիտ, անհեթեթ մտքեր է հղացել՝ դեղակուր լինելու կամ մի ուրիշ միջոցով մահ որոնելու և իրեն փնասելու համար: Եվ մենք կարծում ենք, որ նրա հենց այդպիսի մռայլ մտքերի մեջ ընկնելու հակումի և տրամադրութեան մեջ էլ պետք է, գուցե, որոնել, սաղմնավորված տեսնել այն հիվանդությունը, որ հետագայում նրա կյանքի աննպաստ պայմաններում հետզհետե զարգացել ու նրա կորստյան պատճառ է եղել:

Ահա նրա կյանքի այդպիսի խավար, մթափնած բոպիներին է եղել, որ նամանավանդ ի տիրապես հարկավոր է եղել Գրասի

պես սրտակիր մարդու աջակցությունը: Եւ ամեն անգամ էլ այդ ժամանակները նա վրա է հասել ու իր եղբայրական քնքուշ վարվեցողությամբ, իր անուշ, քաղցր զրույցով սփոփել, ցրել, մոռանալ է տվել նրա վիշտն ու թախիծը: Արուվյանն ինքն իր, մեր քանիցս հիշած, 1831 թվի նամակում նկարագրել է իր հայրենյաց անձուկից տանջվելու բոսկեններից մեկը և Գրասի իրեն այդ ժամանակ մատուցած եղբայրական կարեկցությունը:

Ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը հատուկ է եղել նրան դեռ մանկության օրերից. այդ նրա բնածին հատկություններից մեկն է եղել, որ օտարության մեջ, իր ուսուցիչների մշտական հայրենասիրական քարոզությունների ազդեցության տակ, գնալով այնքան զարգացել է, որ նրա մեջ արտահայտվել է հիվանդագին երևույթի բնույթով, երբ միայն առիթ է եղել հիշելու իր հեռավոր հայրենիքը, իր ծնողներին, իր սիրելիներին—նամակ է ստացել, տեսել է հայրենակիցներից մեկին, թող լինելու դա մինչև անգամ ոչ հայ, այլ աշխարհակիր մի չերժեզ, և այլն:

Դավիթ Ֆրիդլենդերը պատրաստել է Արուվյանին թվաբանությունից, որից նա չափազանց թույլ է եղել: Նրա սովորած բոլոր առարկաներից ու գիտություններից այդ նրա համար ամենադժվարն է եղել. առաջին նվազ նա դժվարացել է ըմբռնել թվերի գործողությունները: Ուսուցչի համբերատար պարապմունքը և միևնույն բանը քանիցս կրկնելը չեն օգնել, և նա նկատելով իր ուսուցչի կրած աշխատանքը և դրա ապարդյուն անցնելը, շատ նեղվել է, հոգեպես տանջվել, հաճախ էլ նա մտղերն է վիտել ու դառն արտասվել: «Այլ,—ասում է նա այդ մասին,—ամենևին անյաջող երևին և դժուարին հարց թուաբանական դասուց լմոց, բազմիցս կրկնէ նա դմիւնոյն բան առանց խռովութեան... հարկանիմ յարտասուս ի մասին այսր մտածմանց և ի մասին վասն աշխատ լինելոյ նորա, և իմ ոչ հասկանալոյ»: Սակայն ուսուցչի համառ ջանքերը և աշակերտի ուշադրությունը, մտքի տոկուն լարումը, վերջապես, հաղթել են դժվարության, և նա գլխի է ընկել ըմբռնել, հեշտությամբ վարժվել, յուրացրել բոլոր հարկավոր կանոններն ու գործողությունները: Դրանից հետո նա, հաշվելու գործողության մեջ գործնականորեն

վարժվելու համար, ուսուցչական սեմինարի և գիմնազիոնի տեսուչ Ռոդենբերգի հրավերքով, սկսել է հաճախել նրա տունը՝ նրա երկու մատաղահաս օրիորդների մոտ՝ վարժվելու թվաբանական գործողությունների մեջ և համրիչի վրա ձգել սովորելու:

Թվաբանության մեջ տեսականորեն և գործնականորեն վարժվելուց հետո հեշտ է եղել նրա համար անցնել երկրաչափության ուսումնասիրության, որ նա դարձյալ կատարել է պրոֆեսոր Ֆրիդլենդերի ձեռքի տակ: Արտվյանի այդ ուսուցիչը և զրատիկինը ամենասիրելի և ջերմ ընդունելությունն են ցույց տվել նրան և դասերից հետո հաճախ պահել են իրենց մոտ, հյուրասիրել և քաղցր ու շահեկան զրուցներով զբաղեցրել նրան: Նա մի օր, օրինակ, ճաշի ժամանակ խրատել է նրան. «Լինիլ երկայնամիտ, հեղ, ոչ փոքրոգի ու երկչոտ. միշտ համարձակ դնալ պրոֆեսորների մոտ և խոսել, չլինիլ ամաչկոտ, միշտ կարգալ Աստվածաշունչը, որովհետև նրա մեջ ամփոփված են բոլոր առաքինությունները»: Մյուս անգամ նա դնելով երեսը նրա երեսին, ասել է. «Դու գիտես, որ սիրում եմ քեզ, և դու էլ սիրում ես ինձ. մխիթարիչ ըսելիս, քանի որ այստեղ ես, մենք պետք է սփոփենք քո պանդխտությունը, և կրբ մեկնես, դձ գիտես, թե որ մոռանաս մեզ»: Տիկին Ֆրիդլենդերը նվիրել է նրան մի զարմանադրոժ քար, ասելով. «Ե՛ր կնիք ձեր և առ ի յիշատակ յինչն մատուցանեմ ձեզ զայս քար, շինեալ ի հայրենիս Շոտլանդ. այս հղիցի ձեր պարգև, մանավանդ վկայ, զի ի հայրենիս իմ շինեցաւ»:

Այդ պրոֆեսոր Ֆրիդլենդերը, որ տնտեսագետ է եղել և համալսարանում դասախոսել է «կամերալ գիտությունները, իր իմաստալից խրատներով, ընթերցմունքով նպաստել է Արտվյանի զարգացման գործին ընդհանրապես և չափազանց մեծ ազդեցություն է ունեցել նրա վրա: Նա պատմել է Հեգելի ու նրա փիլիսոփայության մասին և տվել է նրան, իր մոտ կարգալու, նրա փիլիսոփայական գրվածքներից մեկը, որ, սակայն, Արտվյանը դժվարացել է հասկանալ, և նա, նրան մխիթարելու համար, ասել է, թե ինքն էլ դժվարանում է հասկանալ: Նա նրան սովորաբար կարգացել է և տվել է կարգալու այնպիսի գրքեր, որոնք քիչ թե շատ վերաբերել են և Հայաստանին, ինչպես, օրինակ, Սըր Ռոբերտ անգլիացու «Ճանապարհորդություն ի Հայաստան», Մար-

տին անգլիացու «Ճանապարհորդությունը», Վալտեր Սկոտի վեպերը շոտլանդական կյանքից, և այլն: Նա այնպես լավ է իմացել անգլիկներին, որ այդ գրքերից շատերը ինքն է կարդացել նրան անգլիկներն բնագրի վրա ուղղակի և անմիջապես գերմաներեն: Արքովյանը հատկապես շատ հավանել է շոտլանդական պարզ կյանքից առնված վեպերը: Այդտեղ Ֆրիդլենդերի տանը հաճախ կարդացել են և Բուրգերի ու Գեսների բանաստեղծությունները:

Այսպես նա սովորել է իր ուսուցիչ պրոֆեսորների մոտ և մյուս, իրեն համար հարկավոր համարված, առարկաներն ու գիտությունները—պատմությունը, երգն ու երաժշտությունը, լատիներենը և մյուսները, և, գերմանական բարեկիրթ կյանքի ու իրեն շրջապատող կրթված մարդկանց շրջանում ու նրանց ազդեցության տակ հետզհետե վերափոխվել է, զարգացել ու պատրաստվել իր ապագա գործունեության համար:

Արքովյանը Դորպատում թողել է իր շատ վատ հակումներն ու սովորությունները, որոնք բուն են գլրած եղել նրա մեջ նրա նախկին անկարգ դաստիարակությունից, բայց չի կարողացել մոռանալ, մի որևէ նեղության ու դժվարության հանդիպած ժամանակ, զորեղ հուզմունքից լալը, մաղերը փետելը և նամանավանդ անտեղի ամաչկոտությունը, որ չի կարողացել մոռանալ տալ նրան մինչև իսկ Պարրոտը:

9. Դորպատում Արքովյանի ստացած կրթության հետ ափսոսաբանելիորեն կապված է և Դորպատի համալսարանի անունը: Նրա ժամանակակիցների մտքում և հետագայում հայ գրականության մեջ արմատացած է եղել այն կարծիքը, թե նա ուսել է Դորպատի համալսարանում և մինչև իսկ ավարտել է նրա ուսման դասընթացը: Դրա պատճառը եղել է ինքն Արքովյանը, որ միշտ, մինչև իսկ իր սլաշտոնական թղթերում, կրկնել ու երիքկնել է, թե ինքն ուսել է Դորպատի համալսարանում: Մեր ձեռքին գտնվում են նրա մի քանի ծառայության ցուցակները, որ իր ձեռքով կազմել է Թիֆլիսի ու Երևանի դավառական դպրոցներում: Արդ, այդ ցուցակներից մեկի մեջ, որ ամենալիակատարն է և կազմված է 1843 թվին, գրված է այդ մասին. «Был отправлен по высочайшему разрешению в Дерптский университет и обучался там в учительском звании»—բարձրագույն թույլտվու-

թյամբ ուղարկված է եղել Դորպատի համալսարանը, ուսել է այնտեղ և պատրաստվել ուսուցիչ լինելու համար։ Բայց դրանից, Դորպատում, իր ուսանողության ժամանակ, նա մի շատ անախորժ ընդհարում է ունեցել 1834 թվի մայիսի 25-ին Նոր-Նախիջևանում եղերական մահով վախճանվել է Հարություն վարդապետ Ալամդարյանը, և հայ գիտակից աշխարհը սգացել է ժամանակի այդ արժանավոր գործչի ու գրականագետի մահը։ Մսեր Մսերյանն այդ առթիվ մի հոգված է գրել և ուղարկել Դորպատ՝ Աբովյանին, որ թարգմանելով այն գերմաներեն, տպագրել է տեղական գերմանական թերթում։ Ինքն Աբովյանն էլ իր կողմից կամենալով հարգած լինել իր ուսուցչի հիշատակը և նրա համբալի տալիս տարածած ու ընդհանրացրած լինել, մի ինքնուրույն հոգված է գրել ուսերեն և տալիս է տեղական ուս թերթի՝ «Северная пчела»-ի խմբագիր Ֆադեյ Բուդարինին տպագրելու, սակայն այդ վերջինից մերժում է ստացել ամենաանքաղաքավարի եղանակով և անվայել հայհոյանքներով, որին ի պատասխան Աբովյանն ինքն էլ բարկացել ու սպառնալիք է կարդացել, ասելով, թե ինքը ցույց կտա նրան նրա տմարդությունը։ Խմբագիրը գանդատ է գրել նրա մասին համալսարանի ռեկտոր Մոյսերին։ Աբովյանը կանչվել է համալսարանի դատարանը և հարցուփորձի ենթարկվել, որի հետևանքն այն է եղել, որ ռեկտորը խնդրել է Աբովյանին, որ նա մի քանի խոսք գրե խմբագրին այն մտքով, թե ինքը ոչինչ անելու չէ, թող հանգիստ կենա, և այլն։

Արդ, Խնչպես պետք է հաշտեցնել այս տեղեկությունները, որոնցից պարզ երևում է, որ Աբովյանը համալսարանի ուսանող է եղել, նրա ինքնաձեռագիր «Հիշատակարանի» հետ, որի մեջ ամեն բան կա նրա կյանքի մասին Դորպատում, բացի հիշողությունից՝ նրա համալսարանի ուսանող լինելու մասին։ Խնչպես կարելի է, որ Աբովյանը մանրամասն նկարագրեր իր հիշատակարանում իր առօրյա կյանքը, իր ուսուցիչներին, նրանց կողմից իրեն տրված խրատները, դասերը և այլ հանգամանքները ու չխօսեր համալսարանի կյանքի, ուսման, ընկեր ուսանողների, դասախոսությունների, քննությունների և ուսանողի համար շատ կարևոր այլ խնդիրների մասին։ Խնչպես պետք է հաշտեցնել նրա ուսանող լինելը հաստատող հիշյալ տեղեկություն-

ները մեր ներկայումս ունեցած պաշտոնական գրագրության հետ, որից հայտնվում է, որ նրա անունը չկա համալսարանի մայր մատյանում, որի մեջ համալսարանի բացման օրից մինչև վերջը ցուցակադրված են բոլոր իսկական ուսանողներն ու ազատ ունկնդիրներն իրենց անուններով ու ազգանուններով, այնինչ կան նրա ընկեր Ստեփանոս Նազարյանցի, նրա որդու՝ Վարդան Աբովյանի և մյուս հայ ուսանողների անունները։

Ըբեր. գրական աշխարհում ընդհանրացած է եղել և մի ուրիշ տեղեկութուն Աբովյանի մասին, որ իբրև թե նա իր ուսանողության ժամանակ մասնակցել է բուրժուաֆտ հակապետական ուսանողական կազմակերպությանը, որի 18 ուսանող անդամները 1834 թվի փետրվարի 12-ին արտաքսվել են համալսարանից, չիշյալ գրագրությամբ ահա հերքվում է և այդ տեղեկութունը։ Աբովյանի անունը չի գտնվել և այդ արտաքսված 18 ուսանողների ցանկի մեջ։

Արդ, ինչպես պետք է մեկնել այդ հակասական փաստերը նրա՝ Դորպատում համալսարանի ուսանող լինելու մասին, մի խնդիր, որ մեզանում առեղծվածի պես մի բան է դարձել։

Մեզ թվում է, որ դա, այդ առեղծվածը, կարող է հաջողությամբ և մեծ հավանականությամբ լուծված համարվել, եթե ընդունենք, որ Աբովյանը Պարբոտի միջնորդությամբ արտոնություն ունենալով համալսարան հաճախելու և ներկա գտնվելու ուսանողական հանդեսներին, դիսպուտներին, դոկտորական քննություններին, նրա ցուցմունքով մասնակի կերպով լսել է համալսարանում և իրեն հարկավոր առարկաների դասախոսությունները, ինչպես որ հաճախել է և սեմինարական քննություններին ու դասերին՝ դասատվության եղանակին ծանոթանալու և երաժշտություն սովորելու համար, և այդ դեպքում Աբովյանը, իհարկե, իրավունք է ունեցել ասելու և գրելու, թե ինքն ուսել է Դորպատի համալսարանում։ Որ Աբովյանը Դորպատի համալսարանի ավարտման դիպլոմ, ինչպես և ուսուցչական սեմինարի ավարտման վկայագիր չի ունեցել, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ նա հետագայում արդեն, ուսուցիչ լինելու համար, ստիպված է եղել ենթարկվել քննության և ձեռք բերել «սնային դաստիարակի» կոչում — «звание домашнего наставника» (տես՝

Дело № 132 за 1853 г. Дело по предписанию г. Попечителя Кавказского учебного округа о назначении коллежской асессорше Эмилии Абовян единовременного пособия, 1853 г.). .

10. Պարրոտը շատ քաղցր հիշողություն է պահպանած եղել դեպի Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդության և Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին: Նա, Արովյանի Դորսլատ ժամանելուց մի քանի շաբաթ հետո, սեպտեմբերի 27-ին, ի հիշատակ այդ ուղևորության ու վերելքի, մեծ խրախճանք է կազմել և հրավիրել իր ընկեր պրոֆեսորներին ու Արովյանին. վերջինս գնացել է իր հոգևոր հագուստով, որ տրժանացել է նրա հետ Արարատի գագաթը բարձրանալու, և ընդունվել է ամենքի կողմից մեծ պատվով ու սիրալիրությամբ: Նրա հոգևոր տարազը մեծ հետաքրքրություն է առաջ բերել հրավիրվածների մեջ, և հետաքրքրությունը նամանավանդ ավելացել է, երբ նա, Պարրոտի խնդիրքով, կարդացել է իր ոտանավորներից մեկը, հավանորեն այն, որ նա գրել էր վերելքի մասին: Ճաշի ժամանակ մատուցվել է հույկական փլավը և լավաշը, որ Պարրոտը պատրաստած է եղել հրավիրվածների խնդիրքով:

Անցել է ժամանակ, և 1831 թվին, երբ Պարրոտը զրազված է եղել իր ուղևորության ու վերելքի նկարագրությունը կարգի բերելու և տպագրության համար պատրաստելու գործով, հայտնի ի. Շոպենը կասկած է հայտնել նրա՝ Արարատի գագաթը հասնելու իսկության մասին: Այդ կասկածը գնալով տարածվել է դիտական աշխարհում և գորեղացել նամանավանդ 1834 թվին, երբ Պարրոտի հիշյալ նկարագրությունը — „Reise zum Ararat“ տպագրվել է Բեռլինում և տարածվել: Սկսվել է մի վեճ նրա և Շոպենի միջև, որ վերջիվերջո վիրավորական բնույթ է ստացել Պարրոտի համար: Նա բողոքել է աղգային լուսավորության նախարար Լիվենին և կայսեր թույլտվությունը խնդրել երգվեցնելու վերելքի ուղեկիցներին, թույլտվությունն ստացվել է և կատարվել երգվեցումը, և հայ ուղեկիցները դրժել են իրենց նախկին վկայությունը, մի բան, որ չափազանց վշտացրել է Պարրոտին և նամանավանդ Արովյանին, որ հայության արատ բերող ամեն մի բան իր անձին վերաբերյալ արատ է համարել: Արդարությունը պաշտպանելու և ճշմարտությունը վերականգնելու համար, նա,

իբրև վերելքին մասնակցողներից մեկը, հանդես է եկել, երդում
կերել Դորսլատի պաշտոնական ատյանում — Լանդգերիխտում վե-
րելքի իսկության մասին և 1835 թվի փետրվարի 7-ին գրել է
գերմաներեն իր «Նոր վկայություն պ. պրոֆեսոր Պարրոտի
Արտրատի դագաթը բարձրանալու համար» հոդվածը, որով վերջ-
նականապես հաստատվել է Պարրոտի Արարատի գաղաթը բարձ-
րանալու հանգամանքը, հերքվել է բոլոր այդ մասին հղած ու
տարածված տարակուսություններն ու կասկածները և բացատրե-
վել է ուղեկից հայ գյուղացիների իրենց նախկին վկայությունը
դժեխու պատճառը: Այդ նոր վկայությունը, որ տպագրվել է Պե-
տերբուրգի «Սանկտ Պետերսբուրգ ցայտունգ» պարբերականի
նույն 1835 թվի 34 համարում, թարգմանվել է հայերեն 1893
թվին և տպագրվել է «Արարատ»-ի նույն 1893 թ. ապրիլի տետ-
րակում:

Արովյանի ասելով, երգման ժամանակ հայ գյուղացիները
դժեխ են իրենց նախկին վկայությունը, որովհետև վախեցել են
իրենց համագյուղացիներից, որոնք դեռ իրենց (Պարրոտի և իր)
այնտեղ հղած ժամանակ, վայրէջքից հետո, սկսել էին տանջել
նրանց, և նրանք քանիցս եկել էին դանդաղ աչք մասին, իսկ
ինքը չի վախեցել խոստովանել ճշմարտությունը, թեև համոզ-
ված է եղել, որ դրա հետևանքով ինքը ևս կարող է անախոր-
ժությունների ու դժվարությունների հանդիպել:

Արդ, ճշմարտությունը խոստովանելու համար Արովյանն
ինչո՞ւ պիտի անախորժությունների և դժվարությունների հան-
դիպել, և ակոռեցիներն ինչո՞ւ էին ստիպել Պարրոտին ուղեկցող
և Արարատի դագաթը հասնող իրենց համագյուղացիներին ուրա-
նալ ճշմարտությունը:

Հայտնի է, որ Մոսխիսը թե՛ հեթանոսության և թե՛ քրիստո-
նեություն ժամանակները միշտ սրբազան սար է համարվել:
Հեթանոսություն ժամանակ նա քաջքերի բնակություն տեղ է հա-
մարվել, քրիստոնեություն ժամանակ՝ Նոյան տապանի կայանը:
Հայություն մեջ միշտ երկյուղաժողովրդամբ պատմվել է Ս. Հակոբ
Հայրապետի տապանը տեսնելու և երկրպագելու համար 40 տարի
շարունակ տքնելու ու ճգնելու սրբազան ավանդությունը, որից
հաստատ համոզմունք է կազմված եղել, թե չի կարելի գազաթը

քարձրանալ, որովհետեւ աստուծո հրամանով այդ արգելված է եղել։ Հայ գյուղացիները և Արովյանը, ուրեմն, բարձրանալով սարի գագաթը, մի տեսակ սրբապղծություն էին կատարել, ոտնակոխ էին արել սրբազան ավանդությունը, ուստի, տգետ ամբոխի և հոգևորականության կարծիքով, արժանի էին հալածանքի ու նախատինքի։ Պարրոտի ուղեկից գյուղացիները, ինչպես ասացինք, տանջանքի ենթարկվելով, ուրացել են ճշմարտությունը, իսկ Աբովյանը հանդիպել է ոչ քաղցր վերաբերմունքի, վերաբերմունք, որ հետագայում ավելի ևս զորեղացել է նրա, հակառակ Նիքեմ կաթողիկոսի ցանկության, Դորպատ գնալու և նրա այնտեղ կարծեցյալ լուծերական աղանդով խմորված լինելու պատճառով։

11. Այն տարիների ընթացքում, երբ Աբովյանը գտնվում էր Դորպատում, Էջմիածնում մեծ փոփոխություններ են առաջ եկած եղիլ։ Ներսես Աշտարակեցին ստիպված լինելով թողնել Հայաստանը և պատվավոր «աքսոր» գնալ Բիսարաբիա, վաղի կառավարիչ էր կարգել իր կողմնակից Կարբեցի Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարուգյանին, որին Պասկևիչը, պատերազմի ժամանակ նրա ցույց տված ծառայության համար, պարգևատրել էր տվել Ս. Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանով։ Այդ Հովսեփը շրջապատելով իրեն մի քանի կողմնակից միաբաններով — Բարսեղ հպիսկոպոս, Հովհաննես վարդապետ դրիմեցի և Ղուկաս վարդապետ — այսպիսի եռանդուն գործունեություն էր ցույց տվել, իբրև Աշտարակեցու կողմնակից, որ կոչվել է «Պատրիկ Նիրսես» և վտանգավոր հակառակորդ է հանդիսացել Պասկևիչի նպատակներին, որ ցանկացել է, Նիքեմից հետո, կաթողիկոսացնել Թիֆլիսի առաջնորդ Հովհաննես Կարբեցուն։ Դրան, այդ հակառակորդին, ճանապարհից հեռացնելու համար, նա պատվիրել է մեկնել Էջմիածին որոշ հրահանգներով Հայկական նահանգի նորեկ նահանգապետ Բարսեղ Բեհբուլթյանին, որի ճնշման ներքո Հովսեփն իրայիններով թողել են Նիրսես Աշտարակեցուն, անցել Կարբեցու կողմը։

1830 թվի հոկտեմբերի 8-ին Նիքեմ կաթողիկոսը ծերության պատճառով հրաժարվել էր գահից, և Նիկողայոս կայսեր առաջադրությամբ ձևափոխվել էր, ըստ սովորության, երկու թեկնածուի ընտրություն, և ընտրվել են տեղակալ Մարտիրոս եպիս-

կոպոսն ու էջմիածնի ամլագ լուսարար և Թիֆլիսի առաջնորդ Հովհաննես Կարբեցին։ Այս վերջինը, ձայների մեծամասնութիւնը շահած լինելով, հաստատվել է կաթողիկոս և գնալով էջմիածին, 1831 թ. նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսական օծումն ընդունել և Հովսեփին, ի տրիտուր նրա իր կողմն անցնելուն, ձեռնադրել է եպիսկոպոս։

12. Արուլյանն իր հայրենիքի անցուդարձին և հատկապես էջմիածնում կատարվածներին իր բացակայութեան միջոցում այնքան էլ անտիղյակ չի եղել. նա ունեցել է մի հավատարիմ ու մտերիմ բարեկամ, որի միջոցով հարաբերութեան է պահպանել իր ծնողների հետ և հարկավոր տեղեկութեանները ստացել հայ աշխարհից։ Նրա այդ բարեկամը եղել է հայտնի հայկաբան և գրաբարագետ ղմյուռնացի Մսեր Մսերյանը, հետագայում Լազարյան ճեմարանի կրոնադիտութեան և հայկաբանութեան ուսուցիչ։ Մսեր Մագիստրոսը, Դա Հովհաննես Վանանդեցու աշակերտներից է եղել և եկած է եղել էջմիածին հոգևոր կոչումն ընդունելու համար, բայց չգիմանալով Կարբեցու օրով վանքում հաստատված կարգերին, թողել, եկել է Թիֆլիս և բնակել է այդտեղ։

Դրա միջոցով է Արուլյանը տեղեկութեան ստացել իր ընտանիքի մասին, դրա միջոցով է իմացել էջմիածնում միաբաններից մի քանիսի կողմից իր անունը, իբրև լուծիրական աղանդով խմորվածի, նորընտիր կաթողիկոսի առաջ սեպրած լինելու հանգամանքի մասին, դրա միջոցով է հավաստիացել նա Միքայել Սալլանթյանի իր շուրջը հայտնի մարդկանց, սրտնց թվում և իրեն Արուլյանին խմբելու և Սեանում Վենետիկի միթրարյան ուխտի օրինակով մի նոր միաբանութեան ուխտ հաստատելու գիտավորութեան մասին, դրանից է իրազեկ եղել Մեսրոպ Թադևոսյանի Հնգկաստանից էջմիածին ժամանելու և Վաղարշապատում մի դպրոց բանալու նրա արած ապարդյուն ջանքերի մասին, դրա միջոցով է, վերջապես, նա ծանոթացել դրականագետ Հովհաննես վարդապետ Շահխաթունյանի հետ, և այլն։

Դիտում ենք այստեղ այդ մասին 1832 թվի հունվարի 25-ին Արուլյանին Մսերի գրած նամակի մի քանի հատվածները, վերածելով գրաբարը տրձակ աշխարհաբարի։ «Աղաչում եմ քեզ, եղբայր, աղաչում եմ՝ մտադիր եղիր, սրտադյուր խնդութեամբ

աշխատիր անշեղ առաջ դնալ հայրենասիրությանդ ասպարեզում, որին լրիվ չափով նվիրել ես կյանքդ: Ես ինքս հաճախ փորձել եմ, որ միայնությունը օտարության մեջ երբեմն առաջ է բերում մարդուս մեջ սրտնեղություն, բայց դու զվարթ կաց, խաչատուրս, ես քեզանից հեռու չեմ, որտեղ էլ որ լինես, մոտդ եմ, մոտդ եմ գտնվում հոգով ու մտքով, թեպետ և կողկասպան լեռները ընկած են իմ ու քո մեջ: Դեհ համար այսօր Դորպատը թող ավելի լավ համարվի, քան ինձ համար Հայաստանը:

Այսուհետև Այրարատյան վայելչությունը կորած պիտի համարվի, քանի որ իշխանական գավաղանը զրվել է Փեմոնու ձեռքը, պարզ խոսեմ—կարբեցի եպիսկոպոսը անցյալ տարի նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսանալով զառամյալ Եփրեմի կենդանության օրերով, այժմ գահակալում է Գրիգորյան հայրապետանոցում, Մարուգեի թուր ճոխացած, հալածու հալածու մահ է գալիս, նորարոյս գեորգները ճեմում են շորոր տալով, Բարսեղ կնսարացին հոխորատում է սաստիկ հրամաններ արձակելով, Էջմիածնի ջլրուրակները, որոնց մտքերը թանձր մառախուղով են պատած, իրենց վարմունքով, իրենց մոլորամիտ ընթացքին չհամողներին քարկոծում են, իբրև լուծիրադանդ և օտարահավատ, թեև չգիտեն էլ, թե ով կամ ինչպիսի մեկն է եղել Լուծիրը և ինչ նրա քարոզները:

Մեսրոպ Թադիադյանը, որի մասին գուցե լսած լինեք, գալով Հնդկաստանից, ջանք է դնում մի դպրոց բանալու Վաղարշապատի ավերակներում հայրենիքի որդիներին լուսավորելու համար: Հրաշք կլինի, եթե գլուխ դա, ինչպես ինքը հույս ունի:

Իմ ներկա վիճակը ոչ եկեղեցականի և ոչ հոգևորականի վիճակ է. այն օրից, երբ ես խաղառ հրաժարվեցա Էջմիածնի ծառայողների կրքերին ծառայելուց, ապրում եմ, ինչպես ապրում են պանդուխտներն անծանոթ երկրում, այն, ապրում եմ, բայց աղքատիկ կյանքով, լուռ ու մունջ ընկած ս. Սարգիս կոչված ավերակ ուխտատեղում ծերունի Հ. Մանուկի (գլուխուղխանցի) հետ. խաշվում, այրվում եմ, երբ տեսնում եմ վայրագների հաջողությունը: Ինձ մնացել է միայն մի մխիթարություն, այն, որ անհամեմատելի Հ. Սալլանթյանը հոգով չափ աշխատում, տըքնում է մի միաբանություն հիմնել մխիթարյանների նման և մեզ

իր գողը հավաքել, բայց ավստ, ինչպես ամեն տեղում եղել է, խափանարկու արգելքներ են առաջ գալիս: Եղբայր, մեր իղձը մեռնում է մեր մեջ և մեզ էլ իր հետ մեռցնում: Հոգիներս վառ է իմ և առավել իմ հոգեկից Առաքել Արարատյան դպրի, բայց մեր ձեռքից ոչինչ չի գալիս: Իմ հույսը քո վրադ է, Խաչատուրա, Խաչատուրա, Խաչատուրա:

Այրեցին լափեցին ինձ էջմիածնեցիք, Խաչատուր, բայց, փառք աստուծո անսահման բարեգթության, ողջ եմ և չեմ ուզում մեռնել, մինչև որ փարեմ անձկալուդ լանջովը: Հույս ունեմ, որ դու քո ձեռնարկած ուսմանդ ընթացքը շուտով կավարտես:

Բայց իմ օրերը դուր, դուր փչացան էջմիածնի հավաքներում ոսկրամաշ գրագրությամբ, մինչև օրս էլ փչանում են այստեղ վհատությամբ: Մեղանշած չեմ լինիլ, ինչպես քարկոծելով մեղադրում են ինձ, եթե ասեմ, թե ասիաբնակ ազգերի եկեղեցականները կույր են, կամ, դոնե, միականի...» և այլն:

13. Այլ և այլ ժամանակներ նրա ականջը հասած հիշյալ տեղեկություններից առանձնապես վշտացրել են նրան, նախ, իր հարազատի, իր հոր՝ Հարություն Աբովյանի մահվան լուրը, որի հետևանքով երկար ժամանակ սգացել է նրա որդեական սիրտը, խռովել հոգին և տխուր ու Թախծալի խոհերով պաշարվել նրա միտքը, մինչև որ իր բարեկամների կարեկից գուրգուրանքներով և սփոփիչ ու կազդուրիչ խոսքերով նա կարողացել է սթափվել, ուշքի գալ, և երկրորդ, իր հակառակորդ հիշյալ Մարուգի թոռան՝ Հովսեփ վարդապետի և դրա համախոհների իր դեմ լարած խարդավանքի ու իր անունը իբրև լուծերսիկան աղանդով խմորվածի, նորընտիր կաթողիկոսի աչքին սևացրած լինելու լուրը: Այդ Հովսեփն է եղել, որ երբ Աբովյանն էջմիածնին մաս բարյավ ասելիս էր եղել, կաթողությամբ հարձակվել էր նրա վրա, իլիկ նրա ձեռքից նրա շորերը և, ինչպես ինքն Աբովյանն է ասում, «անհաջ, անշոր և անպաշար արտաքսել վանքից»:

Ահա այդ վտանգի առաջն առնելու համար է եղել, որ Աբովյանը 1832 թ. մարտի 2-ին Հովհաննես Կարբեցուն գրել է իր ընդարձակ կարևոր նամակը, որի մեջ նա, նրա կաթողիկոսանալը շնորհավորելուց և Դորպատում իր վարած կյանքի, ուսման և հայրենիքում գործելու համար պատրաստվելու մասին հանգա-

մանորեն պատմելուց հետո, մեծ նրբությամբ ու վարպետությամբ զանազան ցուցումներ արել, ցուցումներ, թե նա, կաթողիկոսը, ինչ ունի անելու հայրենիքի այդ ազատության օրերին, երբ այնպիսի մեծ ասպարեզ է բացվել գործելու հօգուտ հայրենիքի ու եկեղեցու:

Պարբոտն ևս կամենալով կապ պահպանած լինել էջմիածնի հետ, նույն 1832 թ. շնորհավորել էր Կարբեցու կաթողիկոսությունը, ուղարկելով նրան և Նվերում կաթողիկոսին ի հիշատակ մի մի զույգ Մասիսի ու էջմիածնի պատկերներից: Նա, ինչպես ասել ենք, «քաղցր հիշողություններ» է եղել պահպանած հայերի, Հայաստանի ու էջմիածնի մասին. Աբովյանի դաշն է՝ լավելի թարմացրել, զորեղացրել էր նրա տածած սերն ու համակրությունը Հայաստանի և հայերի հանդեպ: Նրա այդպիսի համակրությունն անդրադարձել էր և նրա մոտ ընկեր պրոֆեսորների վրա. նրանք, իբրև դիտության աշխատավորների, իհարկե, քիչ թե շատ տեղեկություն Հայաստանի մասին ունեցել են, նրանց տածած համակրությունն էլ առիթ է տվել նրանց ավելի ու ավելի իմանալու նրա պատմության ու զրականության մասին, ուստի իրենց հավաքույթներում և ընտանեկան շրջաններում, որտեղ հաճախ ներկա է գտնվել և Աբովյանը, տեղեկություններ են հարցրել նրանից, և նա ախորժելով պատմել է նրանց հայերի անցյալի ու ներկայի մասին, էջմիածնի ու նրա կաթողիկոսների մասին: Պարբոտն ինքը նույն Աբովյանի պատմածներից լավ ծանոթ է եղել հայոց կրոնական երկպառակություններին, Դավիթ-Դանիելյան կռիվներին, Մխիթարյան ուխտի պատմության և միշտ էլ զգուշացրել է նրան, որ նա հեռու կենա այդպիսի խռովություններից:

Աբովյանի ուսուցիչները մինչև իսկ տեղյակ են եղել Հայաստանում ցարական կառավարության կատարած վայրագություններին. նրանցից մեկը, «մեծ մաթեմատիկոս» կոչված Բարտեյսը, մի անգամ խոսելով Ավերիկայի ազատ կարգերի մասին, ասել է նրան. «Ազատությունից են բխում բոլոր բարիքները, գիտեմ, որ ռուսաց աստիճանավորները ձեր կողմերում շատ ու շատ անկարգություններ են անում... Յուրաքանչյուր ազգ ինքը պիտի ճանաչի իր բարին և առաջ տանի այն, ձեր

աղդը քաջաջան է, պետք է միայն առնականություն ներ-
շնչել նրան... Բայց դրա համար հարկավոր է շատ մեծ ուսում և
այնպիսի ուսում, որով առաջին նվազ նրանք կարողանան ծանո-
թանալ աշխարհին, մյուս բոլորը դրա հետևանքը կլինի»:

14. Ազգային լուսավորության նախարար Լիվինը 1832 թ.
ապրիլի 25-ին եկել է Դորպատ, և Պարրոտն Աբովյանի հետ գնա-
ցել են նրան այցելության և ընդունվել սիրով: Նախարարը
Աբովյանի կացության, ուսման և առաջադիմության մասին
հարցուփորձ անելուց հետո, ի միջի այլոց, հայտնել է, թե նա,
սովարտելուց հետո, ինչ նպատակ ունի, որտեղ կկամենար
ծառայել, ուսաց դպրոցներ՞ում, թե «հոգևոր վարժարանում»,
և պատասխան է ստացել, թե «Այդ կախյալ կլինի նրա,
նախարարի, բարեհաճ տրամադրությունից»: Պետերբուրգից էլ
նա պարբերաբար հետաքրքրվել, հարցրել է նրա մասին: Այդ-
պիսի հարցուփորձի մասին մենք իմանում ենք կաթողիկոսին
նրա գրած, մեր արդեն հիշած նամակից, թե «լուսավաթյալ մի-
նիստրն լուսավորութեան արտաքոյ, քան դարժանաւորութիւն
իմ բաղդաւոր առնէ զիս, միջոց առ միջոց մարդասիրական հա-
ղորդակցութեամբ եւ հարցմամբ իւրով զեղանակէ իմմէ»:

15. Լիֆլանդիայում ընդհանրապես, և Դորպատում մասնա-
վորապես, Աբովյանի այնտեղ եղած ժամանակները հայերն
անհայտ են եղել, այնպես որ նրա «Դոմում» զբոսնելու ժամա-
նակ ամենքը մատով ցույց են տվել նրան ասելով. «ձհա
հայը, ձհա հայը», իսկ Ռիգայում Բուխարացի վաճառական-
ներն և Ղազանի թաթարներն ընդունվել են հայերի տեղ, հայ
են համարվել: «Դոմ» կոչվում է Դորպատի ծառադարձ պար-
տեղ-զբոսարանը, որ իր այգեպիսի անունն ստացել է այնտեղ,
բլուրի վրա կառուցված հին ավերակ եկեղեցուց, որը հետագա-
յում վերանորոգվել է և վերածվել ներկա համալսարանական
ընդարձակ հարուստ մատենադարանին:

Վեց տարվա ընթացքում Աբովյանը Դորպատում միայն
երկու հայ է տեսել: Դրանցից, այդ երկուսից առաջինը եղել է
Բադալ Փահրադյան անունով մեկը, որ Պարսկաստանից անցած
է եղել Ռուսաստան դրամ հավաքելու նպատակով՝ իբրև թե

պարսիկներն ձեռքով գերի տարված իր որդիներին գերությունից ազատելու համար, և եկել հասել է Դորպատ: 1832 թ. մարտին Պարրոտը պատահել է նրան վողոցում, առել, տարել է իր տունը, որ Աբովյանին ցույց տա և ուրախացնի: Աբովյանը շատ ուրախացել է, հուզվել և արտասովալից աչքերով գրկել համբուրել է նրան և ամոթից կարմրել, որ իր հայրենակցին օտարների առաջ մուրացիկ վիճակում է տեսել. նա տարել է նրան իր բնակարանը, կերակրել, հարցուփորձ արել և ճանապարհ ձգել քաղաքից, կարծիք տանելով, որ իր «սիրելի հայրենակցի» արածը խոյնցիներին և սալմաստցիներին հատուկ խաչագողություն պետք է եղած լինել: Նա այդ առթիվ գրել է մի գրաբար ոտանավոր՝ «Զգացմունք ցաւալի սրտիս ի տեսանլն իմ զհազալ Ֆահրադեան ի 1832 թ. յ 2 մարտի ի Դորպատ» խորագրով. երկրորդը՝ Ստեփանոս Նաղարյանցը:

16. Աբովյանը Դորպատում իր ուսման գործի հոգացողության հետ միասին մտորված է եղել և իր մտերիմ դասընկեր Ստ. Նաղարյանցի վիճակի հոգացողությամբ: Ամեն բանից երեւում է, որ երկու մտերիմ ընկերները դեռ իրենց աշակերտության օրերով ուխտ են կապած եղել միասին ուսանելու, միասին կատարելագործվելու ուսման մեջ և ավարտելուց ու կյանքի ասպարեզը թեակսխելուց հետո, նույն գործին ծառայելու, ազդի լուսավորության գործին:

Բայց հրատեղ է գտնվել այդ ժամանակները Նաղարյանցը և ինչ գործի է եղել: Երկու մտերիմ ընկերները, ինչպես արդեն տեսել ենք, բաժանված լինելով միմյանցից 1826 թվի փետրվարին, այլևս չեն պատահել իրար մինչև Նաղարյանցի Դորպատ գնալը: Աբովյանն այլևս չկամենալով Ներսիսյան դպրոցում մնալ, դուրս է եկել երրորդ դասարանից և գնացել Հաղպատ՝ Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ՝ նրանից թուլյալություն ստանալու Վենետիկ գնալու համար, իսկ Նաղարյանցը մնացել է բացվելիք չորրորդ դասարանում ևս սովորելու, և հաջորդ 1827 թվի փետրվարի 4-ին ավարտել է դպրոցի ուսման լիակատար դասընթացը: Նա իր ուսումնաւ ավարտելուց հետո էլ չի կտրել իր կապերը դպրոցի հետ, այլ շարունակ հաճախել է դպրոց, ֆրանսերենի դասեր առել Զրպետից և ընդհանրապես պարապել, կատարելա-

գործվել լեզուների ղիտության մեջ և հետո դասեր ստանձնել զպրոցում, վարժապետություն արել:

Որ նա իր ավարտման հաջորդ՝ 1828 թվին էլ հաճախել է դպրոց և մասնավորապես Փրանսերենի դասեր առել Զրպետից, այդ երևում է նրանից, որ նրա անունը գտնվում է Զրպետի նույն թվի սկստեմբերի նույն տեսակ աշակերտների ցանկում. որ նա մյուս 1829 թվին էլ եղել է Ներսիսյան դպրոցում, այդ էլ երևում է նրանից, որ Պարրոտը նույն թվին Թիֆլիսի վրայով Դորպատ վերադառնալիս եղել է դպրոցում, տեսել նրան այդտեղ և խորհուրդ տվել Դորպատ գնալու, իսկ որ նա վարժապետություն է արել զպրոցում, այդ էլ հայտնի է դառնում Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի 1832 թվի հունիսի 17-ին Արդյանին Նաղարյանցի մասին գրած նամակից. «Ստեփանոս Նաղարյանց, եղբայրն քո այժմ ի Տիֆլիս յառաջագէտ դարգացեալ յոյժ ի դպրութիւնս Հայ, Ռուս, Պարսիկ և գաղղիական լեզուաց՝ նաժանաւանդ յընտիր բանաստեղծութեան,—գրել է նա,— կատարէ զպաշտօն վարժապետութեան ի մերում դպրոցի և գումար տարեկան ոռճիկի նորա հասանն ցերեք հարիւր ոռքի արծաթի, այն է 1200 ոռւրլի թղթադրամ. և թուի թէ չյօժարեսցի նա դալ ի քաղաքդ և պնդել զհետ նոր քաղղի. դրեա դու ինքդ առնա՝ թերևս համոզեսցի նա քով յորդորանօք, և նա անկարօտ է նպաստի ոռրուք ի ծախոյս ճանապարհորդութեան» և այլն:

Մի խնդիր միայն այդ բոլորի մեջ մեզ համար, վավերականների պակասելու պատճառով, անլուծելի է մնում. այդ այն Ստեփանոսի խնդիրն է, որին Աբովյանը Դորպատ ուղևորվելու ժամանակ հանդիպել է Պետերբուրգում և որ այդ ժամանակ ծառայելիս է եղել «ի կորպուսի իւրում ի Միխայելով գամկէն», ի նկատի առնելով այն, որ նա մայրաքաղաքը ոտք կոխելուն պես, հենց առաջին օրը շտապել, գտել է նրան, և որ նա նրան կոչում է «Ստեփանոս սիրելին իմ որ բարեկամ ինձ ի մանկութենէ», պետք է կարծել, որ դա եղել է հենց նրա մտերիմ բարեկամ ու սիրելի դասընկեր Ստեփանոս Նաղարյանցը: Բայց թե նա ինչպե՞ս և երբ է եկած եղել Պետերբուրգ և ծառայության մտած և երբ է վերստին վերադարձել Թիֆլիս և այդտեղից էլ 1832 թ.

ուղևորվել Դորպատ՝ բժիշկ Սողոմոն Տեր-Ղուկասյանցի ծախքով, մեզ անհայտ է մնում:

Ինչ ասել կուզի, որ նա պետք է շատ ուրախացած լիներ Նաղարյանցի դալուն և իր «Հիշատակարանում» այդ առթիվ քիչ թե շատ լիակատար տեղեկություններ հաղորդած լիներ, բայց, ի մեծ դարմանս, մենք չենք գտնում նրա «Հիշատակարանում» այդ մասին և ոչ մի տեղեկություն: Մի ներկու տեղ միայն հիշվում է, այն էլ հարևանցիորեն, որ Նաղարյանցը նրա մոտ է եղել և որ Պարբոտը հրավիրելով իրեն՝ Աբովյանին իր մոտ «Փրիստոսի ծառի» (տոնածառ) առթիվ կազմակերպված երեկույթին, խնդրել է նրան իր հետ բերել և իր բարեկամ Նաղարյանցին:

Բայց ինչ միջոցներով է Նաղարյանցը ապրել և սովորել Դորպատում: Բժիշկ Սողոմոն Տեր-Ղուկասյանն իր ծախքով ուղարկելով նրան Դորպատ, թոշակ է հատկացրած եղել նրան, թե՛ միայն ճանապարհածախսն է հոգացել: Որքան մենք գիտենք, նա թոշակ չի հատկացրել և եթե հատկացրած էլ լիներ, այդ եղել է մի այնպիսի չնչին գումար, որով անհնարին էր կառավարվել: Ապա ուրեմն ինչպես է եղել: Աբովյանը, որ պատճառ էր դարձած եղել նրան գնալու, անկասկած, այդ բոլորը ի նկատի առած կլինեիր և նախասրկա ապահոված Դորպատում նրա ապրելու միջոցները, և իրոք այդպես էլ եղել է: Նրա դորպատյան բարեկամներից մեկը—Շվեդան, որ մի ազնվական և ունեւոր մարդ է եղել, հաճանած լինելով Աբովյանին, ցանկացել է մի այդպիսի հույ ուսանող էլ ինքը ունենալ և պահել Դորպատում, ուստի և հաստատուն խոսք է տվել Աբովյանին, որ, եթե նրա դասընկեր Նաղարյանցը դալու լինի, ինքը հոգալու է նրա բոլոր կարիքները նրա՝ ուսանողության ժամանակի ընթացքում: Եվ այդ բոլոր հանգամանքների մասին գրված է եղել «պատանի» Նաղարյանցին և հրավիրված գալու:

Բայց Նաղարյանցի չար բախտից, երբ նա 1832 թ. արդեն եկած է եղել, Շվեդան մի ինչ-որ խաբեության զոհ դառնալով, կորցրել է հարյուր հազարի չափ մի գումար և բնականաբար ոչ միայն չի կարողացել օգնել նրան, այլև ինքը կարոտ է մնացել օգնության: Անտանիլի է դարձել և՛ Նաղարյանցի, և՛ Աբովյանի կացությունը: Նաղարյանցը անոք և անօգնական է

մնացել օտար քաղաքում, Արովյանն էլ, որ պատճառ էր եղել նրա դալուն, շատ դժվար և անհարմար կացության մեջ էր ընկել: Ի՞նչ պիտի անեին: Նազարյանցը գրել է Տեր-Ղուկասյանին, Արովյանը՝ Ներսիս Աշտարակեցուն օգնության հասնելու:

Արովյանը Շվեբայի պատմությունն անելուց հետո, իր նամակը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «Սրբազան տէր, կամի՞ք թողուլ զորդեգիրս Ձեր, գլխ յայսպիսի մտածողութեան, և զնա յայնպիսի յուսահատութեան: Ձիք իմ տեղի ապաստանի և յուսոյ բաց ի Ձէնջ, բարձէ՛ք հայրական զթով զամօթ յերեսաց իմոց, ևս արարի, ևս մեղայ, ես տղայաբար, Ձեր հոգի և սիրտ մեծ են ի բառնալ և ներիւ զայս խակամտութիւն, բայց բարի զիտաւորութեամբ: Ոչ վլատաբաղդութիւն նորա, որպէս այժմ ամենեքեան կարծեն, այլ զբաղդաւորութիւն նորա և նովաւ զագգիւն ևս կալեալ էի առաջի աչաց, բայց ո՛հ, վախճանն յայս տեղի էհաւ [եհաս], կարծեմ թե զամիսս երիս կամ չորս, այլ ոչ կարողացի նա մնալ աստ ի պատճառ աղքատութեան իւրոյ: Ձի՛ն արարից, լաւ համարիմ ջրասոյց լինել, քան տեսանել զթշուառութիւն նորա:

Դանիք բախտաւորեցան յառատաձեռնութենէ Ձերմէ, քանիք ևս բաղդաւորին. ոչ տարակուսիմ, թէ հայրենասիրութիւն Ձեր իսկոյն դարման տարցէ այսմ վշտաց, ոչ և ի մեծահոգութիւն Ձեր, ոչ և ի բարի կամս Ձեր: Այլ եթէ հնար է օգնութիւն ինչ առնել, այժմ է ժամանակ, հոգեով պարտաւորեցայց Ձեզ, յաւիտեանս օրհնեցից զանուն Ձեր, յամենայն յել շնչոյ գոհութիւն կատարեցից յիշատակի Ձերում: Իմ պակասին այժմ բանք, կորնչիմ, եթէ նա մնացէ այսպէս: Կարկառեցէք ինձ զձեռն ողորմութեան: 1834 յունիսի 10 ի Գուստոֆօ:

Մենք չգիտենք, թե ինչ հետեանք է ունեցել այդ գրագրությունը, բայց գիտենք, որ Նազարյանցը չի վերադարձել: Կարծում ենք, որ նրա բարեկամները օգնության են հասել, և կառավարությունից շատ չափավոր թոշակ է նշանակվել նրան, և նա կարողացել է ավարտել և՛ գիմնադիոնի, և՛ համալսարանի ընթացքը:

Նազարյանցի Դորպատ գալու և ուսանելու մասին ավելի լիակատար տեղեկություններ մենք քաղում ենք մեր քանիցս հիշած ծերունի բժշկապետ Օտտո Դոմբերգի «Հիշողություններից»: Դա

ճանաչել է Նաղարչանցին գիմնազիոնից. նա իրենից մեծ է եղել 6—7 տարով, բայց երբ նա առաջին անգամ գիմնազիոն է եկել, նրան նստեցրել են լիոքրենրի շարքում, որովհետև գերմաներեն չի իմացել, իսկ գիմնազիոնում դասատուությունը եղել է գերմաներեն լեզվով. նա միայն ռուսերեն է իմացել. Սակայն երբ սկսել է սովորել գերմաներեն, նա այդ լեզուն անհազի պես կլանել է. Բոլոր տված դասերն անգիր անելով, նա այնպես արագ վարժվել է, որ կարճ միջոցում ստորին բաժանմունքի գլխով թոկ, հասել է իր հասակակից գերմանացիներին: Նաղարչանցն Արովյանից 8—9 տարով փոքր է եղել, բայց հասակով նրանից բարձր. նա սև արտևանուռնքով պատած կրակոտ աչքեր է ունեցել, թավ հոնքեր և զարմանալու չափ աշխատասիր է եղել: Նրա հագուստից նկատելի է եղել, որ ապրուստի փող քիչ է ստացել: Գիմնազիոնում նա մնացել է 5 տարի, 1835 թվին մտել է համալսարան և ավարտել 1840-ին: Դորպատում նա հայտնի է եղել „Brüderchen“ անունով:

Արովյանի մեջ իր հայրենիքի և հայրենակիցների կարոտը քաշելու անձուկն պնդան զորեղ է եղել, որ երբ նրա տանտիկնոջ եղբայր դոկտոր Ֆրիդլանդը, քաղաքային հիվանդանոցի կառավարիչ-բժիշկը, հաղորդել է նրան, թե հիվանդանոց է բերված տենդից տառապող մի հյուծված չերքեզ, նա իսկույն շտապել, գնացել է հիվանդանոց, տեսել հիվանդին, համբուրել նրան և այնուհետև հաճախել է նրա մոտ և ձեռքից կլած ամեն միջոցներով խնամել նրան, թեև չի էլ կարողացել խոսել նրա հետ, որովհետև չի հասկացել նրա լեզուն:

Բժշկապետ Դոմբերգը պատմել է, թե «երբ իրենք Արովյանի հետ միասին սպրիլիս են եղել Ռիգաշե փողոցում, նա սովորություն է արած եղել լուսնյակ գիշերները նստել բնակարանի դեմ ու դեմ գտնված ծառի տակ, մեջքը տալ ծառի բնին, աչքերն երկինք ձգել և խոսել երկնքի, լուսնի, հայրենիքի սարերի ու ձորերի հետ, թախծոտ կուպլետներ երգել, և այդ ժամանակ արցունքն ոլոռն ոլոռն հոսել է նրա աչքերից»:

Պետք է կարծել, իհարկե, որ Նաղարչանցի Դորպատ ժամանելու և նրա հետ մշտապես տեսնվելու և ժամանակ անցկացնելու

հետևանքով նրա այդ կարոտը եթե ոչ բոլորովին, դոնե որոշ չափով ամոքված է եղել:

17. Արուլյանն ամառները միշտ չի մնացել Դորպատում. նա իր պարապմունքներից ազատ ժամանակը մեկ-երկու ամիս անց է կացրել կամ իր բարեկամների—Կրասի, Բեհադելի, Վիգեմանի և մյուսների ամառանոցներում ու կալվածքներում, կամ ուղևորություններ է կատարել, Պարբոտի խորհրդով, Լիֆլանդիայի զանազան կողմերը՝ երկրի գեղեցիկ վայրերը տեսնելու և ժողովրդի կենցաղավարության ու վարքուբարքին ծանոթանալու համար: Հիշյալ Բեհադելը այն վեց ուսանողներից մեկն է եղել, որ Պարբոտի հետ միասին 1829 թ. եկած է եղել Հայաստան Արարատի գաղաթը բարձրանալու և Էջմիածնում առաջին անգամ ծանոթացել է Արուլյանի հետ, իսկ Վիգեմանի հետ Արուլյանը ծանոթացած է եղել Դորպատում և հետզհետե այնքան մտերմացած նրա ու նրա ընտանիքի հետ, որ նրա տունն իր տունն է համարել: Դա, այդ Վիգեմանը, շատ հմուտ լեզվագետ է եղել. եվրոպական շատ լեզուների հետ միասին նա իմացել է. և արևելյան լեզուներ. նա Արուլյանից դաս է առել և սովորել նաև հայոց լեզուն և կարճ միջոցում այնպիսի առաջադիմություն է արել, որ կարողացել է Արուլյանի թեթև օգնությամբ կարգալ «Եղիշեն» և թարգմանել:

Արուլյանն իր ուղևորությունները Լիֆլանդիայի զանազան կողմերը կատարել է տեղ-տեղ ոտով, տեղ-տեղ էլ կառքով: Նա հատկապես սիրել է ոտով շրջագայել, որովհետև հենց այդպես ճանապարհորդելու միջոցով է, որ նա ի վիճակի է եղել ազատ, իր ուղածի պես ամեն բան տեսնել ու գիտել և բնության գեղեցկությունը լիակատար կերպով վայելել:

Նա Ռիգա գնալիս, ճանապարհից շեղվելով, մտել է Վոլմար (Վոլմարի) քաղաքն Աս գետի վրա, ուր ապրելիս է եղել Վալտեր պրոֆեսորի ընտանիքը և ուր բերված ու թաղված է եղել հանգուցյալը: Այդտեղ նա Վալտերի քրոջ և ազգականների հետ տեսնվելուց, նրանց ողջունելուց և նրանց հետ միասին իր սիրելի ուսուցչի գերեզմանին ուխտ գնալուց հետո բաժանվել է նրանցից և գնացել Միտավ քաղաքը Միմել գետի վրա՝ տեսնելու Վիգեմանի ու նրա ընտանիքի հետ: Մի օր դրանց մոտ

մնալուց և կարոտն առնելուց հետո նա այդտեղից էլ զնացել է Վենդին քաղաքի շրջակայքը, Երտեղ, արևմուտքից արևելք ղնալուի, բլուրները հետզհետե բարձրանում, հասնում են 800 ոտնաչափ բարձրության և գոյացնում Լիֆլանդիայի այն հռչակված գեղեցկագիր, պուրակադարձ վայրը, որ իր լնությամբ հիշեցնում է Զվիցերիան, ուստի և կոչվում է Լիլոնյան, կամ, խնչպես Արույանն է ասում, «երկրորդական Զվիցերիա»:

Լիֆլանդիայի մայրաքաղաք Ռիգայում նա մի երկու օր հանգստացել է, հյուրասիրվել Դրասի կարլ և Վիլհելմ եղբայրների մոտ, դիտել քաղաքի հնությունները, նրա բանուկ նավահանգիստը, իռուն կյանքը, երկրի ամենամեծ ջրառատ գետը՝ Արևմտյան Դվինան՝ և ոտով ճանապարհ է ընկել, զնացել Ռիգայից 80—84 վերստ հեռավորության վրա Մեմել գետի ափին գտնված Դրասի «Մեծ և Փոքր Պոնիմոն» կոչված կալվածքը, Այդտեղ նա մնացել է ութ օր և իր «մոր», «եղբոր» և դրա մասաղահաս քույրերի շրջանում այնպիսի դրոսանքներ, անմեղ, սրտագին զվարճություններ, քաղցր, հոգուց ու սրտից լիսած զրույցներ, երազ ժամանցներ ունեցել, այնպիսի սիրային ապրումներ, որ նրա մտայնության մեջ, նրա սրտի ու զգացմունքի մեջ մի կատարյալ խարույկ են վառել, մտածելու, խոկալու, իր անցյալ կյանքի չարն ու բարին վերաքննելու մտածմունքներ հարուցել, իր տված սուրբ ուխտի և իր համար ծրագրած սուրբ նպատակի մեջ տատանվելու մտածմունքների, որոնք այնուհետև բեկումն են առաջ բերել նրա մեջ, կերպարանափոխ արել, ուրիշ մարդ դարձրել նրան, մի հանգամանք, որի մեջ, մինք կարծում ենք, պետք է սաղմնավորված տեսնել նրա հետագայում հեղեցակահնությունից հրաժարվելու և ամուսնանալու վճռականությունը:

Հարուստ, շատ հարուստ տպավորություններով, բայց հիվանդագին հոգեկան կացության մեջ նա վերադարձել է քաղաք: Նրա ուշադրությունն այդ շրջագայությունների միջոցով, բացի Պոնիմոնի հանգամանքներից, հատկապես դրավել են իրեն հյուրընկալող երկրի աշխարհագրական կլիմայական պայմանները—անձրևների շարունակ մաղելը, ծանրահոս, առատաջուր գետերը—Դվինան, Աան, Մեմելը, էմբախը, անտառապատ բլուրները, որոնց լանջերից բխում են հիշյալ գետերը, հրկրի տնտե-

սական վիճակը, գերմանացի կալվածատերերի բարեշնչական քաղաքականությունը, հարուստ տնտեսությունները և այդ կալվածքներում բանող էստ և լետ աշխատավոր շինականների չարքաշ կյանքը, մտավոր խղճուկ վիճակը, առատությամբ զարեջուր խմելու և արքելու սովորությունը, լեղուն, երգն ու պարերը, որոնց և ինքը Աբովյանը մասնակցել է Պոնիմոնում, պարելով նրանց աղջիկների հետ, աղնվականների շքեղ ապարանքները, փերեզակ հրեաները, և այլն և այլն:

Աբովյանի «Հիշատակարանի» տետրակներն իրենց կցկտուր պատմվածքով, շատ մանր, անկարևոր ավելորդաբանություններով, ժամանակի գերմանացիներին հատուկ սանտիմենտալիզմով և իրեն իսկ Աբովյանին դուր եկած հաճոյական, մարդուս սրտին ու հոգուն բան չասող խոսակցություններով ընդհանրապես դժվարությամբ են կարդացվում: Բայց ահա նույն «Հիշատակարանի» ութերորդ տետրակը, որ պարունակում է նրա հիշողությունները մի այլ ուղևորության մասին դեպի Դորպատից 6 վերստ հեռու հայտնի Ֆրիդրիխսհոֆ, Բենդելի մոտ, որտեղ նա մնացել է մի քանի օր և նրա ու նրա ընտանիքի հետ գնացել այդտեղից չորս վերստ հեռու գտնված Վոլլուստ լիճն իր կանաչագարդ և ծառազարդ կղզյակներով, որ Լիֆլանդիայում նույնպես հռչակված է իր բնության ու տեղի գեղեցկությամբ: Այդտեղ, այդ հիշողությունների մեջ, Աբովյանն արդեն այլ մարդ է. նա, ճիշտ է, նույն ղեղուն զգացմունքով Աբովյանն է, բայց արդեն հասունացած, մտքի զարգացման արբունքի հասած, դրա համապատասխան և լիզուն փոխված, սահունացած, կանոնավորված, պատմվածքը պարզ, կապակցավոր, դատմունքը առողջ, տրամաբանական. նա խոսում է բնության մասին և դրանից ստացվող մեծ հաճույքի մասին, երբ ուղևորությունները կատարվում են հետիոտն, նա զրուցում է լուսնի, արևի հետ, և կյանքն է խոսում նրա մեջ, անհոգ կյանքը և դրանից լիաթոք օգտվելու բուռն ցանկությունը: Այդտեղ սիրահարված Աբովյանն է, իսկ հիշողությունները կցկտուր «Հիշատակարանին» չեն, այլ նրա սիրավեպից մի սիրուն դրվագ:

18. Աբովյանը Դորպատում շարունակել է գրել չափածո և արձակ գրվածքներ. նա այդտեղ գրել է վերոհիշյալ ընդսրձակ հի-

շատակարանները, որոնց մեջ ամփոփվել է իր Դորպատի կյանքի և դրա հարակից հանգամանքների լիակատար նկարագրությունը, որից առատորեն օգտվել են այդ հիշատակարանի ձեռագրերի տետրակներն իրենց ձեռքին ունեցողները նրա կյանքի Դորպատյան շրջանը ներկայացնելու և բնութագրելու համար: Նա այդտեղ գրել է և շատ բանաստեղծություններ զանազան ղեպերի ու երևույթների առթիվ, ինչպես սովորություն է ունեցել անել հայրենիքում: Աբովյանը զգացմունքի մարդ է եղել և ամեն մի ղեպը ու երևույթ, որ շատ թե քիչ շարժել, հուզել է նրա դուրսը, տաքարյուն խառնվածքը, նա իր բանաստեղծության նյութ է դարձրել և իր ղեղուն զգացմունքներն այդ առթիվ թղթին հանձնել:

Իր դորպատյան կյանքի առաջին տարիներին նա շարունակել է իր այդ գրվածքները շարահյուսել աշխարհաբարացած գրաբարով, որով սովոր էր գրել և հայրենիքում, բայց հետո նա թողել է այդ և հետզհետե անցել աշխարհաբարի: Դրա համար նա որոշ չափով պատրաստություն և գրելու եղանակի ունակություն է ունեցել, պատրաստություն և ունակություն, որ նա ձեռք էր բերել Ներսիսյան դպրոցում: Այդտեղ նրա աշակերտության օրով արդեն մուտք էր գործել աշխարհաբարը, իհարկե, ոչ այն մտքով, որ դա դասավանդության առարկա եղած լիներ, այլ որ մշակված է եղել արդեն, քիչ թե շատ դաված, մաքրված, որով կատարվել է առարկաների դասատվությունը և կազմվել են այն ձեռագիր տետրակները, որոնք, տպագրված պատրաստի ձեռնարկներ չլինելու պատճառով, տրվել են աշակերտների ձեռքը: Աբովյանը, բնականաբար, յուրացրել է այդ լեզուն և դրանով խոսելու ու գրելու եղանակը:

Ահա այդ պատրաստությունն ու ունակությունն է եղել, որ նա զարգացրել է Դորպատում իր ուսուցիչների խրատների ազդեցության տակ, ամենքին հասկանալի լեզվով խոսելու և գրելու խրատների: Ահա դրա մեջ, ինչպես նաև նրա այդտեղ ընդգրկած «ռոմանտիզմ» գրական ուղղության և հոսանքի մեջ պետք է սաղմնավորված տեսնել «Վերք-Հայաստանի»-ի գաղափարը, որի նման գրվածքներ նա կարող էր և կարգացած լինել գերմանական գրականության մեջ, նամանավանդ որ նա, ինչպես ասել

ենք, արդեն կարգացել էր Վալտեր Սկոտի պատմական վիպերից մի քանիսը և աղգվել նրանից:

19. Արուվյանի դորպատյան շրջանի գրվածքներից առաջինն ուշադրութեան արժանի են իրենց բովանդակութեամբ նրա մեր քանիցս հիշած «Հիշատակարանի» տեսութիւնները, որոնք, թեև պարունակում են, ինչպես տեսել ենք, շատ ավելորդութեաններ և այդ պատճառով ներկայումս շատ դժվարութեամբ են կարգացվում, բայց դառն հետ միասին իրենց էջերում բովանդակում են և հեղինակի գիտողութեանները գերմանական կյանքի երևույթների մասին ընդհանրապես և Դորպատի գերմանական կյանքի երևույթների մասին մասնավորապես: Հետաքրքրականը և կարևորը, սակայն, այն է, որ Արուվյանն իր այդ գիտողութեանների մեջ չի բավականացել միայն իր տեսածները, գիտածները և լսածներն արձանագրելով այնպես, ինչպես որ նրանք եղել են, այլև քննել ու համեմատել է այդ երևույթները ասիական կյանքի նույնանման երևույթների հետ ընդհանրապես և հայկական կյանքի երևույթների հետ մասնավորապես, և առավելութեանն ամեն գիպքում էլ ասել է եվրոպականին, գերմանականին: Եվ նա այդ այդպես է արել, որովհետև չի թափանցել իրերի ու հանդամանքների խորքերը, այլ միայն գիտել է վերին երեսից, տեսել, նկատել է արտաքինը, առաջին անգամ աչքի ընկածը. դրա համար նա չի ունեցել ոչ հարկավոր տեղական ժամանակը, ոչ էլ անհրաժեշտ փորձառութեանն ու տրամադրութեանը: Եթե նա քիչ թե շատ միջամուխ եղած լինիր իր տեսած ու իրենց արտաքին փայլով շլացրած երևույթների մեջ, նա, անշուշտ, նկատած կլինիր, որ նաև այդ իր դրախտական համարած գերմանական քաղցր-մեղր խոսակցութեանների, շաղակրատանքի, արտաքին քաղաքավարական ձևերի, ընտանիքի անդամների և ծանոթների իրաք հանգեպ ունեցած սիրալիր վերաբերմունքի — համընկնների և գրկախառնումների տակ և ետևում ծածկված, վարագուրված են եղել շատ կեղծիքներ, կեղծավորութեաններ և ընդհանրապես շատ անպատեհութեաններ կրթականի ու բարոյականի տեսակետից: Կենսագրականիս մեջ մենք տեղը չենք համարում երկարաբանելու. «Հիշատակարանը» արժանի է և կարիք ունի առանձին ուսումնասիրութեան, բայց չենք կարող,

օրինակի համար, չնկատել հենց այն չափից դուրս նպատաւոր
որակումը, որ նա արել է գերմանոհիններւի և պատտօրներւի վե-
րաբերմամբ: Արովյանի գերմանոհիններն ամենքն էլ քաղցր են,
կըթված են, պարկեշտ են, տնարար են, բարոյական են, սիրուն
են, իրենց ամուսիններւի, տներւի և ընտանիքներւի դարդն ու
ալուսկն են, նրա պատտօրները միշտ «խմաստուն» քարոզներ են
խոսում, մինչև իսկ «Աստվածաշունչ գրոց մեկնության» պրոֆե-
սոր Վենդիքիդէն նրա ներկայութեամբ իր ծնկաչոք, արտասու-
քով կատարած կեղծ ու պատիւ աղօթքով զօրեղ տալափորու-
թյուն է դործում նրա վրա: Միամիտ է կղիւ Արովյանը այդ ժա-
մանակ, շատ միամիտ: Շուշի քաղաքում բուն դրած՝ Բաղելի
հայտնի միսիոնար Զարեմբան նույն պաշտօնական դասնու-
թենէ՝ Վենդիքիդէի միջոցով, Արովյանի հետ ծանոթ չլինելով
հանդերձ, սիրո լարներէ ուղարկում նրան, և նա այդ վերա-
գրում է գերմանական «քաղցրութեան», և ոչ նրա ինչ-որ հեռատես,
կեղծավոր, խորամանկ միսիոնարական նպատակներին: Եւս [Վեն-
դիքիդէին] եցոյց դրութիւն պարոն Յարեմբայի առ նա՝ յորում
գրէր սղջոյն մի առ իս ի նմանէ: Զիարդ քաղցր են գերմանացիք,
մինչև անծանօթ խնդրել դոք»,—գրել է նա այդ մասին իր
«Հիշատակարանում»: Եւս լուեալ հմ, թե այդր մանկահասակ
Հայկազուն ոմն ուսանի առ պարոն պրոֆ. Պարբօտին;—գրված
է կղիւ այդ գրութեան մեջ,—Սաշատուր անուն տիրացու: Ո՛հ,
հրանի թէ բերցէ նա ընդ իւր այտի զլոյս ինչ աւետարանական
վստն ազգին իւրոյ, որ կայ ի տարաբախտութեան: «Հոգւոց հա-
նեալ յայս կարեկցութիւն պատուական առն, շնորհակալ կղէ դա-
րեկամէն իմմէ»,—ասում է Արովյանը:

Արովյանը հավանորին չի էլ հասկացել «քաղցր գերմանա-
ցի» միսիոնար Զարեմբայի խոսքերը. նա չի հասկացել, որ «պա-
տուական այր Յարեմբան» ցանկացել է, որ նա, Արովյանը, տանի
Հայաստան ավետարանական դավանութեան պատկանող Վեն-
դիքիդէի և իր՝ Զարեմբայի հասկացած «ավետարանական լույսը»,
այսինքն «լութերական ավետարանականութեան լույսը»:

Ինչ վերաբերում է Դորպատի և ընդհանրապէս Մերձբալ-
թեան երկրի գերմանոհիններին, որոնցից հետագայում կյանքի
ընկեր են ընարել իրենց համար ինքը Արովյանը և նրա ընկեր

Ստ. Նազարյանցը, նրանց շատ ճիշտ բնորոշել է Նազարյանցը իր մի նամակում, որ գրել է նա Արտվյանին 1845 թվի նոյեմբերի 10-ին ի պատասխան նրա իրեն գրածին, թե իր կինը անմիջապես է երևանում՝ տեղում գերմանացի բարեկամուհիներ և գերմանացի ընտանիքներ չլինելու պատճառով։ «Կին քո,—գրել է նա—անմիջապես է, ասես, ի տեղովդ առ ի պակասութիւնէ գերմանացի բարեկամուհեաց կամ գերմանացի ընտանեաց, նոյն և իմս առ ի չգոյէ ի մերձ իւրայնոց, թէպէտ և հերիք էին առ ի անմիջութիւն և Ղազանտունք և ընտանիք գերմանացի պրոֆեսորաց, այլ զանազանութիւն բարուց և տղամտութիւն քաղաքին՝ ուր առանց հրկիւարի ... յաճախակի առ դուրս ելանել խափանարկու էին վայելուչն ի կենաց մինչ խալառ»։ Այլ սիրելիս, կինը պիտի իր ամբողջ աշխարհը իր մարդու մեջ գտնի,—ասում է նա,—նրա հետ ապրի, նրան նվիրվի, ինչպես հոգեկանում, այնպես և բարոյականում։ «Բայց հարկն է այս, ուր հրկոցունց մեր օտարազգի են կանայք՝ անմասն և տգէտ մերոյս ազգային հարազատութեան, մերոյս ազգային կենաց և մտածութեան՝ ուստի անբերանայ որպէս անհատն, նույնպէս և ժողովուրդն։ Քաջ խօսեցար և կարի յիրաւունս՝ ասելով և ես և դու սխալեցաք առնելով մեզ կնութեան տղջիկն եւրոպացի։ Ասեմ քեզ առաջին՝ ոչ իմս և ոչ քոյդ կին ունին արդարացի իրաւունս կոչիլ եւրոպացի, դի երկոքին իսկ ծնեալ և ուսեալ ի խաւար անկեան ինչ հայրենի տան՝ ոչինչ տեսին, և ոչինչ գիտեն, ըայց... խաղալիկս աղջկանց։

Կարծեմ և դու հաւանեացես ասացեալս»։

20. Արտվյանի Դորպատում եղած ժամանակները Մերձբալթյան երկրում ընդհանրապես և Լիֆլանդիայում մասնավորապես տեղի են ունեցել մի քանի երևույթներ ու դեպքեր, որոնք հասարակական բնույթ կրելով, անկասկած, պետք է շոշափած լինեն և իրեն Արտվյանին, հարուցած նրա մեջ այս կամ այն դժացմունքը և առիթ տված նրան գրականորէլու իր վերաբերմունքը դրանց հանդեպ, մի բան, որ շատ կարևոր է նրա կենսագրության համար, նրա այդ վերամկրտության տարիներում նրան ընորոշելու տեսակետից։

Առաջին հրեռույթը հղել է հնդախտի համաճարակը, որ մուսք դորժելով Ռուսաստանի սահմաններից, զորեղ կերպով բռնկվել է և այդտեղ, տարածվել ու աղետարեր է դարձել երկրի համար: Համաճարակը հատկապես զորեղ արտահայտվել է խոշոր կենտրոններում, որտեղ խոնված է եղել ժողովրդի հոծ բաղմուքյուն, ինչպես, օրինակ, Ռիգայում, որտեղ, կոտորածի հետևանքով, Արուսյանի ասելով, մնացել են մեք և անօգնական 700 որբ, անմիջական օգնության կարոտ մանուկներ: Երկրի մեջ խլրտում է ընկել և փախչող փախչողի է եղել, շատերն աշխատել են փախչել և ապահովել իրենց կյանքը երկրի այն անկյուններում, որոնք զերծ են մնացել հիվանդությունից: Դրանց մեջ հղել են և Արուսյանի մոտ ծանոթներից ու բարեկամներից, ինչպես, օրինակ, պրոֆեսոր Հագենը, որ յուր ընտանիքով փախել է հոր մոտ:

Երկրորդը հղել է «Լեհաստանի պատերազմը» (ապստամբությունը), որի արձագանքը լսվել է և Լիֆլանդիայում, իբրև սահմանակից երկրում, և խոսք ու զրույցի առարկա դարձել Դորպատի այն բոլոր տներում ու շրջաններում, ուր գնալ-գալ է ունեցել Արուսյանը:

1831 թվի հոկտեմբերին ապստամբությունը ձնչվել է, և պարտված Լեհաստանի փոխարքա է կարգվել Պասկևիչը, որ Սիբիր է աքսորել ապստամբության գլխավոր մասնակիցներին, բռնազրավել է նրանց կալվածքները և տվել ողս աստիճանավորներին ու զինվորականներին: Այդ բոլորի հետևանքով ավելի ևս սահմանափակվել է լեհերի ունեցած ինքնավարությունը, հալածանքի ենթարկվել նրանց լեզուն, դպրոցները, կուլտուրան, և այլն:

Երրորդ հրեռույթը կամ դեպքը, վերջապես, հղել է 1834 թվին «Բուրժինշաֆտ» կոչված հակապետական կազմակերպության հայտնարերվելու հանգամանքը Դորպատի համալսարանի ուսանողների մեջ, որի հետևանքով ձեռնարկված է եղել դադարնի խիստ քննություն, 18 ուսանող արտաքսված են եղել համալսարանից և ենթարկված խստագույն, հսկողության:

Այդ հանգամանքը, անկասկած, անհայտ չի հղել Արուսյանին,

և նա անշուշտ տեղյակ է եղել դործին բուն աղբյուրից—Պարբոտից, որի մոտ մարդն է եղել:

Իր վերաբերմունքն այդ բոլորի հանդեպ դրսևորելու համար Արսվյանն ունեցել է մեր քանիցս հիշած իր «Հիշատակարանը», որ գրել է մենուխյան ժամերին, իր համար, հաղորդելով նրա թերթերին շարունակաբար, օրադրության ձևով, իր տեսածները, զգացածները, իր նվիրական տնչերը, խոհերը, բաղձանքներն ու ցանկությունները, և այդ բոլորը խառն ի խուռն, կարևորն անկարևորի հետ միասին, մի խոսքով, ինչ որ շահագրգռել է նրան, հարույցել նրա հարցասիրությունը և քիչ թե շատ պրավել նրա ուշադրությունը:

Մեր ձեռքին են այժմ այդ թիկն պատասալոր, բայց և այնպես ստվար «Հիշատակարանի» 5 քառածալ և 9 ութածալ տետրակները, և մենք թերթում ենք հարցասիրությամբ դրանց ժամանակից խոհացած թերթերը, տեղ-տեղ գրված նրա բնորոշ սիրուն ձևաքով, մանր, մեկին տառերով և բավականին կանոնավոր, աշխարհաբարացած պարբերով, տեղ-տեղ շտապ, անխնամ ձևաքով, կցկտուր, պատիվներով, անընթեռնելի կամ դժվար ընթերցանելի կրճատումներով, տեղ-տեղ էլ ոգևորված, բանաստեղծորեն... Մենք թերթում ենք, և յուրաքանչյուր տուլի մեջ նշմարում իրեն՝ Արսվյանին, կենսականությամբ առկյված, հռանդով սովորող, պատրաստվող Արսվյանին և նախօրոք արդին իր անելիքով ոգևորված Արսվյանին: Մենք թերթում ենք և հաճախ տողամեջ գտնում մեր հարցասիրության պատասխանները—որը լրիվ արձանագրված, որը թերի, որն էլ խալառ զանց արած:

Ռիգայում համաճարակի հետևանքով որբ և անօգնական մնացած 700 մանուկներին քաղաքի ունևորները բաժանել են իրենց մեջ և խնամել, ինչպես իրենց զավակներին, ասում է Արսվյանը, կաղձակերպվել են երեկույթներ, ներկայացումներ և համերգներ հօգուտ ուսանողների և այլ կարոտյալների, որոնց հուանդուն մասնակցություն է ցույց տվել և ինքն Արսվյանը:

Լեհաստանում պատերազմ է—«Պոլեկաց պատերազմը», «Պոլոնը», «Վարշավը» ամենքի բերանում են, Վիլնոյից պատերազմի արհավիրքից փախել, եկել է Արսվյանի մտերիմ բարեկամ Վիդեմանը, որ այնտեղ գիմնագիրոնի ուսուցիչ է եղել, պատերազ-

մի առնչութեամբ Դորպատոն հն ժառանգել չերեքեղական վաշտը, կայսերական անձնապահ գունդը, և ամբողջ քաղաքը ու ինքն Արովյանն էլ ընդառաջ է դուրս եկել, Դորպատ մոտ Պոնիմոնում նա առիթ է ունեցել տեսնելու, ծանոթանալու մի փախստական լեհացու հետ, որ դառնապես պանդատովել է իրենց վարժարանները բռնի փակելու և մահուկներին ուսումից դուրի թողնելու մասին և այլն, բայց ոչ մի խոսք, համակրանքի ոչ մի արտահայտութիւն, որ ջղայց աված լինելու նրա վերաբերմունքը կատարված զեպքերի հանդեպ, մենք չենք գտնում այդ առթիւ նրա «Հիշատակարանում», թեև նա, իբրև մի ճնշված ազգի պալակ, անկասկած, համակրել ու կարեկցել է նրանց, իսկ ինչ վերաբերում է համալսարանի 18 ուսանողների արտաքսման և խստագուշտ հսկողութեան տակ առնվելու գործին, նա մինչև անգամ մի ակնարկ էլ չի արել այդ մասին իր «Հիշատակարանում»։ Եվ այդ այն Արովյանը, որ այնքան հարգել է համալսարանը և նրա «շատ ոգնություն», որ մի օր, երբ նա լուսամուտից տեսել է մի անծանոթ ուսանողի հուզարկավորութիւն, անմիջապէս դուրս է եկել և ուղեկցել դադաղը մինչև գերեզմանատուն։

21. Արդ, ինչպիսի պատճառ է մեկնել այդ, լինչպես բացատրել

Մենք կարծում ենք, որ Արովյանն զգուշացել է, չի կամեցել հաղորդակից լինել քիչ թիւ շատ քաղաքական բնավորութիւն կրող գործերի, մի բան, որ պատճառ է վերագրել նրա կառչած լինելուն հին, ավանդական մտայնութեան կայսեր ողորմածութեան և դրանից ազդի համար ընկելիք բարիքների նկատմամբ «Հիշատակարանի» շատ էջերից պարզ երևում է, որ նրա այդ մտայնութիւնն ամբողջ ամբողջով էլ նրա մեջ իր ուսուցիչ-պրոֆեսորների խրատների ազդեցութեան տակ, պրոֆեսորների, որոնք կայսեր շնորհները վայելող համալսարանի մեծամեծ պատիւների ու աստիճանների հասած մարդիկ լինելով, նույն մտայնութեան տերն են եղել, Եվ առաջինը հենց ինքը Պարրոտն է եղել, որ հատկապէս աշխատել է պատվաստել նրան այդ մտայնութիւնը։ Նա մի անգամ ընդմիջտ և կտրակահորեն զգուշացրել ու խրատել է նրան հեռու կենալ ամեն տեսակ ուսանողական ընկերութիւններից և այլ շրջաններից, որոնք կարող էին նրան «վտանգի» մեջ ձգել, և «պարզերես տանել իրեն»։

որ միջնորդել և բերել էր նրան Դորպատ: Նույնիսկ «մեծ մաթեմատիկոս», կամ, ինչպես ասում է Աբովյանը, «մեծ-մաթեմատիգայ» Բարտելսը, որ խոսել է նրա հետ «ի վերայ ազատ տէրութեանց Ամերիկայ» և ցարական բռնակալությունից ազատ-վելու ուղին ցույց տվել, չի սթափեցրել նրան, երբ նա հայտ-նել է նրան իր միտքը, թե՛ «եթէ հնար իցէ ձեռն արկանել օրըս-տօրէ զօրականս հաւաքել յազգէ մերմէ վասն ազգի մերոյ հո-վանաւորութեամբ տէրութեան», այլ հաւանություն է տվել, ասե-լով. «Մեծ են դիտաւորութիւն Ձեր, սիրելի իմ, և բարի յոյժ, տէր տացէ այդմ այդպէս լինել, այլ չէ ուրտ մոռանալ զայդ խնդրել և ի տէրութենէ, դի այս իսկ է ժամանակ, յայսմ ազա-տութեան ածել զազգն ի քաջաւորութիւն և պահպանութիւն աշխարհի իւրեանց»:

Հետաքրքրական է, որ Աբովյանը այնուհետեւ, դեռ հայրե-նիք վերադառնալուց հետո էլ, որոշ ժամանակ կառչած է մնացել նույն մտայնության, մինչև որ ամեն օր նրան շրջապատող իրա-կանությունը սթափեցրել է նրան:

Կարծողներ կան, որ հետադայում Աբովյանի վրա ուրիշ, հակառակ տեսակետից ազդողներ են եղել, որոնք և բաց են արել նրա աչքերը—գերմանացի գիտնական ուղևորները, և հատկապես Մալրիկիոս Վադները:

Արդ, այդ տեսակետը չի համապատասխանում՝ դոյություն ունեցող ստույգ վավերականներին: Ծիշտ է, բարոն Հաքստհաու-զենը և նսմանավանդ Վադները կծու խոսքերով պախարակել են ոռւս հոռի կառավարությունը Հայաստանում, բայց կան այլ վա-վերականներ, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ նրանք պախա-րակել են ոչ բարձր կառավարությունը, ոչ ցարական կառավա-րության սխտեմը, այլ նրանց զեղծարար ստորին պաշտոնյա-ների գործողությունները: Կրկնում ենք, որ հետադայում նրա աչքերը բաց անողը եղել է նրա բուն երկրում և Թիֆլիսում շրջապատող իրականությունը, որ առանց ցարական բարձր իշ-խանության կամեցողության չէր կարող տեղի ունենալ:

Նա 1840 թ. դրել է իր «Վերքը» և դրա մեջ մեծարել է թա-գավորին և Պասկևիչին, բայց նա նույն «Վերք»-ում գրել է և «Դինջանանքը», հետո՝ «Մեր տուն ու տեղին տեր դառնանք»:

22. Երբ Արուսեանի Դորպատում մնալու համար սահմանված ներք տարին լրացել է, նրա բարեկամ Պարրոտը վերստին միջնորդել է, որ նրա մնալու ժամանակը մի տարով երկարացվի, որպեսզի նա հարողանա լրիվ ավարտել իր ուսման ընթացքը: Պարրոտի միջնորդութունը հարգվել է, և ըստ բարձրագույն հրամանի, այդ մասին Դորպատի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն 1833 թ. հուլիսի 24-ին № 385 թղթով հայտնել է համալսարանին:

Այդ մի տարին էլ լրացել է 1834 թվի աշնանը՝ սեպտեմբերի 10-ին, բայց Արուսեանը, կամենալով լրացնել իր ուսման ընթացքը մի քանի անհրաժեշտ գիտություններով, որոնք մուծված չեն եղել նրա ուսման համար Պարրոտի կազմած ծրագրի մեջ, դարձյալ մի տարով հետաձգել է իր վերադարձը, և այդ տարին ապրել է իր նախկին թոշակներից ետ ձգած զբամով: Ներսես Աշտարակեցուն նրա դրած վերոհիշյալ նամակում այդ մասին կարգում ենք. «Ի գրութենէ իմմէ երեք ամօք յառաջ յայանի էր Ձերդ սրբազնութեան, թէ ինձ միմիայն երեք ամք էին սահմանակալ ի տէրութենէ մնալ նստ ի կատարելագործութիւն ուսման իմոյ, այլ յետ աւարտի այսր յատկացուցեալ միջոցի յաւել ամենաողորմած կայսր, ըստ խնդրանոց բարեբարին իմոյ, և դամ մի ևս, այն ևս ահա յայսմ աշնան ի 10 սեպտեմբերի լրանայ»: «Եվ իմ այլ չէ կամք ձոնձրացուցանել կրկին դարերբարն իմ և դտէրութիւն, թէ և այժմ բանին աչք իմ ի հիացումն և ի վայելումն գիտութեանց և մակացութեանց, որք մինչև յայժմ փակեալ կային յինէն» և այլն:

Այդ մի տարին նա օգտագործել է շահավետությամբ: Նա լսել է համալսարանում զտնադան գիտական զեկուցումներ, պրոֆեսոր Շմալցի դասախոսությունները երկրագործության մասին, պրոֆեսոր Եշիի հոգեբանության և տրամաբանության դասախոսությունները, լեկտոր Տիխվինսկու դասախոսությունները ռուս լեզվի և գրականության մասին, և այլն:

Նույն տարվա հունվարին նա երկու շաբաթով գնացել է Պետերբուրգ, բայց մնացել է հինգ շաբաթ, իր համար վարձել է առանձին բնակարան և ավելի հարմար գտնելու նպատակով հինգ շաբաթվա ընթացքում չորս անգամ բնակարան է փոխել, ուր

առանձնության մեջ լրջորեն պարասել է և գործնականապես վարժվել ռուսերեն խոսակցության մեջ, որ նրա վաղեմի ցանկությունն է եղել, բայց Դորպատում անիրագործելի:

Այդտեղ՝ Պետերբուրգում նա մոտ ծանոթություն է հաստատել ակադեմիկոս Խրիստիան Ֆրենի հետ, որ հետագայում սրտացավ բարեկամ է հանդիսացել նրա համար, ինչպես այդ երկուսն է նրանց նամակագրությունից: Այդտեղ էլ նա հաճախել է իր բարեկամ Պարրոտի ծերունի հորը և կարողացել է, ինչպես երևում է, նրա միջնորդությամբ ընդունել տալ Գեղարվեստի Ակադեմիան նկարիչ Ստեփանոս Ներսիսյանին, որ հենց այդ ժամանակները գալով Պետերբուրգ, անօգնական է մնացած եղել: Այդ մասին Արուսյանի կողմից Պարրոտին մատուցված պաշտոնական թղթից պարզվում է, որ նա իր երկրի լուսավորության գործի համար անհրաժեշտ է համարել և նկարչության, երգեսողության ու երաժշտության գեղեցիկ արվեստների մուծումը հայրենիք, և այդ դեպքում նա մտածել է Ներսիսյանի ու գրա նմանների միջոցով, եթե գտնվեն, առաջին հերթին հենց նկարչությունը մուծած լինել:

Նա վերադառնալով Պետերբուրգից, շարունակել է իր պալապոմոնիքները և ի միջի այլոց սկսել է պատրաստություն տեսնել վերադառնալու համար: Առաջին հերթին նա կամեցել է ձեռք բերել մի երկու պաշտոնական թուղթ, որոնք պետք է նրան հարկավոր լինեին հայրենիքում. նա իբրև ոչ ուսանող համալսարանի, իր ուսման մասին ոչ մի պաշտոնական վկայագիր չունի, և ահա այդպիսին ձեռք բերելու համար նա խնդրամատույց է հղել համալսարանի ռեկտորին, որպեսզի իրեն տրվի մի վկայագիր, որից երևա, թե ինքը չորս տարի հաճախել է համալսարան և այդ չորս տարվա ընթացքում ինչ ընթացք է ցույց տվել: Խնդիրը հարգվել է, և նա ստացել է ցանկացածը՝ չորս հաճախել է համալսարան 1830 թ. սեպտեմբերի 3-ից մինչև սույն օրը, իր վսիկուլ վարքով այդ ժամանակամիջոցում արժանացել է իր ուսուցիչների լիակատար գոհունակության և վաստակել է նրանց հավանությունը: Այս վկայագիրը կրում է «ռեկտոր» ստորագրությունը և 1835 թ. հունիսի 8 թիվը:

Դրանից էլ առաջ, 1834 թ. մայիսի 29-ին, նա խնդրամա-

տուլյց էր եղել համալսարանի ղեկավորին՝ Լինթարկելու իրեն
դպրոցական հանձնաժողովի քննության մասնավոր դասատվու-
թյան համար թվաբանությունից, երկրաչափությունից, բնական
պատմությունից, պատմությունից, աշխարհագրությունից, լա-
տիներենից, գերմաներենից և ռուսերենից: Նրա խնդիրքն
ընդունվել է և պաշտոնական թուղթ է գրվել հանձնաժողովի
անդամներ՝ դոկտոր Բարակլսին, դոկտոր Պարրոտին, դոկտոր
Բլյուսին, դոկտոր Նոյեին և պարոն լեկտոր ռուս լեզվի, պետա-
կան խորհրդական Տիխովինսկուն, կատարելու «պարոն տիրացու
Սաչատուրի» ցանկությունը և քննության հետևանքի մասին պե-
կուցել վարչության:

Թե ինչ հետևանք է ունեցել քննությունը, մենք չենք կա-
րող ստուգապես ասել, բայց համոզված ենք, որ քննությունը
կատարված է եղել և զբաղան հետևանք է ունեցել, որովհետև
քննող անդամների մեջ գտնվել են և դոկտոր Պարրոտը, Բար-
տելսը, Բլյուսը, որոնք նրա ուսուցիչներն են եղել: Այդ մասին
ունենք և իր Արուսյանի վկայությունը. «Ի 29 մայիսի այսր
ամի,—գրում է նա Ներսիս Աշտարակեցուն 1834 թ. հունիսի
10-ին,—ես կատարեցի զհարցափորձություն (էզդամինա) առ
պրոֆեսորս այսոցիկ մակացութեանց, յորոց ստացայց զվկայու-
թիւն իմ»:

23. 1835 թվի սեպտեմբերի 4-ին լրացել է Արուսյանի
Դորպատ ժամանելու հինգ տարին, և նա կամեցել է վերա-
դառնալ հայրենիք, բայց հանգամանքներն ստիպել են նրան
երեք ամիս ևս մնալ, և նա կարողացել է դուրս գալ միայն
1836 թվի հունվարին: Նա մեկնել է Դորպատից ծանր, ընկճված
տրամադրությամբ և այդ ոչ թե նրա համար, որ չի ուզեցել
վերադառնալ, այլ որ նրա համար դժվար է եղել թողնել Դոր-
պատը, որ նրա մկրտության երկրորդ ավագանն էր եղել, թող-
նել Պարրոտին, որ նրա համար բարերար և երկրորդ հայր էր
հանդիսացել, թողնել իր ուսուցիչներին, որոնք նրան այնքան
բարյացակամ էին եղել, թողնել իր սիրելի բարեկամներին,
իւր մտերիմներին, որոնք նրան այնքան կարեկցություն և
սրտագին ընդունելություն էին ցույց տվել, թողնել մտե-
րիմ ընտանիքները, Դորպատ քաղաքը, նրա մտավորականու-

թյունը, որ նրա համար բարու և զեղեցկի իդեալ էին դարձել։ Նա ուզեցել է վերադառնալ և պիտի վերադառնար, որովհետև «հօգուտ հայ ժողովրդի կրթության» պատրաստվելու ժամանակը լրացել էր. նա մեծ առաքելություն է ունեցել կատարելու և օր առաջ շտապել է հասնել այնտեղ, որտեղ այդ առաքելության կարիք են դնեցել. նա, վերջապես, ստուրբ երդումով պարտականություն է հանձն ուռած հղել ծառայիկ հայրենիքին, և այդ դեռ այն ժամանակ, երբ տգիտության խափարը տակավին սքողած է եղել նրա հոգին ու սիրտը»։

Օտառ Դուբերգին իր հիշողությունների մեջ Աբովյանի Դորպատից, մեկնելու մասին ասում է. թե Աբովյանը „Musenstadt“-ը (Դորպատը) թողել է 1836 թվի գարնանը։ Նրա վերջին հրաժեշտը և մնաս բարյավը շատ հուզիչ ու սրտառու է եղել. նա նախապես այցելել է իր բարեկամներին նրանց տներում և «մնաս բարով» է ասել, հետո նրանք ամենքը մեկնելու ժամին հավաքվել են փոստատան առաջ, որտեղ արդեն պատրաստի կանգնած է եղել փոստի սայլակը։ Աբովյանը հուզված արտասվելիս է եղել. նա ուզեցել է համբուրել Պարրոտի և մյուս պրոֆեսորների ձեռքը, բայց նրանք չեն թողել, այլ համբուրվել են նրա հետ, նրա հետ համբուրվել են և ծաղկի փնջերով մնաս բարյավի հկած նրա բազմաթիվ ծանոթ ու մտերիմ տիկիներն ու օրիորդները, որոնց թվում նաև ինքը՝ ըմշկապետ Դուբերգը և իր մայրը։ Պարրոտը տվել է նրան մի ծրար Պետերբուրգում ազգային լուսավորության նախարարին հանձնելու համար։

Չարմանալի է, որ Աբովյանի այդ վերջին հրաժեշտին, երբ Դորպատում գտնված նրա համարյա բոլոր սրտակից բարեկամները պահանջ են զգացել ներկա գտնվել և վերջին մնաս բարեն ասել իրենց բարեկամ «տեր-տիրացուին», ներկա չի հղել միայն նրա սիրելի դասընկեր Սա. Նազարյանցը, որով բնականաբար շատ վիրավորել է նրան և առիթ տվել այդ մասին մեղադրական նամակ գրելու նրան և իր սրտի ցավը հայտնելու Դրան ի պատասխան Նազարյանցը 1836 թ. մայիսի 12-ին գրել է նրան հետևյալ տողերը, որոնք, սակայն, շատ թույլ են եղել, ոք կարողանային արդարացնել նրան՝ Նազարյանցին.

«Ձսակաւատող նաժակ քո, գրեալ ի 8 փետր., ստացայ ի բարե-
րարէ քուժմէ Պարրոտայ (ի 24 ապ.), բայց թէ ընդէ՞ր այնչափ
անագան, չգիտեմ, միայն այնքան ինչ լուայ ի նմանէ իրրև
խնդիր ներողութեան, զի նաժակք վեց ի միասին ժամանեալ
առ նա ի քէն և այլ ոչինչ, եթէ հանգամանք որպէս քո նոյն-
պէս և իմ չներեցին մեզ յաւուր ելլից քո ի Դերպտոյ բարեաւ միա
ասել միմեանց, այդ չէ պարտ որպէս քեզ ղինէն, նոյնպէս և
ինձ զքէն տալ կարծիս ինչ վատ, զի և, ըստ իմ դատողութեան,
չիք ինչ պատճառ ափսոսի վիրաւորութեան ի լինելն մեր տե-
ղեակ զբաղմաց իրերաց յաւուր յայնմիկ՝ ևս ունէի զէքզամէն
իմ ի յոյն լեզու, դու պատրաստէիր զքեզ առ ուղի քո»:

24. Դիտութեան և պատրաստութեան լինչ պաշար է նա
տարել Դորպատից: Նա տարել է ինքնաճանաչություն, վառ
հայրենասիրություն: Նա տարել է եվրոպական մտքով կրթված,
դաստիարակված ուսուցչի կարողություն, ժամանակի նորագուն
մանկավարժական մեթոդներով ձևաւորված կազմելու և գործ-
նական եղանակով դասավանդելու հմտություն: Նա տարել է
իր աշակերտներին անհուն սիրով սիրելու, նրանց տղայական
պակասություններին ներողամիտ, հայրական վերաբերմունք
ցուցադրելու, դպրոցական գործը, մանուկների կրթութեան ու
դաստիարակութեան գործը, աշխարհի բոլոր բախտավորութեան-
ներից իր համար վեր դասելու հատկություն: Նա տարել է իր
կրթելիք աշակերտների վերաբերմամբ նրանց ազգությունների
մեջ խտրություն չդնելու սկզբունք՝ հայերին սիրելու իրրև
ազգակիցների, թուրքերին, վրացիներին ու մյուսներին իրրև
համերկրացիների սիրելու սկզբունք և համամարդկային եղ-
բայրութեան հասկացողութուն: Նա տարել է դպրոցներում
հասկանալի աշխարհաբար լեզվով գրել-կարդալ սովորեցնելու
հաստատ համոզմունք և ժողովրդի ձեռքը նրա կյանքից առած,
նրա սրտին ու հոգուն խոսող ու նրան հասկանալի լեզվով գրած
ընթերցանութեան գրքեր տալու անհրաժեշտություն: Նա, վերջա-
պէս, տարել է գերմաներեն լեզվով մի գիտնական գերմանացու
չափ հատուկ հմտութեամբ կարդալու, հասկանալու, խոսելու,
գրելու կարողություն:

Մինք մեր այս գնահատականի նյութը քաղել ենք իր՝ Արժույանի նամակներից, և հատկապես ակադեմիկոս Ֆրենին դրած նամակներից, բայց ունենք մի ուրիշ ավելի հեղինակավոր վկա, որ ամեն կողմից մեզնից շատ ավելի լավ է ճանաչել նրան—այդ նրա մտերիմ դասընկեր Ստ. Նաղարյանցն է, ուստի և մենք ավելի ճիշտ արժեքավորած կլինենք նրա Դորպատից դուրս տարած գիտական պատրաստությունը, եթե մեջ բերենք այստեղ Նաղարյանցի սսածներն այդ մասին: Նա, խոսելով նրա հետ միասին Ներսիսյան դպրոցում սովորելու մասին, ասում է, որ նա, Արժույանը, իր ընկերների մեջ եղել է ամենահասակավորը և խոհունը, և հետո անցնելով նրա Դորպատում ստացած կրթության և դաստիարակության հանգամանքին, ասում է, որ նա, երբ գնացել է Դորպատ, նրա ուսումնասիրության հասակն արդեն անցած է եղել: «Արժույանի ուսումնասիրության հասակն անցած էր և դժվար էր ամենեին փոխարինել իր կորուստը, բայց պետք է ասել, թե նրա վեց տարվա կեցությունը, ուսումը և նկատողությունները Դորպատյան գիտուն և բարեմիտ մարդերի մեջ մի նոր իմացական մկրտության ավազան դարձավ նրա հոգու համար, որպիսին ծնավ նրան: Այն ընդհանուր կրթությունը, այն ազգասիրական հոգին, այն անօրինակ սիրը դեպի հայոց մանկունքը, այն առաքինի հոգին, որ նա դուրս տարավ իր հետ Դորպատից, 1836-ին վերադառնալով դեպի Հայաստան, մի այնպիսի վաստակ էր, որ կարող էր միայն վաստակել Արժույանի պես ազնիվ տղամարդը: Ուսումնական բազմահայաց կրթություն չստացավ նա Դորպատում, բայց ուսավ նա ճանաչել իր անձը, սիրել իր ազգը և աշխատել նրա զավակների կրթության վրա, որպես քաջ դաստիարակ, որպես սիրող ուսուցիչ, որպես քաղցր խնամարկու հայր, բարեկամ իր աշակերտների համար»: (Տես «Հյուսիսափայլ», 1858 թ., տետրակ № 2):

Նոր-Նախիջևանում, ուր նա հասել է մայիսի 15-ին, նա շատ մոտ բարեկամներ է ունեցել, ինչպես Պատկանյանները, որոնց հետ նա միշտ նամակագրություն է ունեցել Դորպատից, քաղաքագլուխ խաչատուր խոմաշյանը և Կալմիկյան ընտանիքն ու մյուսները: Բացի դրանից, այդտեղ եղբերական մահով

վախճանվել էր իր ուսուցչի Հարություն վարդապետ Ալամդարյանը, որի գերեզմանը առանց տեսնելու և համբուրելու նա էլ էր կարող թողնել ու անցնել: Ահա այդ պատճառով էլ նա կանգ է առել և այդտեղից գնացել ս. Սաչ վանքը, արտասովորից աչքերով համբուրել արժանավոր դործչի գերեզմանը և իր հետ գնացածների ու ս. Սաչի ագարակից հավաքվածների առաջ կարդացել այդ առթիվ գրած իր «Սուգը»:¹ Այդտեղ Ֆրենի հանձնարարությամբ՝ ամեն տեղ որոնելու գտնելու հայ հին ձեռագիր մատյաններ՝ մի վաճառականի մոտ նա տեսել է Միքայել Ասորու Պատմության՝ Վարդան Արևելյու ձեռքով 1260 թվին կատարված հայերեն թարգմանության ձեռագիրը, որ իրավացիորեն գրավել է Աբովյանի ուշադրությունը, քանի որ դեռ գտնված էի եղել դրա ասորերեն լեզվատար բնագիրը, բայց ավելորդ դրամ չունենալու պատճառով էի կարողացել գնել:

1836 թվի հուլիսի 22-ին Թիֆլիսից Ֆրենին ուղղած նամակում նա գրել է. «Մի վաճառականի մոտ գտա մի գրչագիր, որ մոտավորապես ժ. դարու գործ է և մի Միքայել անունով պատրիարքի հեղինակություն: Այդ գործը բովանդակում է իր մեջ համաշխարհային պատմության վերաբերյալ մի քանի հատվածներում բավական ընդարձակ նկարագրություններ առաջին քրիստոնեական եկեղեցու մասին մինչև իր օրերը: Ժամանակի սղությունն ինձ թույլ չտվեց, որ ես կարողանայի մի որոշ գաղափար կազմել գործի մասին: Այսքան միայն կարող եմ ասել, որ այդ գործից կարելի է ինչ-ինչ լուսաբանություն քաղել եկեղեցու պատմության նկատմամբ: Տերը հակված էր երևում գործն ինձ որոշ գնով վաճառելու, սակայն ես այնքան դրամական ապահովություն չունեի, որ այդ առնի: Այսքան գիտեմ, որ ես կարող եմ այն ամեն ժամանակ ստանալ»:

Պատրիզորսկում նա անակնկալորեն պատահելու ծանոթացել է Շենգրեն անունով մի գերմանացու հետ, որ, ինչպիս երևում է, ծանոթ է եղել Ֆրենի հետ: Այդ ծանոթությունը շատ հաճելի

¹ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի դամբանի վրա նոր-նախիջեմանի ս. Խաչ վանքի բակում Աբովյանի արտասանած «Սուգը» ունեցել է հետևյալ խորագիրը. «Սուգ է վերայ դամբարանի՝ քաղմերախո ուսուցչի իմոյ Յարութին վարդապետ Ալամդարեանց ի 1836 ամի 15 մայիսի»:

է ևդիւ նրան. նա համաձայնել է նրա նամակը ապահովապէս հասցնել Յրենին, և դրանից հետո նա միշտ այդպիսի առիթներ է որոնել իր նամակներն ապահովապէս իր հեռավոր բարեկամների ձեռքը հասցնելու համար:

Այն տխուր և մռայլ նախադուշակությունները իր պայծառ ապագայի մասին, որոնք դեռ Մոսկվայում սկսել էին կրծել նրա սիրտը, նրա իր հայրենիքի սահմաններին հետզհետե մոտենալու հետ միասին, մինչև այդ իր հայրենիքի մասին լսածների ու իր անձնական փորձառության ազդեցության ներքո զորեղացել են և իրականանալու չափ համոզիչ դարձել նրա համար:

25. Ի՞նչ էր սպասում Արուստանին հայրենիքում:

Նրա հայրենիքից հեռանալու օրերից անցել էր ընդամենը միայն վեց տարի, մի այնպիսի կարճ ժամանակամիջոց, որի ընթացքում մեծ փոփոխություններ չէին կարող առաջ ևկած լինել: Նոր կազմակերպված «Հայկական նահանգը» կամ «Հայոց աշխարհն» իր ուրույն կազմակերպության ու կառավարության ձևով ու անունով թեև ոչ մի ինքնուրույնություն չէր տվել հայ ժողովրդին ու երկրին և ժամանակի հայ գործիչների բաղձանքներն ու ակնկալիքները չէին իրականացել, բայց և այնպէս ժողովուրդը որոշ չափով ու համեմատաբար, ուստի օրենքների պաշտպանության ներքո, թեթևացել ու ազատ շունչ էր քաշել: Նա տեղ էր դարձել իր գույքի ու ստացվածքի, նա սկսել էր վայելիլ անձի, ընտանիքի, խղճի անձեռնմխելության իրավունք, նա ստացել էր աշխատելու ընդարձակ ասպարէզ և իր այդ աշխատանքի պտուղները քաղելու արտոնություն: Այդ իրավունքները տարրական էին, մարդկային անկապտելի իրավունքներից նվազագույնը, բայց և այնպէս հայ ժողովուրդը շատ ուրախ է եղել, որ ձեռք է բերել այդ իրավունքները, որոնցից դարերի ընթացքում զրկված է եղել:

Իրենց քրոնաջան վաստակով ապրող գյուղացիությունն ու արհեստավորությունը, օգտվելով այդ իրավունքներից, իրենց հատուկ ջանասիրությամբ և աչքաբացությամբ ձեռք են զարկել վերականգնելու պատերազմի, դաղթականության, 1830 թվի

ժանտախտի հետեանքով քայքայված տնտեսությունը, առևտրականները, որոնց առաջ գործունեության լայն ասպարեզ էր բացվել, վերսկսել են իրենց առևտրական գործողությունները։ Մի խոսքով՝ սկսվել է եռուն աշխատանք նյութականի բարվոքման համար, և այդ բոլորի մեջ մոռացվել է միայն մտավոր դարգացման գործի հոգատարությունը։ Ծիշտ է, Լադարյան ձեռնարանը Մոսկվայում, Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում, Աղաբաբյան դպրոցը Հաշտարխանում և նորաբաց Գավառական պետական դպրոցը (1832 թ.) Երևանում աշխատել են այդ մեծ ցավին, այդ մեծ կարիքին դարձան անել և տարեցտարի տվել հն մի որոշ թվով շրջանավարտներ, որոնք պետական դպրոցներից դուրս եկածների հետ միասին կազմել են արևելահայ մտավորականության առաջին փոքրիկ խումբը, բայց այդ մտավոր ուժն այնքան փոքր է եղել, այնքան թույլ, որ չի կարողացել ազդել խավար ժողովրդի ստվար զանգվածի վրա, նամանավանդ որ միջոցն էլ շատ կարճ է եղել և այդ ուժերն էլ կենտրոնացած լինելով գլխավորապես գաղութներում, ի վիճակի չեն եղել թափանցել բուն երկրի խորքերը։

Երևանի կոմսի տիտղոսով փառավորված Պասկևիչի վարած քաղաքականությամբ Հայկական նահանգը կամ Հայոց աշխարհը հայկական բովանդակության, ինքնուրույնության, ինքնավարության մի նշանախնդ անգամ չի ունեցել։ Այդտեղ գործադրվել է իր բոլոր կոպտությամբ ու դաժանությամբ ռուս ցարական կառավարության հատուկ ուժիմը, որի գործությամբ ընդկենքը, հայ ու թուրք, զրկված են եղել երկրի կառավարության գործին մասնակցելու իրավունքից, և բոլոր գործերը կենտրոնացած են եղել նահանգի գեներալ-նահանգապետների ձեռքին, որոնք թույլ են տվել ժողովրդի լիզվին, վարքուբարքին անձանոթ, տգետ, արբեցող, կաշառակեր աստիճանավորներին այնպիսի սանձարձակությամբ զրկելու ժողովուրդը։ Նույն քաղաքականությամբ այնպես շոյվել ու փայփայվել են երկրում մնացած պարսիկ մեծամեծները—խաները,—որ ներվել են նրանց կատարած միևնույն իսկ ամենածանր ոճրագործությունները, ինչպես, օրինակ, Նախիջևանի նախկին նայիր՝ Կնդապետության աստիճանով և ս. Ան-

նայի երկրորդ աստիճանով փառավորված էքսան-խանի տիկ-
նոջ Բեղըր-նիսա-խանումի իր ծառա Ծատուրյանին ծեծելով
սպանել տալու հանցագործությունը։ Նույն քաղաքականությամբ,
վերջապես, առաջ է քաշվել և կաթողիկոսացվել խեղճ ու կրակ
շովհաննես Կարբեցի ևսկիսկոպոսը, որի օրերով հնարավոր է եղել
կազմել հայտնի տխրահռչակ «Պոլոթնիկեն», որով էջմիածինը զերկ-
վել է իր դարավոր իրավունքներից և շրջապատելով իրեն Արո-
վյանին անշոր, անհաց և անպաշար վանքից արձակող միաբանե-
րով, ոչ միայն մինոր դպրոց չի բաց արել, ոչ միայն չի բարեկարգել
վանքի ժառանգավորաց դպրոցը, այլ հալածել է հայկաբան Մսե-
րին, Հարություն Ալամդարյանին և մինչև իսկ Ներսիսյան դպրոցը։

Արդ, երկրի աշտպիսի կացության մեջ ի՞նչ կարող էր
սպասել նրան։ Արտվյանը, ուրեմն, վերադառնում էր մի երկիր, մի
ժողովրդի գիրկը, որի մտավոր զարգացման մակարդակը համա-
րյա մնացել էր նույնը, ինչպես որ իր ժամանակներն էին,
տգիտության թանձր խավարով պատած ժամանակները։ Ո՞վ
պիտի, ուրեմն, հասկանար, ընդուներ նրան։ Միակ հաստատու-
թյունը, որ կարող էր և պիտի ընդուներ և գործի դներ նրան,
միջոց տալով նրան իրագործելու իր առաքելությունը, այդ դար-
ձյալ էջմիածինն էր, որ, սակայն, դարձել էր նրա հակառակորդ-
ների բունը, նրա դեմ նախապաշարվածների, նրան լուծերա-
կան աղանդով վարակված, խմորված համարողների բունը։ Հնա-
րավոր էր այդ, կարող էր նա հաջողություն ունենալ։ Բնական
է, ուրեմն, որ հայրենիք հասնելուն ու հանգամանքներին ծանո-
թանալուն պես, նրան պաշարեր հուսահատությունն ու լքումը։

26. Արտվյանի վերադարձի ուղեորությունը երկար է տևել-
մենք չենք կարող ճշտել, որոշել, թե որքան ժամանակ, բայց
համենայն դեպս երկու ամսից ոչ պակաս, որովհետև ճառագարնը
երկար էր, առաջ շարժվելու, տեղից տեղ արագորեն փոխադրե-
վելու հարմարությունները պակաս, և հետո նա ճանապարհի
վրա գտնված ամեն մի հայաբնակ տեղում կանգ է առել և որոշ
ժամանակ մնացել—Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նոր-Նախիջե-
վանում, Պատիգորսկում և այլն։ Այդ մասին նա իր 1836 թվի
փետրվարի 7-ին Մոսկվայից Ֆրենին գրած նամակում ասում է։

«Շուտով մի ամիս կլինի, որ ես մեկնել եմ Դորպատից և հույս ունիմ թեքեա մի ամսից տանը լինելը»:

Պետերբուրգում նա նախապես ներկայացել է ազգային լուսավորութեան նախարարին, շնորհակալութեան է մատուցել իրեն արած օգնութեան համար, հայտնել է իր ուսման ընթացքի ավարտման և իր ուղևորվելու մասին «հօգուտ հայ ժողովրդի կրթութեան» աշխատելու, ինչպես որոշված է եղել: հետո նա եղել է «այլասեռ դաւանութեանց նախարարի» մոտ և խնդրել մի հանձնարարական կաթողիկոսի անունով, որ իր նպատակների իրագործման համար հայրենիքում ղեկավարութեանների չհանդիպի: Կայսրուհի Ալեքսանդրա Ֆեոդորովնան լսած լինելով այդ արևելեցի պետական թոշակավորի մասին, կանչել է տվել նրան իր մոտ և հանձնել նրան հնազնիտական ընկերութեան անդամութեան վկայագիրը, պատվիրելով թղթակցել Կովկասի հնութեանների մասին: Այնուհետև նա տեսնվել է իր ծանոթների ու բարեկամների հետ, որոնց թվում և ակադեմիկոս Ֆրիդի հետ, և խոսել է իր նպատակների ու անելիքների մասին: Ամենքն ուրախութեամբ ու սիրով են ընդունել նրան, ամենքն էլ խրախուսել, նամանավանդ Ֆրենը, որի հետ, ինչպես ասել ենք, դեռ առաջ էլ մոտ ծանոթ է եղել և խոստ էլ նրա ընտանիքի հետ մոտ հարաբերութեան է ստեղծել:

Մոսկվայում նա նույնպես բարեկամներ ու ծանոթներ է ունեցել, որոնց հետ նույնպես կամեցել է տեսնվել: Նա այդտեղ անց է կացրել զատկի տոները և զատկին առաջին անգամ հասարակութեան առաջ դուրս եկել և քարոզ խոսել ու ամենքի վրա զորեղ տպավորութեան թողել:¹ Այդտեղ երկու մայրաքաղաքների հայութեան հանդամանքներին ծանոթանալուց հետո, նրա սիրտը սկսել են կրծել տխուր խոհեր ու մռայլ նախագուշակութեաններ, որ իր առաքելութեանն անհաջող ելք պիտի անենա, որ ինքն իր հայրենիքում իր համար պայծառ ասպագա չպիտի տեսնի:

¹ Այդ քաղաքը կամ խոսքը, որ Աբովյանն ասել է Մոսկվայում Դորպատից վերադառնալու ժամանակ, 1836 թվին, նախապես զրի է առած եղել կամ հետո է զրի առել—«Բան ասացեալ յառաջ տօնի սուրբ Զատիկն յեկեղեցւոյս. ճաշին ի Մոսկով ի 1836 ամիս»:

27. Վերջապիս, նա հասել է Թիֆլիս, այդտեղ պատահել է կաթողիկոսին, ներկայացել նրան, ցույց տվել օտար դավանութեանց հոգևոր գործերի նախարարի հանձնարարականը և խնդրել է, որ իրեն միջոց տրվի էջմիածնի հովանավորութեան ներքո «հօգուտ հայ ժողովրդի կրթութեան» գործելու, որի համար նա գնացել էր հեռավոր Դուրպատը և այնքան տարի չարքաշ աշխատանքով պատրաստվել:

Նախապաշարված կաթողիկոսը, սակայն, մերժողական պատասխան է տվել, և այդ այնպիսի վերավորական խոսքերով ու արահայտութեամբ, որ միանգամայն լքել ու հուսահատեցրել է Աբովյանին: «Հրամանաւ դաս ի վերայ իմ, վտարանդիալդ ի հաւատոյ,—ասել է նա,—դու լավ խմորիւ կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ»¹ Կա, սակայն, մի վավերական, որից երևում է, որ կաթողիկոսը մերժելով նրա խնդրքը և առաջարկութեանը՝ դպրոցական գործի գլուխ կանգնեցնելու, խոստումն է առել նրանից գնալու էջմիածին նորարաց Սինդուռում պաշտոնավարելու համար:

Սորտակված հույսերով և վշտացած սրտով նա մնացել է Թիֆլիսում:¹

1 Որ Աբովյանը կարեցի Հովհաննես կաթողիկոսին ներկայանալու համար էջմիածին չի գնացել, այլ պատահել է ներկայացել է նրան Թիֆլիսում, և որ նրանց հանդիպելն ու բաժանվելը միմյանցից այնքան էլ սուր բնավորութեւն չի ունեցել, այդ պարզվում է գոյութեւն ունեցող կաթողիկոսական մի կոնդակից. արձակված 1837 թ. հունվարի 25-ին Թիֆլիսի առաջնորդ Արղության Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի անունով «Մեր ի վերադառնալ մերում այդքէն,—ասված է այդ կոնդակում,—ալն ունէաք, թէ տիրացու ինչապա Ապովեանց զկնի զոյգն ինչ միջոցի, ունի դալ յաթոս ըստ իւրում խոստման, այլ զկնի այնորիկ ոչ ի նմանէ և ոչ ի ձէնջ վասն նորա ընկալաք տեղեկութիւն ինչ, այլ այժմ բարհաճութեամբ մերով գրեաց նմա Թոմա Յովսեփիչն Արղանեանց, պրոկուրորն օրբագան Սիւնհուդոսի, զի նա եկեացէ այսր յաղագս պիտանաւորութեան Աթոռոյս, ըստ գրութեան նորա, եթէ ունիցի յօժարութիւն,—եկեսցէ դէպ առ մեզ, իսկ թէ ոչ, ծանուցիք մեզ վաղվաղակի»:

Աբովյանը, իհարկեւ, չի գնացել, որովհետեւ, նախ՝ նա չի իմացել, թէ ինքը ինչ և որ «պիտանավորութեան» համար է կանչվում և, երկրորդ՝ նա արդեն խնդրամատուց էր եղած Թիֆլիսի նորարաց գավառական դպրոցի տեսչութեան պաշտոնի համար և ընդունվելու վրա է եղել, և ընդունվել ու հաստատ-

Սենատոր Հասնը, որ իբրեւ որդու սիրել է Աբովյանին, տեսնելով նրա այդպիսի անօգնական կացութիւնը և ճնշված վիճակը, ինքն անձամբ միջնորդել է կաթողիկոսի առաջ՝ ընդունելու նրան կղերականների շարքը և միջոց տալու նրան գործելու իր սիրած ասպարեղում, բայց նա լուծերադաժան համարելով նրան, չի հարգել մինչև իսկ նրա խնդիրը: Յափն այն է, որ միայն հոգեւորականութիւնը չի եղել, որ երես է դարձրել նրանից, այլև աշխարհականներից շատերը սառը, անտարբեր վերաբերմունք և ընդունելութիւն են ցույց տվել նրան, որի փորձը նա առել էր հենց իր Թիֆլիս ոտք կոխելու առաջին օրերից: Այս մասին մենք ունենք իր իսկ Աբովյանի վկայութիւնը. «Իմ Դորպատի բարեկամներս այնպես էին կարծում, որ ես այստեղ, իբրեւ հոգեւորական, կարող եմ տվելի գործ կատարել, մինչդեռ ինձանից փախչում են ինչպես հերձվածողից» (Տես նրա 1839 թվի փետրվարի 23-ի նամակը ակադեմիկոս Ֆրենին):

Աբովյանի ծառայութիւնն ու պաշտոնն Աբովյանը միշտ հնարավորութիւն է ունեցել ձեռք բերել, բայց նա դրան ցանկացող չի եղել, այդ հակառակ է եղել նրա իդեալների իրականացման, ուստի և նա հաստատվել է վանքի բակի խցերից մեկում,¹ աշակերտներ է հավաքել և սկսել է դաս տալ, մտածելով այդ միջոցով միաժամանակ երկու նպատակի հասնել—և՛ իր օրական ապրուստը հայթայթել, և՛ իր առաքելութիւնն իրագործել: Բայց այդ չի հաջողվել նրան: Տարի ու կես նա այդպիսի աշխատել է,

վել է նույն 1837 թ. փետրվարի 12-ին: Պետք է կարծել, որ պրոկուրորը գրել է նրան և հրավիրել Սյունիոյոսում պաշտոն վաքելու համար:

¹ Աբովյանի մասին Սարգիս Գամալյանի հավաքած տեղեկութիւններից ու հիշողութիւններից մենք իմանում ենք, որ այդ խուցը վանքի բակում, որտեղ ապրել է Աբովյանը չքավորութեան մեջ, եղել է հենց այն խուցը, ուր դարբարաղցի Պողոս վարդապետը երբեմն իր առաջ չորած մոնթերին, որոնց թվում և իրեն՝ Աբովյանին, դաս է տալիս եղել: Այդտեղ վերջին տարիները վանքի ժամհարն է կենալիս եղել և ժամավորների համար ցուրտ ջուր է պահել կավե կժի մեջ: Գլխի պես մի բան է եղել դա աղյուսի հաստ պատերով: Ամենավերջը վանքի միաբան Տ.-Դ.-ն քանդել է տվել այդ և տեղը երկհարկանի տուն շինել, որ այժմ էլ կա:

տոկալով ամեն տեսակ նեղությունների ու զրկանքների, սակայն դրա հետևանքը եղել է այն, որ նա, վերջիվերջո, ընկել է այնպիսի խեղճության մեջ, որ մինչև իսկ կարոտ է մնացել ավուր պարենի: «Չքավորությունից ստիպված», վերջապես, նա խնդրամատույց է հղել դպրոցական իշխանության՝ հանձնելու իրեն Թիֆլիսի նորաբաց գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնը—Исполняющий должность штатного смотрителя Тифл. уездного училища, որ և տրվել է նրան Վրաստանի կառավարչապետի որոշմամբ 1837 թվի փետրվարի 12-ին: Նրա այդպիսի որոշման մասին արքունի պաշտոն ստանձնելու վերաբերմամբ մենք, դարձյալ նրա վերոհիշյալ նամակում, կարդում ենք հետևյալ բնորոշ տողերը—

«Իբրև հոգևորական, ես խաղառ փչացրի իմ վիճակը և ընդմիշտ թշնամացրի ժողովրդի մեծ մասը, որովհետև իմ ձգտումն ինձ ավելի բարձր բան էր երևում, իսկ հիշյալ կոչումը կամենում էր ինձ այդ բանից հտ կանգնեցնել: Իմ՝ ժողովրդին, իբրև դաստիարակամենակարևոր ծառայություն մատուցանելու զգացմունքով և բոլորովին ոգևորված իմ իդեալով, վերադարձա ես իմ հայրենիքը, սակայն արգելքները ձեզ հայտնի են»:

Որ Արովյանը ցանկացող չի եղել արքունի պաշտոնի, որ չքավորությունն է միայն ստիպել նրան այդ քայլն անելու, այդ երևում է 1845 թ. փետրվարի 15-ին Երևանից Ներսես կաթողիկոսին նրա դրած հայտնի թղթից:

28. Թիֆլիսի գավառական դպրոցում Արովյանը պաշտոնավարել է մոտ վեց տարի՝ 1837 թվի փետրվարի 12-ից մինչև 1843 թվի հունիսի 19-ը, և այդ տարիների ընթացքում նա այնտեղ ավելի շատ հուզումնալից օրեր է անցկացրել, քան խաղաղ, անվրդով կյանք: Նա վարել է և՛ տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոն, և՛ ուսուցչի. նա դասավանդել է ռուսերեն լեզու, աշխարհագրություն և պատմություն, իսկ 1840 թվից՝ նաև ֆրանսերեն լեզու: Դպրոցը նա ընդունել է ոչ այնքան բարվոք վիճակում,՝ դպրոցական իշխանությունն էլ նրան կարգելով տեսուչ, հույս է ունեցել, որ նա ոչ միայն կբարվոքի դպրոցի վիճակը, այլև օրինակելի կդարձնի այն բոլոր մյուս գավառական դպրոցների համար: Ահա դրա հետևանքով նա բնականորեն խստապահանջ է եղել

ուսուցիչների նկատմամբ, պահանջներ է առաջադրել նրանց՝ նորագույն մեթոդներով դասավանդելու իրենց դասերը, ինչպես ինքն էր ավանդում առարկաները: Այսպիսի կացության մեջ հասկանալի պիտի լինի, որ նրա դպրոց ռաբ կոխելու հենց առաջին օրերից զժգոհություններ և ընդհարումներ պիտի սկսվեին նրա և ուսուցիչների միջև և ընդհանրապես ոչ բարյացակամ վերաբերմունք ստեղծվեր նրա անձի նկատմամբ: Սրա վրա պետք է ավելացնել և այն, որ նա նոր մարդ լինելով և ոչ տեղի արքունի դպրոցների ուսուցչության դասից, հարուցել է շատերի մեջ և նախանձ ու չարակամություն, չնոք ասում արդեն այն, որ նա իր մտածելակերպով, իր վարվիցողության կղանակով, իր մոծած նոր կարգ ու կանոններով միանգամայն օտար և հեռու լինելով կղածից, ընդունվածից, սովորականից, խրտենցրել է իրեն շրջապատողներին: Մարդիկ տարիների ընթացքում ընտելացած են եղել որոշ կարգերի, քարացած են հղել հնավանդ դպրոցական սովորությունների մեջ, և հանկարծ եկել է մի ուրիշ մարդ, մի նոր ղեկավար, որ պահանջել է նրանցից կյանք և կենդանություն, աշակերտների հետ վարվելունոր կղանակ, դասավանդելու նոր մեթոդներ, պահանջմունք, որից և, բնականաբար, հոտած, նեխած ճահիճը պիտի հուզվեր, փրփրեր և հատակից երես հաներ ճախճախուստներին հատուկ ասպականություն ու գարշահոտություն:

Արդարացի լինելու համար պետք է ասենք, որ դործելու տեսակետից մի որոշ անկատարելություն եղել է և իր՝ Արովյանի մեջ. նա մաքուր, շիտակ, ազնիվ մարդ է եղել և սովոր ճշմարտությունն ամեն մի դեպքում և ամեն ժամանակ երևաին ասելու. նա չի ունեցել արքունի դպրոցների միջավայրում գործերու անհրաժեշտ տակալը, խոհմությունը, հմտությունն ու հեռատեսությունը և երբեմն իր ասելիքներն ու անելիքներն ասել ու արել է անժամանակ և ոչ էլ այնքան տեղին, որով և հաճախ զժտության առիթներ է տվել, մի բան, որից կխուսափեր արքունի դպրոցների կարգերին քաջ ծանոթ հմուտ ղեկավարը:

Բացի ուսուցիչների նախանձից և անբարյացակամությունից՝ դպրոցում նրա գործունեության արգելք են հանդիսացել և՛ դպրոցական իշխանության մտքած կարգերը և՛ Պետերբուրգից ան-

դադար թափվող հրահանքները, որ նա պարտական է եղել կատարել առանց առարկության: Առանց այն էլ շատ մեծ հաճությամբ չէր եղել, որ նա մտել էր արքունի սլաշտոնի, այդ արգելքներն էլ եկել են է՛լ ավելի ծանրացնելու նրա վիճակն ու կացութիւնը դպրոցում: Միակ մխիթարութիւնը, որ նա ունեցել է իր ծառայութեան առաջին տարիներում, այդ սինատոր Հաաննի աջակցութիւնն է եղել, որ հասկանալով նրա նպատակները, համակրել է նրան ու քաջալիրել, և այն 200 հայ, վրացի և թուրք աշակերտները, որոնք ամեն օր շրջապատել են նրան և որոնց սերն ու համակրութիւնը բարձրացրել է նրան ամեն երկրայիններից վեր: Մանկական աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր երկրային սրտահաճ բախտավորութիւնից նրա համար ամենաբարձրն է եղել: Մանուկներին իրթելը աշխարհիս ամեն բանից բարձր է եղել նրա համար և դեռ ավելին, քանի որ դպրոցի աշակերտների մեծագույն մասը իր ազգակիցներն են եղել, իսկ մյուսները՝ վրացի ու թուրք իր համերկրացիները:

Ահա այդ երկու կարևոր հանգամանքների շնորհիվ նա սըրտապնդվել է. նա սկսել է հետզհետե հաշտվել մյուս տնրարեհաջող պայմանների հետ, ընտելանալ իր սլաշտոնին, և եռանդով կպել է դպրոցի բարեկարգութեան գործին, գործադրելով իր բոլոր մանկավարժական հմտութիւնը:

«Սակայն ինչ որ ինձ ամենից ավելի է խանգարում այն հաճույքն վայելելու,—գրել է նա Ֆրենխին,—այդ այն անկարելութիւնն է, որ կա, ինչպես իմ մեջ, այնպես և պաշտոնակիցներիս մեջ և ավելի ևս այն զրավոր կարգադրութիւնների մեջ, որ մեր ձեռքն են տրվում: Եթե այս բաները ժամանակին մի կողմ թողնվեն, ևս այն ժամանակ է՛լ ավելի հմտութեամբ ու փորձառութեամբ գործի կկաշնմ, թերևս կարողանամ շատ բան փոփոխել: Այսպես՝ ես կկարողանամ իմ դավառական դպրոցով մրցել եվրոպայի լավագույն դպրոցների հետ: Յարդ մեզ ուղարկվել են այնպիսի հրահանգներ, որոնք Պետերբուրգի հանգամանքներից ելնելով են գրվել և ոչ այստեղի, որ ամենաբնականը կլինենք»:

29. 1839 թվականը Արովյանի համար նշանավոր է եղել. այդ տարվա ընթացքում նրա դպրոցական կյանքում առաջ են եկել

հանգամանքներ, որոնց շնորհիվ նա ապրել է շատ հուզումնալից օրեր և շատ արյուն է պղտորել, իսկ նրա մասնավոր կյանքում կատարվել է մի փոփոխություն, որ նրա համար մի առանձին խորհուրդ է ունեցել:

Նա իր պաշտոնավարության առաջին երկու տարվա ընթացքում շատ չար ու բարի տեսնելուց հետո, ինչպես ասացինք, արդեն ընտելացած, հանգստացած ու դոհ է եղել իր վիճակից, երբ իր անմիջական իշխանավոր, դպրոցների վերատեսուչ Հասսենմյուլլերը, որ միշտ սիրել ու պաշտպանելիս է եղել նրան, հանկարծ պաշտոնանկ է եղել պետության դեմ մի ինչ-որ մեղ անհայտ հանցանք դործած լինելու պատճառով, և նրա տեղը բռնելու համար ներկայացվել է նրա օգնական Դիմենտելի թեկնածությունը, որ մի հայասյաց մարդ է եղել և որի հետ Աբովյանի հարաբերությունները շատ լարված են եղել: Եթե այդ թեկնածությունն անցներ և նա հաստատվեր հիշյալ պաշտոնի մեջ, նրա հայատնությունից պատճառով դպրոցի հայ աշակերտությունը շատ տանջված պիտի լիներ, իսկ Աբովյանի դրությունը միանգամայն անտանելի դարձած: Նա չպիտի կարողանար տանել նրա խժեռանքները և անհրաժեշտորեն պիտի ստիպված լիներ թողնել, հեռանալ: Ահա այս բոլորի հետևանքով նա շտապել է օր առաջ իր գլխի ճարը տեսնել: Նա անմիջապես այդ հանգամանքի մասին հաղորդել է ակադեմիկոս Ֆրենին և խնդրել, որ նա խոսի ում հետ հարկն է, և եթե հնարավոր է, իր համար մի անկյուն դռնի Պետերբուրգում, որտեղ նա կարողանա խաղաղ ապրել: Նա մինչև իսկ մատնացույց է արել Ադեքսանդր Մակարի Նուգարայանի պաշտոնի վրա, Նուգարայանի, որ, ինչպես նա լսել էր, կուրացած լինելով, էլ չպիտի կարողանար պաշտոնավարել: Այդ փոթորիկը, սակայն, Ֆրենի աջակցությամբ շուտով անցել է, Դիմենտելը ոչ թե միայն չի ստացել այն պաշտոնը, այլ զրկվել է և իր նախկին պաշտոնից:

Երկրորդ հանգամանքը ծագել է 1839 թվի սկզբին: Աբովյանին լուր է հասել, որ իրոև թե Ղազանի համալսարանի արևելյան բաժնում հաստատվել է հայոց լեզվի ու գրականության ամբիոն և ուսուցչապետ ու դասախոս դրա համար աչքի առաջ ունեն հրավիրել իրեն՝ Աբովյանին: Այդ լուրը շուտով տարածվել է քաղա-

քուս, և նրա բարեկամներն ամեն կողմից շտապել են շնորհավորել նրան, իսկ չարակամների համար այդ ծաղրանքի ու չարախնդության առարկա է եղել¹։ Ինքն Աբովյանը շատ ուրախ է եղել դրան, որովհետև դրանով հենց նա պիտի ստացած կամ գտած լիներ իր ցանկացած այն խաղաղ անկյունը, որտեղ նա կկարողանար ապրել ու հայթայթել իր հացը։ Բայց նրան տակավին այդ լուրը մի առեղծվածի պես բան է թվացել, քանի որ ստույգ հայտնի չի եղել դրա բխելու աղբյուրն ու տեղը։ Ստուգելու համար նա ինքն իր կողմից շտապել է դիմումներ գրել համալսարանի կոռուստոր Մուսին-Պուշկինին և ազգային լուսավորության նախարար Ս. Ուվարովին, բայց ոչ առաջինից և ոչ էլ երկրորդից պատասխան չի ստացել։ Նրա համար, սակայն, շուտով պարզվել է, որ Ֆրենի միջնորդությամբ, և այդ նրան 1836 թվին իր գրածի հետեւանքով, պետք է առաջ եկած լինի այդ բոլորը և նրա առաջարկությամբ առաջ քաշված իր թեկնածությունը, ուստի և գրել է Ֆրենին ու խնդրել, որ նա հետևի այդ խնդրին և մինչև վերջը հասցնի իր անելիք օգնությունը։

Անցել են ամիսներ, և նա այդ բոլոր ժամանակ տանջվել է տարակուսանքների ու հրկքայությունների մեջ։ Վերջապես, տեղի դպրոցների վերատեսչությունից նա ստացել է առաջարկություն, որ եթե ուզում է ստանալ այն պաշտոնը, պետք է

1 Իր այդ «չարակամ» հայրենակիցների մասին Աբովյանը գրել է լուսավորության նախարար Ս. Ուվարովին. «Հայոց գրականության օգտակար լինելու իմ մեջ վաղուց հուսող ձգտումը պակեյուս նպատակով անցած 1836 թվին ես խնդրեցի ակադեմիկոս Ֆրենի աջակցությունը և այդ ինձ համար քարեքար մարդը խնդրեց այդ մասին Ղազանի համալսարանի հոգաբարձվին, որ խոստացավ նրան, ինչպես հաղորդեց ինձ Ֆրենը, բարձրագույն թույլտվություն խնդրել Ղազանի համալսարանում հայոց լեզվի պրոֆեսորի պաշտոն հիմնելու, մասին. այդ պաշտոնը հիմնված է (ինչպես ես իմացա հետագայում մասնավոր կերպով)։ Համալսարանի հոգաբարձուն գրել է իմ մասին Առտրախանի հայոց հոգևոր վարչությանը, Վրաստանի հոգևոր վարչություններին, որ հայտնեն ինձ այդ հրավերի մասին, բայց իմ հայրենակիցները ծածկել են ինձանից այդ հրավերը, հայտնելով համալսարանին, թե անդի չգիտեն, և ես մինչև այժմ համարյա զրկված եմ այդ լիակ ինձ համար նշանակված տեղից»։

Այնուհետև իր այդ նամակի վերջում նա խնդրել է նախարարին ավելի ևս չստորացնել իրեն իր հայրենակիցների աչքում, «որոնք ատում են իրեն»՝ գինաթափ չանել մերժումով։

մի ղիսերտացիա ներկայացնի Ակադեմիային, և մի այդպիսի գիտական շարադրություն պատրաստելու համար սահմանվել է երեք ամիս ժամանակ:

Արովյանն ընկել է զժվար կացության մեջ. սահմանված ժամանակամիջոցն այնքան կարճ է եղել, որ նա անհնարին է համարել կատարել պահանջածը, քանի որ առավոտյան ժամ 8-ից մինչև երեկոյան 7—8-ը ոտքի վրա է եղել և հնարավորությունն չի ունեցել թողնելու բոլոր գործերը, ուստի մտածել է բոլորովին հրաժարվել և հույսը կտրել: Բայց չկոմենսլով Մուսին-Պուշկինի առաջարկությունն անկատար ու անհետեանք թողնել, նա ուղարկել է իր ունեցած պատրաստի աշխատանքներից երկուսը, «Տարերք արդի հայերէնի» և «Ռուսերէնի քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդի ըստ Տապալի» ձեռագիրը, նոր գրելով միայն մի համառոտ բացատրական, դերմաներեն լեզվով, առաջին գրվածքի համար:

Առաջին գրվածքը եղել է մի ձեռնարկ աշխարհաբար լեզվով գրել-կարդալ սովորեցնելու համար և բաղկացած է եղել երկու մասից՝ գրել-կարդալ սովորեցնելու սկզբնական տարերքից, կազմված հնչական եղանակով, և ընթերցաբանից, իսկ երկրորդը ուսս լեզվի քերականություն, գրված հայերեն լեզվով, հայերեն բացատրությամբ, հատկապէս հայերի համար: Արովյանն իր այդ երկու աշխատանքն էլ գործնական ու կարևոր գործեր է համարել, նամանավանդ առաջինը, որին կցած գերմաներեն բացատրությունը գրելու համար ամբողջ գիշերներ է դոհել: Այդ նույն «Տարերք արդի հայերէնի»-ն կոչվել է նաև «Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» և զրանից առաջ ներկայացված է եղել հիշյալ Հասսենմյուլլերին տպագրելու համար, իբրև սկզբնական ձեռնարկ դպրոցների համար, և նա պատվիրած է եղել ձեռնարկել տպագրության, բայց նրա պաշտոնանկ լինելու պատճառով պատվերը մնացել է անկատար: Այժմ նա խնդրել է և հույս է ունեցել, որ եթե դա չընդունվելու էլ լինի իբրև ղիսերտացիա ամբիոնի համար, գոնե կտպագրվի: Ակադեմիան, նրա կարծիքով, պիտի թափանցեր նրա նպատակի մեջ և «չընթողներ, որ խեղճ ժողովուրդը ցերեկը շրջեր խավարի մեջ»:

Նախարարությունն ստանալով այս գրվածքները, ուղար-

կել է Ակադեմիային քննելու և կարծիք հայտնելու համար, դա էլ, նույն նպատակով, գրվածքները հանձնել է իր անդամ հայագետ Ռրոսսին, առաջարկելով հայտնել, թե որչափով դրանք համապատասխանում են նպատակին: Դա էլ կարդալով գրվածքները և քննելով նրանց գիտական արժեքի տեսակետից, հկել է այն եզրակացության, որ դրանք, նամանավանդ Ռուսերեն քերականութունը, գործնական տեսակետից կարևոր գործեր լինելով հանդերձ, գիտական տեսակետից չեն համապատասխանում նպատակին, ուստի և ժխտական կարծիք է հայտնել Ակադեմիային, և նրա թեկնածությունն անհաջող ելք է ունեցել, մերժվել է, գրվածքն էլ չի տպագրվել, իբրև թե դրամ չլինելու պատճառով:

Աբովյանը կարծես թե նախապատրաստված է եղել գործի իր համար այդպիսի անհաջող ելք ունենալու նկատմամբ, ուստի թեև նա գրել էր Ֆրենին, որ իր անունն ինքը չի կարող համեմատել եվրոպական գիտնականների հետ, բայց հայերի մեջ մի ուրիշը չկա, որ եթե այդ պաշտոնը մի ուրիշին տրվելու լինի, այդ պարագային ինքը ստիպված պիտի լինի հեռանալ հայրենիքից, որպեսզի իր պաշտոնակիցների չարախնդության առարկա չդառնա, որ այդպիսի հանդամանքներում առաջ եկած հուսախաբությունը դժվար կլինի տանել և որ, վերջապես, ինքը տարուրերվում է տաշեղի վրա ալեկոծ ծովի մեջ, և այդ գաղափարը կարող է նրան ամեն բան անել տալ, ուստի և ծնկաչոք խնդրում է իրեն այդ վիճակից ազատել և բախտավորեցնել, և այլն և այլն, բայց մերժվելու լուրն ընդունել է շատ հանգիստ և միայն շատ ցավել է, որ չի տպագրվել գրվածքը (առաջինը):

Զպետք է դարմանալ Աբովյանի այդպիսի արտահայտությունների վրա: Դրանք արդյունք են հղել իրերն ու երևույթները չափազանցելու նրա բնավորության հատուկ գծերի, սրտի սովորական առատ զեղմունքներ, գրված բոպի ազդեցության տակ, որոնք նրա գրվածքների մի խոշոր մասն են կազմում: Հիշյալ Դիմենտովի գործն էլ նա այդպես հապճեպ գրած ու չափազանցրած է եղել, և հետևանքն էլ եղել է անպատեհություն ու զղջումն: Եթե նամակիս մեջ,—գրել է նա այդ մասին Ֆրենին,—ևս մի քանի դժգոհություններ էի հայտնել Հասսեն-

մյուսներին հաջորդ մեր վերատեսչի մասին, որ այժմ հեռացված է պաշտոնից: Այս հանգամանքը այժմ նրա տեղանքն է հասել, թե ինչպես, չեմ կարող բացատրել: Նա այժմ շատ դառնացած է իմ դեմ: Նրան պատմել են, թե ես Ձեզ խնդրել եմ, որ իր մասին խոսեք նախարարի հետ: Խնդրում եմ, որ նամակս անհետք ոչ չընչացնեք: Մինչև որ ինձ օգնութիւն հասնի, այս հեռավորութեան մեջ շատ չարագուշակ բաներ կարող են պատահել: Անշուշտ ես անհիմն չէի գրել: Վերջերը նա ինձ հետ շատ լավ էր: Այժմ թեպետ պաշտոնանկ, սակայն կարող է փնտսել: Այս պատճառով թախանձագին խնդրում եմ, որ ի նկատի ունենաք իմ ճակատագիրը»:

Եվ մենք մեր գրականութեան համար բարեխառութիւնն ենք համարում, որ Արուստանին չի հաջողվել ստանալ Ղազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը կամ որևէ պաշտոն: Պետերբուրգում: Ու՛ր պիտի գնար նա, ինչ պիտի աներ Ղազանում: Նա գիտական պատրաստութիւնն չունի, չէր կարող լինել մի Նազարյանց, մի Էմին կամ Պատկանյան: Նա պատրաստված էր ուսուցիչ լինելու, և պիտի ապրեր ժողովրդի մեջ ու ժողովրդի հետ և իր իգեալները կատարեր: Հետագայում Ղազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի դասախոս Նազարյանցը միայն երկու ուսուցիչ ուսանող ունենալիս է ունեցել, որոնք չեն իմացել, թէ ավարտելուց հետո ինչ պիտի անեն: Արուստանը, ուրեմն, այդ երկու ուսանող ուսուցիչների համար պիտի հեռանար իր հայրենիքից: Նրա համար Թիֆլիսի գալստական գլոբոսն էլ ոչ այն գլոբոսն էր, որ նա երազել էր, բայց Թիֆլիսը մի հայաշատ կենտրոն է եղել, որտեղ նա իր նյութականը հայթայթել է գալստական գլոբոսով, իսկ իր իգեալները որոշ չափով ի վիճակի է եղել իրականացնել իր մասնավոր պանսիոնի միջոցով: Մենք հուշիսիկ տարակուսելով կասկածում ենք, թե եթե նա այդ ժամանակ հեռացած լիներ, արդյոք գրած կլիներ իր գլուխ-գործոց «Վերք Հայաստանին»...

30. Արդ, այդ ինչ մասնավոր պանսիոն է եղել, որի միջոցով Արուստանը, գոնե որոշ չափով, կարողացել է իր ցանկացածը կատարել:

Նա ծրագրած է եղել, ի միջի այլոց, պատրաստել և ուսուցիչներ ապագա ժողովրդական դպրոցներին համար, և գիտակցելով, որ ինքն այդ չի կարող անել գավառական դպրոցում, ցանկացել է, գոնե, փոքր չափով իրագործած լինել իր այդ փայփայած նպատակը մի մասնավոր դպրոցով:

Այդ նպատակով ահա նա իր ծառայության հենց առաջին օրերից ձեռնարկել է հավաքել մի քանի պատանիներ և իր ազատ ժամերը նվիրել նրանց դաստիարակության գործին, չպահանջելով նրանցից դրա համար և ոչ մի վարձատրություն: Դրանք, այդ պատանիները, հավաքվել են նրա բնակարանում, երկրորդ դիմնադիրոնի տանը, և նրա ազատ ժամերին, նրա ձեռքի տակ ու ղեկավարությամբ, ազատ, անկաշկանդ սովորել ծրագրված նպատակի համար պիտանի գիտելիքները:

Դրանց ցույց տված առաջադիմությունը շատ մխիթարական է եղել, և Աբովյանը, խրախուսված դրանից, հետզհետե ավելացրել է իր այդ մասնավոր աշակերտների թիվը: Այսպես հաջողությամբ շարունակվել է գործը մինչև 1839 թվի վերջը, երբ այդ մասնավոր դպրոցիկի համբավը տարածվել է և աշակերտների թիվն այնքան մեծացել, որ անցել է մասնավոր աշակերտներ ուսանելու համար օրենքով սահմանված թվից:

Այդ ժամանակ ահա նա որոշել է մի կանոնավոր փոքրիկ դպրոցի ձև ու կերպարանք տալ իր աշակերտների հավաքույթին և ստանալ այդպիսին պահելու և ունենալու համար դպրոցական իշխանության թույլտվությունը: Դրա համար նա 1840 թվի հունվարի 31-ին ներկայացրել է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար պետական խորհրդական Սերգեյ Ֆեոդորովիչ Վասիլկովսկուն իր մի բնորոշ խնդրագիրը կամ, ինչպես ինքը կոչել է, «բապորտը»:

«Մանկության հասակիցս տոգորված լինելով ցանկությամբ՝ նվիրելու իմ անձը հայրենակիցներին դաստիարակության գործին, ես հենց իմ ծառայության մտնելու օրերից աշխատել եմ հավաքել մի քանի պատանիներ, դիտավորապես իմ ազգակիցներիցս, և իմ ազատ ժամերը նվիրել նրանց, չպահանջելով նրանցից և ոչ մի վարձատրություն, ուստի սրանով խնդրում եմ արտոնել ինձ պահելու այդ աշակերտներին համար մի մասնավոր դպրոց»:

Վերատեսչությունը թույլտվություն տալուց առաջ, նույն թվի փետրվարի 10-ին պահանջել է նրանից մանրամասն տեղեկություն պահվելիք դպրոցի բնույթի, ծրագրի, աշակերտների թվի, դասավանդելիք գիտությունների, արվեստների և ուսուցչական կազմի մասին, որ և նա ներկայացրել է հետևյալ համառոտ ղեկուցագրով. «Ի կատարումն Ձերդ բարձր բարեօնոթության փետրվարի 10-ի առաջադրանքի, ղեկուցանում եմ, որ իմ բացանելիք դպրոցում դասավանդելու են դավառական դպրոցի ծրագրով նույն դպրոցի ուսուցիչները, իսկ աշակերտների թիվը լինելու է 21—30»։ Վերատեսչությունը բավականացել է այդ համառոտ տեղեկությունով և նույն 1840 թվի փետրվարի 28-ին թույլատրել է նրան ունենալու կամ պահելու նրա ցանկացած մասնավոր դպրոցը։

Հետագայում արդեն դպրոցական իշխանությանն այդ մասին Աբովյանի հաղորդած ընդարձակ պաշտոնական տեղեկագրից իմանում ենք, որ դպրոցը կոչվել է «Սաչատուր Աբովյանի մասնավոր պանսիոն» („частный пансион“), տեղավորված է եղել Աբովյանի բնակարանի սենյակներից մեկում, Թիֆլիսի երկրորդ գիմնազիոնի տանը, դործել է ճաշից հետո, Աբովյանի աղատ ժամերին և չի ունեցել պանսիոններին հատուկ առանձին գույքեր, յորդներ, որովհետև աշակերտները միշտ գտնվել են անմիջապես իր՝ Աբովյանի հսկողության տակ։

Դպրոցը գոյություն է ունեցել մինչև 1843 թվի հունիսի 19-ը, երբ Աբովյանը պաշտոնով փոխադրված լինելով Երևան, ստիպված փակել է այդ իրեն այնքան սիրելի հաստատությունը, որ մեծ ցավ է պատճառել նրան, որովհետև Թիֆլիսում նրա քաջած բաղմադիմի նեղությունների մեջ դա իր առաջադիմությամբ նրա միակ մխիթարիչն է եղել։

Վերջերում Աբովյանը հարմար է դատել, որ իր այդ մասնավոր աշակերտները պարապեն և առավոտները, որի համար և նրանց դասել է գավառական դպրոցի աշակերտների շարքը, տեղավորելով յուրաքանչյուրին, ըստ իր գիտության, որոշ դասաբանում։ Դպրոցն իսկապես պանսիոն չի եղել, այլ կիսապանսիոն, որովհետև գիշերօթիկ չի եղել. աշակերտները առավոտը հավաքվել են և ճաշից հետո, ժամը 5-ին, տուն գնացել։

Մենք տեսանք, որ առաջին ժամանակներն Արուսյանն իր այդ մասնավոր աշակերտներից ոչ մի վարձատրություն չի պահանջել և չի ստացել, բայց հետո, երբ աշակերտների թիվը շատացել է և նամանավանդ երբ դպրոցը մի որոշ բնույթ է ստացել ու ճանաչվել իշխանության կողմից, նա, իհարկե, յուրաքանչյուր աշակերտից մի որոշ գումար ուսման վճար է ստացել, վորովհետև դպրոցը ծախքեր է ունեցել, և նա, բնականաբար, չէր կարող այդ ծախքը հոգալ իր զրպանից:

Արուսյանի այդ պանսիոնի անդրանիկ աշակերտ Գևորգ Աբիմյանցի հիշողություններից մենք իմանում ենք, որ Արուսյանի բնակարանն առաջ եղել է լոմբարդի կողքի շինության մեջ, հետո նա փոխադրվել, բնակվել է «Բազարնայա» փողոցի վրա և հետո էլ «Դվորցովի» համարներից քիչ վերև, որտեղ և նրա բնակարանն է եղել, և դպրոցը:

Արուսյանը շատ դաս չի ունեցել գավառական դպրոցում և իր ազատ ժամերին սլարապել է իր մասնավոր աշակերտների հետ իր բնակարանում, որտեղ և ճաշել են նրանք. ճաշ պատրաստողն էլ եղել է վարժապետի կինը, բայց ինքը տիկինը նրանց հետ ճաշի նստելու սովորություն չի ունեցել: Նրա տունը սովորելու գնացող աշակերտներից առաջինն Աբիմյանցն է եղել, իրենից հետո, իրար նայելով, իրենց ղավակներին նրա մոտ են ուղարկել սովորելու Թիֆլիսի շատ թե քիչ ունևոր ծնողները, Ներսիսյան դպրոցի ու գիմնազիոնի փոխարեն, որովհետև Ալամդարյանի հեռանալուց հետո «վանքի շկուլը» ուսման կողմից ընկած է եղել...

Աշակերտներ եղել են մոտավորապես 20—28 հոգի, և սենյակը հազիվ հազ տեղավորել է. նրանք ամբողջ օրը եղիլ են վարժապետի հետ, ամառն էլ «դաստուր» — արձակուրդ չի եղել, և ամեն մի աշակերտ վճարել է 150 ռ.: Այդ գումարով նրանք սովորել են չորս լեզու, դաստիարակվել են, ճաշ են կերել վարժապետի հետ մի սեղանի վրա և առիթ են ունեցել այդ միջոցով միշտ նրա հետ խոսելու, օտար լեզուների գիտության մեջ քացվելու, վարժվելու...

Նա, ինչպես երևում է, երբեմն գժտության դեպքեր է ունեցել աշակերտների ծնողների հետ ուսման վճարը չհատուցանելու կամ

ժամանակին չհատուցանելու մասին և սովորութիւնն է արած եղել այդպիսի ծնողներին որակելու «հախվերմաղ» թուրքերեն խոսքով, որ նշանակում է «աշխատավարձ չսովող»:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը պահպանել է նրա մի երգիծաբանական ոտանավորը՝ ուղղած Թիֆլիսում իր աշակերտներին այդպիսի «հախվերմաղ» ծնողներից մեկին, «Հախվերմաղի գովքը» խորագրով, որին կցված է եղել նաև նրա մի հետաքրքրական նամակը «Հախվերմաղ աղային»: Ավելորդ չենք համարում այստեղ միջ բերել մի քանի տող այդ նամակից և ոտանավորից, որ Աբովյանը գրել է, ինչպես երևում է, 1843 թ. օգոստոսի 9-ին Երևան մեկնելուց մի քանի օր առաջ:

ՀԱԽՎԵՐՄԱՂԻ ԳՈՎԷՐԸ

1. Հախվերմաղի կաշին հաստ, հողին բարակ.
Եղ էլ քսեն նրա գլուխը, թե կուպր, կարաք,
Զուռնա ածես հետեիցը, թե դըմբարակ,
Հենց կիմանա հարսանիք է գալիս աղաք:

2. Հախվերմաղին աստված հողին լաժանելիս՝
Թե աստվածանից դու ինչ փայ կամիս —
«Գոմձի կաշի, անսիրտ հողի» — սլառասխանեց,
Որ ոչ ցավի, ոչ ամաչի, հախ կտրելիս:

3. Ախպ էլ ածես գլխին, նա հենց կիմանա,
Վարդաջուր է որ նրա վրեն թափում ա.
Սիլլա խփիր դու երեսին, նա խնդա,
Թաք քո հախին, թաք նրա յախին ձեռ մի տա և այլն:

ՆԱՄԱԿ ՀԱԽՎԵՐՄԱՂԻՆ

Ա Ղ Ա

«Ես տեսնում եմ, որ թեկուզ իմ գիրքը ձեզ համար, թեկուզ հավկազի քամին, ոչ պատասխան կա, ոչ կատարումն: Ափսոս իմ ժամանակին, ափսոս իմ բերնին, որ նհախ տեղը կարծես քո մտքումը, թե ես հիմար էի, բան չէի հասկանում, ոչ իմ սրտումը դարդ ֆու, թե խոսքն ընկած տեղը՝ չասեցի Դու մի կարծիր,

Թե որ ես քեզ նման շատ փող չունիմ, էն ա աչքս ծակ՝ որ խաբերալուծյունով ալլոյ փողը ուտեմ: Իմ միսն ուտել ինձ համար լավ է, քանց էդ բանը: Աղքատ եմ էկել աշխարք, աղքատ էլ կերթամ, ամա հարամ բանը ոչ բռնել եմ էս օր, ոչ էլ կբռնիմ: Ես ըր, կամ ալլոյ մեկ քանի մուռտառ ժանեթի խաթեր՝ իմ պատիւը, իմ խոսքը գիտնովը չեմ տալ, լավ իմանաք: Էստով չորս անգամ է, որ դուք իմ դառն աշխատանքով դատած փողը կտրու՞մ եք: Հայտնի բան է, ոչ թուր ունիմ, ոչ թամասուէլ, որ իրավունք գտնեմ... Տե ալլն և ալլն:

31. Աբովյանի մասնավոր կյանքում առաջ եկած փոփոխութիւնները եղել են նրա հոգևոր կոչումից արձակվելը և ամուսնանալը: Նա Դորպատում,՝ ինչպիս տեսանք, հանդիպել ու մոտ ծանոթացել էր շատ գերմանուհի տիկիներին և օրիորդներին հետ, որոնք իրենց պարկիշտ վարք ու բարքով, «հրեշտակակերպ» գեղեցկությամբ, նաղելի վարվեցողությամբ, խոսկու ձևով ու շարժմունքով, սպիտակադեփստ ծաղկազարդ արդուզարդի տարադով զորեղ տպավորութիւն էին գործել նրա վրա: Իր ծանոթ օրիորդներին հատկապես գրավել էին նրա ուշադրութիւնը երկուսը— Պարրոտի քեռին, «ոսկեղեն թշերով մաքուր Յուլիեն» և իր «մտերիմ կըրայր» Գրասի երեք քույրերից մեկը՝ գեղեցիկ Լոտեն (Շարլոտա): Առաջինի հետ նա առիթ էր ունեցել ծանոթանալ և միշտ տեսնվել իր բարերարի տանը, և Պարրոտն ու իր ազնիվ տիկինն աշխատել էին նրան մոտեցնել օրիորդի հետ, որպեսզի նրա ասիական բիրտ վարքն ու բարքը մեղմանա նաղելի օրիորդի ազդեցութեան տակ: Այդպիսի մոտիկութիւնը և ընկերակցութիւնը, ճիշտ է, ազնվացրել է նրան, բայց զրա հետ միասին վառել է նրա սրտում սիրո մի կայծ դեպի այդ «չնաշխարհիկ, քաղցր աղջիկը»: Երկրորդի հետ նա ծանոթացել էր իր մտերիմ բարեկամ և ուսուցիչ Գրասի մոտ: Այդ ծանոթութիւնը փոխվել էր մտերմութեան, երբ 1832 թվի ամառը Պարրոտի պատվերով նաուսքով ճանապարհորդել էր Դորպատի շրջակայքը Ֆրիդրիխսնոֆ և այնտեղից էլ գնացել էր Ռիգա ու զրա մոտ գտնված Պոնիմոն կալվածքը Գրասին տեսնելու: Լոտեն ոչ միայն սիրո կայծեր էր ձգել նրա սիրտը, այլև մի ամբողջ խալուկ վառել, և նա կատարելապես սիրահարվել էր ու փոխադարձաբար սիրված լինելու

հավաստիքներ ստացել: «Այստեղ տեղը չէ հիշելու այն բոլոր վայելչությունները, որ հա վայելեցի իմ սիրելի Գրասի մոտ,—գրել է նա այդ մասին,—իմ միտքը ուրիշ առարկա է զբաղեցնում—նրա չքնաղ քույրը, որ իմ նրա հետ ծանոթանալու օրից իմ կյանքի բոլոր բախտն իր մեջ է ամփոփել հրեշտակային մի նոր դոյացություն, որ վառել է իմ մեջ այնպիսի սեր, որ միայն անախտ սրտերը կարող են պարզել միմյանց»:

Ծիշտ է, Աբովյանն իր սերը կոչել է «անախտ» և կամեցել է կապվել իր սիրեցյալի հետ «անախտ սիրով», բայց այդ մի բանաստեղծական դարձված է եղել միայն, որ վարագուրել է նրա իսկական սերը. չպետք է մոռանալ, որ Աբովյանը կուսակրոն հոգևորական է եղել: Եվ ինչո՞ւ երկու մաքուր ազնիվ սիրով կապված սրտերի ամուսնությունը պետք է համարել հետևանք ախտալոր սիրո: «Անախտ սեր» բառիս բուն մտքով կյանքում գոյություն էլ չունի...

Աբովյանը Դորպատում ընտելացել է գերմանացիներին, ուստի զարմանալի չէ, որ նա ամուսնացել է գերմանուհու հետ, գերմանուհի աղջիկ է իրեն կյանքի ընկեր ընտրել: Նա թիֆլիսում հաճախել է գերմանական գաղութը, որտեղ շատ ծանոթ ընտանիքներ է ունեցել: Ահա այդ ծանոթ ընտանիքներից մեկում նա պատահել է Ռեվելի բնակիչ Խրիստիան Ֆրիդրիխ Լոոգերի դուստր, 19—20 տարեկան օրիորդ Էմիլիա Լոոգերին, հավանել նրան և նշանադրվել նրա հետ 1838 թ. սեպտ. 8-ին: Դրանից հետո նա նույն թվի դեկտեմբերի 15-ին մի գիմում է ուղարկել Էջմիածնի Սյունհոգոսին և խնդրել, որ իրեն արձակեն հոգևոր կոչումից, պատճառաբանելով, թե Դորպատից վերադառնալուց հետո, բացի ուրիշ պատճառներից, իր վարքի ու մտքի մեջ էլ այնպիսի փոփոխություններ են առաջ եկել, որ չպիտի թողնեն իրեն նվիրվելու հոգևոր կյանքի համար անհրաժեշտ ժողովալ կենցաղավարության. նա կամեցել է, սակայն, մի առժամանակ էլ փորձել իրեն և մտել է արքունի ծառայության, բայց բազմաթիվ փորձերը և այդ միջոցում համոզել են իրեն, որ խնքն իրոք անընդունակ է դարձել հոգևոր կյանքի համար և, ուրեմն, չպիտի կարողանա մնալ հոգևոլորական:

Սյունհոգոսը իր 1839 թվի հունվարի 23-ի օրագրական վճռով ընդունել է նրա խնդիրքը և արձակել նրան հոգևոր կոչումից, ուղարկելով այդ մասին պատշաճ վկայական վրաստանի նահանգապետին՝ նրան հանձնելու համար:

Պսակվելուց առաջ, Աբովյանն ու էմիլիան, ապաքայում հնարավոր թյուրիմացությունների առաջն առնելու համար, իրենց մեջ 1839 թվի օգոստոսի 6-ին կապել են մի պայմանագիր կամ «դաշնադրություն» և կնքել իրենց և երկու հայ ու մի գերմանացի վկաների ստորագրությամբ, որի ղորությամբ խոստումներ են տվել և պարտավորվել իրար առաջ՝ պսակվել հայոց եկեղեցում հայ քահանայի ձեռքով, հայոց եկեղեցու արարողությամբ ու ծեսով, իրենց ամուսնությունից ծնված զավակներին մկրտել հայոց եկեղեցում հայ զավանությամբ և մեծացնել հայ եկեղեցու վարդապետությամբ, և իրենք ազատ լինեն յուրաքանչյուրը համարձակորեն, առանց բռնադատության, պաշտելու իրենց կրոնը, և այլն:

Պսակագրությունը տեղի է ունեցել 1839 թվի սեպտեմբերի 8-ին, Վարազա խաչի կիրակի երեկոյան, վանքի մայր եկեղեցում, Սայաթյան Տեր-Մովսես ավագ քահանայի ձեռքով և ուսուցիչ Դաբրիել Երիցփոխյանցի խաչեղբայրությամբ, և հարսանիքը կատարվել է բաղմաթիվ հրավիրյալների ներկայությամբ, չքեղ հանդիսավորությամբ ու զինվորակտն երաժշտությամբ:

32. Ե՞րբ են գրվել Աբովյանի վերոհիշյալ երկու ձեռնարկները — «Տարերք արդի հայերէնի» և «Ռուսերէնի քերականութիւնը»:

Դրանց գրվելու ստույգ ժամանակը մենք դժվարանում ենք որոշել, բայց կարող ենք հավանական ենթադրությամբ ասել, որ դրանք գրված կարող են լինել մոտավորապես 1838 թվին, որովհետև 1839 թվին առաջին գրվածքն արդեն իսկ ներկայացված է եղել Հասսենմյուլլերին տպագրության համար և հրաման է ստացված եղել սկսել տպագրությունը: Աբովյանը, ինչպես ասել ենք, այդ երկու գրվածքներն էլ շատ կարևոր է համարել և այնքան չի ցավել իր թեկնածության մերժման Ղազանի համալսարանի հայկական ամբիոնի համար, որքան իր այդ գրվածքների տպագրության համար միջոցներ չգտնվելու համար:

Այդ մասին տես Ֆրենկին 1839 թ. հոկտեմբերի 9-ին գրած նամակը: «Առաջիկա թղթատարով պիտի երկու գիրք ուղարկեմ Ադգային լուսավորության նախարարության—մեկը «Տարերք արդի հայերէնի» և մյուսը «Քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդի ըստ Տապալի»: Հույս չունեմ, որ նման աշխատանքները համապատասխան լինեն այն առաջարկության: Բայց եթե իրոք այս գրքերը բավարարեն այն նպատակին, ինչ համար մեծ ուրախություն կ'լինի, հակառակ պարագային, հարգանք պիտի խնդրեի, թանկագին պ. իսկական պետական խորհրդական, որ դոնե ապարդյուն չհամարեն իմ աշխատանքս: Տապալական քերականության գործնական լինելու մասին անշուշտ առարկություն չի կարող լինել, իսկ մյուս գրքիս պիտի կցեմ մի կարճ բացատրություն գերմաներեն լեզվով: Ես ամբողջ գիշերներ եմ գոհել դրան: Հասկնումյուլլիքը կարգադրել էր, որ սկսեն տպագրել, բայց երբ ինքն այն դժբախտ ճակատագրին հանդիպեց, ամեն բան անսկիզբն ու անվերջ մնաց: Իմ բացատրության մեջ նշանակել եմ բոլոր կարեւորները, այստեղ պիտի ասեմ այն, որ ծախքեր էլ արել եմ: Միթե այս իմ բոլոր աշխատանքներս ի դերե պիտի ելնեն: Բայց ես ամեն բանից ավելի պիտի ցովեմ, եթե Ակադեմիան նրա նպատակի մեջ չթափանցի և թողնի, որ խեղճ ժողովուրդը ցերեկը խավարի մեջ շրջի: Ես կարող եմ գրաբար դրել, բայց պետք է իրականացնել նախ այն, որ անհրաժեշտություն է: Այդ իսկ պատճառով հույս ունեմ, որ դուք, իմ պաշտպան և բարերար տեր, և բարձրապատիվ ակադեմիկոս Բրոսսին չպիտի անտեսեք իմ խնդրքս տպագրել տալու նկատմամբ: Եվ Արույանը տեղիք էլ է ունեցել ցավելու և վերավորվելու, որովհետեւ չէր կարող չհասկանալ, որ միջոցներ չգտնվելը միայն պատրվակ է եղել, իսկ մերժելու իսկական պատճառն այն է եղել, որ Ակադեմիան չի թափանցել, կամ լավ է տեսել, չի կամեցել թափանցել նրանց բուն նպատակի մեջ, թեև Բրոսսին հատկապես մատնացույց էլ է արել «Ռուսերէն քերականութիւն»-ի կարեւորության վրա:

Արույանը և նրա ժամանակակից հայ սակավաթիվ գործիչներն ընդհանրապես դեռ շատ միամիտ և մոլորված են եղել հայերի հանդեպ ունեցարական կառավարության դորձադրած

քաղաքականության վերաբերմամբ. նրանք խրատական դասեր առած չեն եղել Իսրայել Օրիի, Պետրոս Մեծի, Հովսեփ Արղությանի, Պոսյոմկինի ժամանակների հանգամանքներից: Ճարական կառավարության տենդենցներն ընդգրկած Ակադեմիայի ինչ փուլին է եղել հայ ժողովրդի լուսավորության և առաջադիմության գործը. ցարական կառավարութեանը հայերը հարկավոր են եղել այն չափով, որչափով որ նրանք նպաստող են եղել նրա արևելյան նվաճողական քաղաքականության, իսկ թե՛ դրա հետևանքով հայերը, առանց մի նշանախեց օգուտ ստանալու, արյունաքամ են եղել և Ֆիզիկապետ սպառնալիքով մտանգին հնթարկվել, այդ նրանց գործը չի եղել: Այդ ժամանակներից, և հատկապես ամբարտառական Պասկևիչի ժամանակներից, ցարական կառավարության պետական մարդկանց ուղեղներում սաղմնավորվել է հայ ժողովուրդը և՛ քաղաքականապես, և՛ Ֆիզիկապետ ոչնչացնելու անբարոյական միտքը, որ հետագայում հետըհետե հարգանալով, հասունանալով, վերջապես, հանգել է «Հայաստանն առանց հայերի» նվաճելու սկզբունքին, որ և այնքան անագորոշ, անօրինակ դաժանությամբ գործադրվել ու իրականացվել է ամենքի հիշողության մեջ դեռ թարմ անցյալում:

Ստ. Նաղարյանցը իր մի նամակում, որ գրել է Աբովյանին 1845 թվին, խոսելով իր դիտավորության մասին «Հայկազյան օրագրություն» հրատարակելու նկատմամբ, ի միջի այլոց, հայոց նոր լեզվի վերաբերմամբ Պետերբուրգի Ճեմարանի (Ակադեմիայի) բռնած ընթացքի մասին գրում է. «Ճեմարանն ս. Պետերբուրգյ միշտ ընդդէմ յարիցէ քեզ ու ինձ, և այս բնական իմն. լեզու. հայոց ոչ կարօտի վերստին նորոգութեան: Լնդէ՞ր, ասեն, թողուլ զականաւոր լեզու նախահարց և զհետ լինել յարուցանել և յօրինել դպրական դասմիկ լեզու ժողովրդեան. միով բանիւ ընդէ՞ր բանալ զայս ժողովրդեան ի տեսանել՝ զոր պարտական էր տեսանել: Նա հայտնում է, որ ինքը միտք ունի իր հրատարակելիք «Հայկազյան օրագրության» միջոցով «ամբարտակ իմն. յարուցանել ընդդէմ խուռն յորձանաց մերոյս կորստեան և բռնադատել զմերայինս ճանաչող լինել անձանց և խելամտիկ կարևոր խնդրոյ մերոյս ժամանակի»: (Տես այս մասին «Մուրճ», 1903 թ., № 3, էջ 125):

Աբովյանի համար նրա հիշյալ գրքերը փութով տպագրել տալու, տարածելու և գործադրելու հանգամանքը մահու և կյանքի չափ կարևոր խնդիր է հղել, որովհետև զրանով սկիզբն դրված պիտի լիներ նրա նվիրական սկզբունքների իրագործման՝ հասկանալի լեզվով գրելու, հասկանալի լեզվով ուսուցանելու, հասկանալի լեզվով կարդալու սկզբունքների, որ նա ուսել էր իր ուսուցիչ Վալտերից, զրանով բացված պիտի լիներ դուռն այն մեծ ուսման, որ ավանդել էր նրան նրա ուսուցիչ մաթեմատիկոս Բարտելսը, հայրենիքի քաղաքական և կուլտուրական վերածնության մեծ ուսման:

33. «Տարերք արդի հայերէնի»-ն, որ նա ընդունել պիտի տար բոլոր հայոց դպրոցներում և կովկասի հայաբնակ տեղերի պետական դպրոցներում, պիտի լիներ մի սկզբնական ձեռնարկ աշխարհաբար լեզվով գրած ընթերցարանի միջոցով մանուկներին գրել-կարդալ սովորեցնելու համար և պիտի բռնէր մինչև այդ ժամանակները գործարով կատարված դասատվության տեղը: Այդ ճանապարհով հետզհետե մուտք պիտի գործեր դպրոցների մեջ աշխարհաբար լեզվի դասատվութունը, որի հետևանքը բնականաբար պիտի լիներ այն, որ առաջ պիտի գար պահանջ աշխարհաբար լեզվով ընթերցանության գրքեր և աշխարհաբար ձեռնարկներ ուսնելու, ուրեմն, և պետք է հիմք դրվեր նոր գրականության սկզբնավորության:

Հայերը մինչ այդ ունեին ճոխ մշակված գրական դասական լեզու, ունեին հարուստ գրականություն, բայց այդ բոլորը մեռած էր ժողովրդի խոշոր զանգվածի համար. նա չէր հասկանում այդ լեզուն, չէր կարդում այդ գրականությունը, ուստի և խարխափում էր տգիտության խավարի մեջ, կամ, ինչպես ասում է Աբովյանը, «ցերեկը շրջում էր խավարի մեջ»։ Նոր հասկանալի լեզվի, նոր հասկանալի գրականության միջոցով նա պիտի բացվեր, զարգանար և ի վիճակի լիներ հաղորդակից լինելու գիտության և լուսավորության:

«Ռուսերէնի քերականութիւնը» կամ «Տասպիական քերականությունը» պիտի ծառայեր միևնույն նպատակին, միայն ուրիշ, կողմնակի ճանապարհով: 10—11 տարի էր արդեն անցել այն օրերից, երբ Արևելյան Հայաստանի մի խոշոր մասը մտել

էր ռուսաց իշխանության սակ, բայց ցարական կառավարությունը դեռ մի շոշափելի գործ չէր կատարել խավար երկրի լուսավորության գործի համար: Ծիշտ է, այս ու այն քաղաքում բացվել էին գավառական դպրոցներ, բայց գյուղացիության խոշոր զանգվածը մնացել էր առանց հոգացողության, անհաղորդ լուսավորության: Այդ հստուկենտ գավառական դպրոցներումն էլ իշխում էր այնպիսի կարգ ու կանոն, ուսման այնպիսի ծրագիր, դասավանդության այնպիսի եղանակ ու անհասկանալի լեզու, կարգված էին ուսուցչական կազմեր, որ տարիների ընթացքում այնտեղ սովորած աշակերտներն անգամ դուրս էին գալիս դպրոցներից առանց պետական լեզվի քիչ թե շատ բավարար գիտության: Դասավանդությունն ամեն տեղ բոլոր դասարաններում կատարվում էր աշակերտներին անհասկանալի ռուսերեն լեզվով, ռուսերեն ձեռնարկներով, առանց աշակերտների մայրենի լեզվի օգնության, այսինքն՝ այստեղ ուսուցման գործը դրված էր մի աստիճանով էլ վատ, քան հայոց դպրոցներում, որտեղ ուսուցիչները, գոնև, խոսում էին աշակերտների հետ, մեկնում, բացատրում էին դասերը նրանց հասկանալի մայրենի լեզվով:

Արժվյանը քաջ ծանոթ է եղել այդ դպրոցների կացության ու դրանց ուսուցման գործին, որովհետև ինքը հենց զուգի է կանգնած եղել դրանցից լավագույնին՝ Թիֆլիսի գավառական դպրոցին, որի աշակերտների բազմությունը բաղկացած էր պետական լեզվին անծանոթ հայերից, վրացիներից, ադրբեջանցիներից, նա գեղեցիկ է, գրել է, ընդհարվել է ուսուցիչների հետ, բայց դրանով միայն հարուցել է իր դեմ պաշտոնակից ուսուցիչների չարակամությունը, կազմել է իր շուրջը թշնամիների, հակառակորդների մի ստվար բանակ:

34. Արժվյանն անհրաժեշտ է համարել, որ հայերը մոտենան ռուսներին, սովորեն նրանց լեզուն, իբրև պետական լեզու, որպեսզի կարողանան բոլորամասն հաղորդակից լինել պետության կյանքին, կարողանան կարգալ, ուսումնասիրել ռուս գրականությունը և դրա միջոցով հաղորդակից լինել և հվրոպական գիտության ու քաղաքակրթության: «Ռուսերէնի քերականութիւն»-ն ահա այդ նպատակն է ունեցել. նա եկել է լրաց-

նելու դպրոցների վերոհիշյալ մեծ պաղատաներից մեկը, հիշել է հնարավորութիւնը տալու հայ աշակերտութեանը հեշտութեամբ, իրեն հասկանալի լեզվով յուրացնելու ուսսաց լեզուն: Այդպիսով վերոհիշյալ «Տարերք արդի հայերէնի» և այդ «Ռուսերէնի քերականութիւն» երկու ձեռնարկն էլ կոչված են եղել ծառայելու հայ ժողովրդի լուսավորութեան մեծ գործին և, իբրև այդպիսիներ, նրանք միևնույն ծնողի միևնույն մտածողութեան ծնունդն են եղել, աշխարհ եկած միաժամանակ, ձեռք ձեռքի տված, իբրև քույր և եղբայր:

Այս այսպես լինելուց հետո, հասկանալի պիտի լինի Աբովյանի այն համառ ջանքը, որ նա գործադրել է տալագրել տալու համար դրանցից, գոնև, առաջինը, իբրև ամենակարեւորը. նրան չեն հուսահատեցրել առաջին երկու անհաջող փորձերը, և նա երրորդ փորձն է արել: Նրան հարկավոր է եղել անցկացնել գրվածքը պետական դպրոցական իշխանութեան քննութեան ըովից, որպէսզի այդ միջոցով հնարավոր լիներ ընդունել տալ այն, իբրև հայոց լեզվի սկզբնական ձևնարկ դպրոցների և ոչ ոք դասարանների համար: Ահա այդ նպատակով նա ներկայացրել է «Տարերք»-ի ձեռագիրը Կովկասի դպրոցական մասի կառավարիչ Սիմեոն Վասիլեիչ Կախանովին, ցանկութեւն հայտնելով գրվածքը տպագրված տեսնելու, դա էլ նույն դպրոցների վերատեսուչ Կուլժինսկու միջոցով ուղարկել է դիմագրիոնի մանկավարժական խորհրդի քննութեան: Գործը քննվել է նույն 1841 թվի հուլիսի 5-ին, մանկավարժական խորհրդի նիստում, և ուսուցիչ Առաքել Արարատյանի ու ավագ ուսուցիչ Դավիթ Արզանյանի հայտնած բացասական կարծիքների հիման վրա ժխտական եզրակացութեւն և որոշում հանվել: Դպրոցական մասի կառավարիչը ստանալով ժողովի արձանագրութեւնը և ծանոթանալով վերոհիշյալ ուսուցիչների կարծիքներին ու ժողովի եզրակացութեան, ինքն էլ համակարծիք է գտնվել և հրամայել է ձեռագիրը արձանագրութեան պատճենների հետ միասին վերադարձնել Աբովյանին:

Աբովյանը և այս անգամ չէ վհատել. նա գրվածքի մեջ իր համար ընդունելի ինչ-ինչ փոփոխութեւններ անելով, վերստին ներկայացրել է այն դպրոցական իշխանութեան: Այդ երրորդ ան-

դամն էլ գրվածքը քննվել է նույն գիմնադիրնի մանկավարժական խորհրդի 1843 թվի դեկտեմբերի 22-ի նիստում, դարձյալ նույն Արարատյանի և Արզանյանի կողմից: «Գիմնադիրնի խորհուրդը լսեց հայոց լեզվի ուսուցիչ Արարատյանի և ավագ ուսուցիչ Արզանյանի կարծիքներն այն ձևազիր գրքի մասին,— ասված է հիշյալ նիստի արձանագրության մեջ,— որ գրված է Երևանի աշխարհիկ բարձրադասի և կազմված է ուսուցիչ Աբովյանի ձեռքով: Դա կրում է «Նախաշաւիղ» խորագիրը, նպատակ ունի մանուկներին հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելու և պարունակում է:

1. Ընթերցողներին ուղղված մի առաջաբան.
2. Խրատ երեխաներին գրել-կարդալ սովորեցնելու համար.
3. Տառերն ու վանկերը.
4. Միավանկ, երկավանկ և բազմավանկ բառերը.
5. Պատմողական հոգվածներ, առակներ, առածներ, աղոթքներ, չափածո և արձակ երգեր, նկարագրություններ, մեծ մասով թարգմանված և լրացական լեզուներից:

Ուսուցիչ Արարատյանն Աբովյանի գրքի մեջ գտնում է հետևյալ թերությունները. 1) Հոգվածների խառը դասավորություն, 2) Կարդալու և վանկեր կապելու օրինակների սակավություն, 3) և տառի գործածությունը օժանդակ և բայի տեղ, 4) Մի բանի գրական խոսքերի ու ոճերի անտեղի կիրառությունն աշխարհիկ խոսակցության լեզվի խոսքերի ու ոճերի տեղ: Բացի սրանից (էջ 49), այնպիսի արտահայտությունների գործածություն. որոնք բովանդակում են ժողովրդական ծաղրանք, և (էջ 9) մի քանի խոսքերի անկանոն տրոհումն:

Ի վերջո, իբրև կրթականություն իր քննադատության, նա կարծում է, որ եթե շտկվին նշված թերությունները, հնարավոր է, և մինչև իսկ օգտակար էլ կլինի մանուկներին, հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելու համար, «Նախաշաւիղ» գիրքը»:

Ավագ ուսուցիչ Արզանյանը վերհիշելով իր նախկին կարծիքը, որ ինքն արտահայտել էր 1841 թվի հունիսի 5-ին Գիմնադիրնի խորհրդի կազմած արձանագրության մեջ, և ոչ մի խոսք չասելով այն թերությունների մասին, որ նա այն ժամանակ գտել էր Աբովյանի գրքում, ինչպես՝ 1) Տառերի ընթերցանության տա-

որօրինակ եղանակ, 2) Հայոց ասացվածների ու թիֆլիսի հայոց գերեզմանոցի մասին եղած հոգվածի անտեղի լինելը, քանի որ դրանք կարող են ծաղր հարուցանել աշակերտների մեջ և 3) Մի քանի խոսքերի անկանոն լինելը—ուղղված են արդյոք այդ թերությունները թե չեն ուղղված, եղբակացնում է, որ Աբովյանի ձեռագիր գիրքը, որ զբաղված է նրեանի աշխարհիկ բարեառով, որ բոլոր մյուս բարբառներից մաքուրն է և մոտ գրական լեզվին, այդպիսի ձեռնարկների պակասության հետևանքով, կարող է օգտավետ ու շահեկան ձեռնարկ հանդիսանալ պատանիներին հայոց լեզվով գրել-կարդալ սովորեցնելու համար նրեանի դավառական զարոցում:

Գիմնազիոնի խորհուրդը, նկատի առնելով քննադատների միաբան կարծիքն ու եզրակացությունը դրքի մասին, գտավ, որ Աբովյանի ձեռագիր գիրքը կարող է ընդունվել Անդրկովկասի դըպրոցներում, իբրև սկզբնական ձեռնարկ մանուկներին հայոց լեզվով գրել-կարդալ սովորեցնելու համար, եթե ա) նեղինակն ուղղե նկատված վերոհիշյալ թերությունները և բ) եթե չգտնվի նրա մեջ մի բան հակառակ գրաքննչության կանոններին, նամանավանդ այն հոգվածների մեջ, որոնք մեծ մասով թարգմանված են Եվրոպական լեզուներից:

Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչ Կուլժինսկին Գիմնազիոնի խորհրդի այս երրորդ արձանագրությունն էլ ձևագրի հետ միասին դպրոցական մասի կառավարիչ գեներալ-մայոր Շրամ 2-րդի պատվերով 1844 թվի փետրվ. 19-ին ուղարկելով Աբովյանին, որ այդ ժամանակ արդեն նրեանումն է եղել, գրել է նրան մի պաշտոնական գրություն, որից երևում է, որ եթե նա համաձայնեք բոլոր նկատված թերությունները վերացնել, պետք է ձեռագիրը կրկին վերադարձնեք իրեն, վերատեսչին հետագա տնօրինության համար, այսինքն գիրքը, նրա մեջ կատարվելիք փոփոխությունները ստուգելուց հետո, սլոտի արտոնվեր գործածել, իբրև հայոց լեզվի ձեռնարկ, Անդրկովկասի բոլոր դպրոցներում:

Թե դրանից հետո ի՞նչ է եղել—Աբովյանը պահանջված փոփոխությունները կատարել ու ձեռագիրը մտ է ուղղարկել, թե ոչ, մենք չգիտենք, մենք միայն գիտենք, որ գիրքը իր թե ուրիշ ձեռքով տպագրվել է, բայց արդելքի հանդիպելով, չի տարածվել

և դորժադրության մեջ չի մտել: Մ. Տեր-Աղաբյանցը, որ տեսել է դրա տպած թերթերը, իր «Մեկ քանի խոսք Աբովյանի վրա» խորագրով հոդվածում, որ լույս է տեսել «Կոռնկ» ամսագրի 1861 թվի յոթներորդ տետրակում, ասում է, թե դա կրել է «Նախաշաւիղ ի պէտս կրթութեան նորաւարժից, երկու մասն» խորագիրը, և ենթադրում է, որ նրա շտաբածված լինելու պատճառը եղել է վատ տպագրված լինելը: Դրա միակ, մեղ հայտնի օրինակը, որ գտնվել է հանգուցյալ Դազարոս Աղաբյանի թղթերի մեջ և այժմ գտնվում է Գրական թանգարանում, չունի առաջին թերթերը, ուստի և դժվար է իմանալ, թե դա երբ է տպագրված, և ով է եղել դրա տպագրողը:

Դադարոս Աղաբյանն իր ձեռքն ընկած այդ հազվագյուտ թանկարժեք օրինակին կցել է հետևյալ հետաքրքրական ծանոթությունը. «Հայտնի է, որ խ. Աբովյանն առաջինն է եղել մեղանում, որ հնչական եղանակով մի այբբենարան է տպագրել: Սրա երկրորդ մասը, իբրև ընթերցարան «Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» վերնագրով տպագրեց Հ. Էնֆիաճյանցը, իսկ առաջին մասից չի գտնվում ոչ ձեռագիր և ոչ տպագրված: Աբովյանի առաջին կենսագիրը «Կոռնկ» ամսագրի 1861 թ. հուլիսի տետրակում այս այբբենարանի մասին գրում է. «Մենք տեսել ենք այս գրքույկի տպած թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է: Չլինի՞ թե այս հանգամանքն է պատճառը դառնել շտաբածվելուն, սակայն ուրիշները, այսպես ենք լսում, թե հանգուցյալ Կարապետ վիճակավոր արքեպիսկոպոսը տեսնելով, որ այս գրքույկը աշխարհաբար լեզվով է շարադրված, տպագրելը արգելել է»:

Հավանականն ավելի այն է, որ մենք ուսումնարաններ և ուսուցիչներ չունենինք, իսկ հղածներն էլ տերտեր, տիրացու, այնպիսիք էին, որ չէին կարող ընդունել հեղինակի նորմուծությունը. նա առաջարկում էր այբ, բեն ասելու տեղ ասել ա, բը, զը: Նոր այբբենարանը չունեի այբ—ծե—նե—ռա, այլ դրանց տեղ բովանդակում էր աշխարհիկ լեզվով բարոյակրթական և դյուրամատչելի հոդվածներ: Թե այդ այբբենարանը տպագրված է եղել ամբողջապես, դրա ապացույցն այն է, որ շատերն են տեսել դրա մեկ օրինակը ինձ մոտ: Որպեսզի մեր անմահ հեղինակի այս մի հատիկ օրինակը չկորչի, լավ կլինի, որ սա պահվի մեր ազ-

գային հաստատութիւններէն մեկում։ Այս հանգամանքից օգտւելիւ։ Նստատակով եւ առաջարկում եմ մեր կարողաւոր մարդկանց գնել այս գիրքը մի հազար ութըլիով, իսկ այդ գումարը խառնել հեղինակի հուշարձանի օգտին հաւաքած գումարին»։

Մենք մեր կողմից այս երեք կարծիքներին «Նախաշավդի» չտարածված լինելու մասին կալեւաքննեք եւ մի չորրորդը, որ մենք լսել ենք—իբրեւ թե հոգևոր իշխանութիւնը ոչ միայն արգելել է դրա տարածումը, այլև հաւաքել է տվել զրա տալադրված թերթերը և այրել։ Թե որն է դրանցից ավելի հավանականն ու հաւաքածուն, մենք զժվարանում ենք որոշել։ Դի բան միայն ճիշտ է, որ այդ ձեռնարկից բավականին տպված օրինակներ հետադաշում պեռ պահված են հղել իր՝ հեղինակի մոտ և նա առատութեամբ բաշխել է նրանից սրան-նրան և այն հայ դպրոցների ուսուցիչներին և աշակերտներին, որ նա իր ազատ ժամանակները սովորութիւնը է ունեցել այցելել, ինչպես, օրինակ, Աշտարակի դպրոցը։

Այդ մասին Պերճ Պոռոյանցն իր «Գլուղական վարժապետները մոտ 50 տարվա շրջանում» խորագրով հոգւածում, որ տպագրված է «Արձագանք»-ի 1889 թ. № 2-ում (էջ 36), ասում է. «Խոսքերիս վերջում ավելորդ չեմ համարում ասել, թե Արուստանցը յուր խոստումը կատարեց. նա ոչ միայն միզ համար շաքարեղեն էր ուղարկել, նա վարժապետին ուղարկած գրքիցը մի մի հատ էլ մեր առաջին դասատան համար էր պարգև դրել։ Ոչ այլ ինչ էր այն, և թե ոչ յուր սեփական աշխատասիրութիւնը, «Նախաշավիդը», Արդանյանց տալարանում տպած։

Երկրորդ տպագրութեան մեջ պակաս է դրքի բուն ծուծը և նստակը, նրա մեծ հառաջաբանը, որի մեջ խոսքը փիլիսոփա ուսուցիչներին դարձրած՝ սովորեցնում է հնչական ձևը և խնդրում աշխարհարարով սկսել դասատւութիւնը։

Պակաս են նույնպես մի քանի լավ ոտանավորները։

Հիշյալ հառաջաբանից երևում է, որ Արուստան առաջին անգամը սկսել է միւր մեջ հնչական մետոդան զեռ 40 թվականներում։

35. 1840—1841 թվականներն Արուստանի կյանքում հղել են ամենաեռուն գրական գործունեութեան տարիները. 1840 թվա-

կանին նա գրել է իր ամենագլխավոր ու հայտնի երկը—«Վերջ
Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի»-ն, 1841 թվին—«Պարապ վախտի
խաղալիք»-ը, «Ֆեոդորա կամ որդիական սիրը», «Ագնես»-ը
և, որ գլխավորն է, այդ բոլորը նա գրել է աշխարհաբար։ Այդ
տեսակետից կարևոր է և պետք է այդ թվականները նրա կյան-
քում բեկման տարիները համարել։ Մինչև այդ էլ նա փորձեր
էր արել գրել աշխարհաբար, մինչև իսկ, ինչպես տեսանք, նա
նոր լեզվի համար ձեռնարկ էլ էր կազմել, այբբենարան, բայց այդ
բոլորը թույլ փորձեր էին եղել միայն, կատարված երկրայնով,
վախվածով։ Այդ թվականին միայն նա վերջնականապես հա-
տատվել է այն համոզմունքի մեջ, որ հասել է ժամանակը վըճ-
ռականորեն գործելու, հասել է ժամանակը աշխարհաբար գրելու ու
միայն աշխարհաբար, գրելու ժողովրդի համար նրան հասկանալի
լեզվով, խոսելու նրա հետ նրա կյանքից առած, նրա սրտին մոտ
գրվածներով։

Նրա կատարած անցյալի վեց տարվա փորձերը քարի-ապա-
ռաժի էին հանդիպել. էջմիածինը չէր ընդունել նրան, նրա մեկ ու
կես տարվա վարժապետությունը վանքի խցում, չքավորության
պատճառով, ապարդյուն էր եղել. Ակադեմիայի միջոցով իր «Նա-
խաշաւիղը» տպագրել տալու նրա խնդիրն ու աղերսանքը բացասա-
կան վերաբերմունքի էին հանդիպել, դպրոցական իշխանության
միջոցով նույն «Նախաշաւիղը» տպագրել տալու և դպրոցներում,
իրեն հայոց լեզվի ձեռնարկ, ընդունել տալու նրա համառ ջանքերը
վերջացել էին մի որոշումով, որ հալասար էր մեծման, նա հա-
վանորեն ինքն էր տպագրել «Նախաշաւիղը», բայց արգելքի հան-
դիպելով, տպագրած օրինակները չէին տարածվել, գործադրության
մեջ չէին մտել։ Այս բոլոր անհաջողությունները եկել էին նրան
մի բան ասելու, մի ազդու բան, որ նա չպիտի կարողանար դպրոց-
ների միջոցով իրականացնել այն նվիրական, մեծագույն իդեալ-
ները, որ նա բերել էր Դորպատից, որովհետև դրանք, դպրոցները,
գտնվելով մարմնավոր ու հոգևոր իշխանությունների տնօրինու-
թյան տակ, ամեն բոլոր կարող էին նրա կատարելիք գործողու-
թյունների վրա արգելք դնել։ Ծիշտ է, նրա լաց արած «մասնա-
վոր պանսիոնը», կամ, ինչպես այն ժամանակները ասել են,

«տանու դպրոցը» շատ դովելի և մխիթարակաւն, առաջադիմութիւնն է արել, բայց այդ այնքան չնչին բան է հղել, որ, ինարկե, չէր կարելի նրա իդեալների իրականացումը համարել, նամանավանդ որ դա էլ, վերջ ի վերջո, իսպառ արդելված է հղել:

36. Եւ Արուստանը որոշել է անմիջապէս ձեռնարկել իր մեջ հաստատ համոզմունք դարձածի, իր մտքում դրածի, իր գլխում հղացածի կատարման—գրել հասկանալի լեզուով մի դրվածք և դրա միջոցով իրագործել իր իդեալները: Նոր չի հղել նրա համար այդ մտածմունքը. նա վաղուց արդեն մտորել ու փայփայել էր այդ մտածողութեան իրագործումը և դրա հոգսերից տառապել ու հալումաշ հղել: Հղացածը մեծ գործի սկիզբն էր, իսկ ամեն մի մեծ գործ սլահանջում է և մեծ պատրաստութիւն կամ, լսով է ասել, փորձառութիւն, և նա փորձվել է ու ծնող ծննդկանի երկունքով երկնել, իսկ երկունքն առանց տանջալից ցավերի, առանց տառապանքների չի լինում: Արժանավոր գործի արժանաւոր հղացում, տանջալից երկունքի ուրախալից ծնունդ—հայոց նոր գրականութեան սկիզբնավորութիւն, «Վերջ Հայաստանի»-ի ծնունդը:

«Էսպէս բաները մտածելով, օրս ու ումբոս մաշվել էր,—ասում է Արուստանը իր այդպիսի տառապալից երկունքի մասին «Վերքի» առաջաբանում:—Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տալ: Չէի իմանում՝ թե սրա չարեն ինչ կըլի: Թող լսողը չհավատա, ամա էս ցափն էնպէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գծվածի պէս ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ հո սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց էս էր սլատճառը՝ որ մեկ օր էլ ամառվան դաստուրի ժամանակին՝ աշակերտներս՝ որ առավոտը թողի, ճաշիցը եդ՝ ընկա էլի սարե սար, ծարս կտրվեց, գնացի Նեմեցի Կոլոնիեն՝ մեկ նեմեց բարեկամի մոտ, նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր չթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն՝ իմ սիրելի աշակերտներն ու ծանոթ բարեկամք՝ իմ սուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Դուռն եմ ընկել, չունքի ամեն առաւոտ, բիգուն գնում էի, լողանում...»

«Էլի էնպէս մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում, յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս որ հավաքում

էի՝ թե տեսնիմ խալիւր խոսալիս, քեֆ անելիս, ի՞նչ բանից ա
 ավելի հաղ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում,
 փողոցում մեկ քոռ աշըղի է՛նպես են հայիլ մայիլ մնացել ու
 կանգնել՝ ականջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերնըների
 ջուրը դնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո՛ առանց սազանդարի
 երբ հացը կուլ կերթար: Ասածները թուրքերեն էր, շատը մեկ
 բառ էլա չէր հասկանում, ամա լսողի տեսնողի հոգին դնում էր
 դրախտը, եղ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի
 ինձ ու ինձ, արի՛ քո քերականություն, ճարտասանություն,
 տրամաբանությունն ծալի՛ր, զրաղ դի՛ր ու մեկ աշըղ էլ դու
 դառ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՛ ընկնիլ, զառ
 վարադդ հո չի՛ դնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կըմեռնիս,
 մեկ ողորմի ասող էլ չես ունենալ:»

Ի՞նչ նյութ է Աբովյանն ընտրել իր այդ առաջին մեծ գործի
 համար: «Մեկ բարեկենդանի՝ աշակերտներս՝ որ բաց թողի,—ա-
 սում է նա այդ մասին նույն առաջաբանում,—սկսեցի՝ ինչ որ
 երեսությունիցս լսած, կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ
 անիլ: Վերջը իմ ջիւլան Աղասին միտս ընկաւ, նրա հետ հարիւր
 քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենն էլ
 ուզում էին՝ որ իրանց ոտը՝ պնամ: Միւսները մեծ մեծ մարդիկ
 էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ սալսմաթ՝ փառք աստուծո, Աղասին
 աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին՝ դուրբան: Ասեցի
 կեղծավորութիւն չանեմ, նրան ընտրեցի:» Իր «Պարապ վախտի
 խաղալիք» գրքի առաջաբանում նա պարզաբանել է, թէ ով
 է եղել այդ ջիւլան Աղասին: «Աղասին մեկ ջահել, ռաշիդ Գանաքը-
 ցի հայ էր,—ասում է՛նա,—Ղզլբաշի ժամանակին սովորություն կար,
 որ աղջիկ էին քաշում: Մեկ օր էսպես աղջիկ քաշելիս՝ կտրիճ
 Աղասին դուս էկաւ, մեկ երկու թուրքի սպանեց ու փախաւ
 Փամբակ: Խեղճի հորնըմորը Երեանու բերդում չորացրին. ինքն
 էլ Ռուսը որ Երեանը առաւ, գնաց որ հորը ազատի, իրան էլ հոր
 վրա տվին սպանեցին: Սրա պատմությունը շատ երկար ա. մեկ
 մեծ գիրք ա, որ մոտիս հազիր ունիմ ու նրանով կարելի է
 իմանալ է՛ն ժամանակվա մեր աշխարհքի հալը: Գրքի անունն ա
 «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի»:

Աբովյանը ե՛րբ է գրել ու ի՞նչպես է գրել իր վեպը:

Նա սկսել է այդ վեպը գրել 1840 թվի բարեկենդանին, և ի նկատի առնելով, որ նա գրել է միաշունչ և անդադար, այնպես որ նա առաջին օրը առավոտյան տառի ժամից մինչև մյուս առավոտվա հինգ ժամը լցրել է «երեսուն թաթաղա», պետք է կարծել, որ նա շատ կարճ միջոցում կարող էր վերջացրած լինել ամբողջ վեպը: Նա գրել է ուղևորված, կրակ ու պեծ դարձած և ինքն իրեն մոռացած: Նրա սիրտը կրակ էր ընկել, այրում, փոթոթում էր նրան. նրա քսան-երեսուն տարուց ի վեր փակ լեզուն բացվել էր, էլ լինչը կարող էր անըստառ աղբյուրը դադարեցնել, հեղեղ էր, որ քթալուծ, ծփալով գնում էր: Միրտա էլել էր, բերնիս հասել,—ասում է նա:—Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ աղբի պահողն էլ՝ լեզուն ա ու ճավառը, թե սրանց էլ կորցնենք, վայն էլել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր կրեստի նման, երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց: Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայազգի պարոն դոկտոր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտավ: Ուզում էի՝ թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար աստված էր նրան էն սհաթին զրկել՝ նրա ջանին մեռնիմ: Զուռ արեց՝ որ կարգավ, բարեկամիցը լինչ պետք է թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարգալիս. մտքումս ասում էի՝ թե հենց հմիկ որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկտտի մյուսների նման ու իմ ախմախության վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս չասի: Բայց փխսը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էնա, թուրն էլել էր, ոսկոռին դեմ առել, որ չասեց. «Թե էդպէս կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա», ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ: Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա դնաց թե չէ՝ կրակը ջանս առավ: Սհաթի տան էր առավոտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չեկան: Զանճը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի սպանեմ, է՛նպես էի վառվել: Հայաստանը հրեշտակի պես առաջիս կանգնել՝ ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայութիւն, ասած, լսած բաներ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէր գալիս: Ինչ խուլ, կո-

բաժ, մոլորած մաքեր ունեի, բոլոր բացվել, եդ էին եկել, նոր էի իմանում, որ զրաբառ ու ուրիշ լեզվներ՝ մինչև էն սնաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի, կամ գրում մինչև էն հաղաղը՝ գողացած՝ կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեղարում: Գիշերովան մինչև սնաթի հինգը ոչ հացի մտիկ արի, ոչ չափի, չիրուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը իմ հացը: Տանըցոց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն, էլ չէի մտիկ անում: Երեսուսուն թաքաղեն էն ա լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում՝ թե նստած գրում եմ, երանի կըլեր ինձ՝ թե էն մաքերը ցերեկն էին միտս ընկել...»:

«Վերք Հայաստանի» վեպի մի կարևոր, անբաժան մասն է կազմում «Զանգին», Զանգի գետի հրաշալի նկարագրությունը, ի նկատի առնելով, որ դա գրված է նույն շնչով, լեզվով ու ոճով, որով գրված է և «Վերքը» և կրում է դրա բերդի նկարագրության հրաշալի ու խորհրդավոր բնույթը, և իր բովանդակությամբ էլ կապ ունի նրա հետ և «Վերքի» ձեռագրի մեջ էլ գրված է իրրե հավելված, կարելի է և պետք է համարել, որ դա կազմել է նրա լրացուցիչ մասը, ուստի և գրված նույն 1840 թվին, «Վերքի» հետ միասին: Այգալիսի պատկերավոր նկարագրություն և այգալիսի բնորոշ խորհրդավոր արտահայտություններով չի եղիլ ոչ միայն մեր հին գրականության մեջ անցյալում, այլև մեր նոր գրականության մեջ Արուսյանից հետո: Եվ դա, իլրև այգալիսին, պիտի միշտ մնա մեր գրականության մեջ և որպես առանձնահատուկ, ինքնատիպ նկարագրության մի նմուշ, չունեցած, չունեցող և ապագայում չունենալիք իր նմանը: Գետի հոսանքի, նրա ալիքների ծփանքի, ժլուռոցի թափը, բնույթը ճիշտ արտահայտելու համար, Արուսյանը ընտրել է այնպիսի ոճեր, պատկերավոր արտահայտություններ, հոմանիշ և համանուն, բնության ձայներին և ջրի հոսանքի ճգրյուններին նմանահնչյուն հատուկ բառեր, որոնց մեջ, կարծես, լսվում են երկրի ու ժողովրդի վրա բռնակալների տարածած սարսափը և նրանց բռնակալության տակ հեծող ժողովրդի դարձավոր տառապանքը, խուլ հառաչանքը, սարսուռն ու անեծքը:

Նման վերաբերմունք հայտաբերելով դեպի բռնակալությունը, Արուլյանը միաժամանակ, նույն «Զանգի» գրվածքում ուսու և հայ ժողովուրդների մշտական և անխախտ բարեկամություն է քարոզել. «Զանգին» հուսադրում է, որ քույր Վոլգան պիտի ճար անի, դարման տանի հայության ցավերին, այսինքն որ ուսը կամ Ռուսաստանը պարսից բռնակալության առաջը պիտի առնի, ազատարար պիտի հանդիսանա հային կամ Հայաստանին: Այդ մասին գրվածքի վերջին, գրաբարի փոխված հրեաների եզրափակման տողերում «Զանգի»-ի բերանը գրված է հետևյալ կոչը. «Բացէք զճակատ ձեր, ցնծացէք յամայր. իմ քաղցր քույր Վոլգայ, միշտ զձեր ճաբ: Ես զիմ մտերմութիւն ցուցի նմա համակ, նա զիւր քաղցրութիւն տայ Զեղ, որդեակք: Այս կապ անխզան, այս սէր սրբազան մնասցէ ի մէջ մեր ի կեանս յաւիտեան: Դուք զօրացարուք, որդիք Արամեան, եղերուք ընդ միմեանս սիրով միաբան: Սէր, խաղաղութիւն պահին զամենայն ազգս և զաղինս ի բարօրութեան»:

37. Երրորդ կարևոր գրվածքը, որ նա գրել է 1841 թվին, եղել է «Պարապ վախտի խաղալիքը»: Արուլյանն այդ գրել է ժողովրդի համար՝ նրա ազատ ժամերին հաճելի ու զվարճալի ընթերցանության նյութ մատակարարելու նպատակով: Դրա համար նա իր այդ գրվածքին առակավոր ոտանավորների ձև է տվել, առնելով դրանց նյութը «խալխի խոսած բաներից» և թարգմանվածներն էլ այնպես հարմարեցնելով, որ «խալխի սրտովը լինի»: Դրանց, այդ առակների, շարքը նա մուծել է և մի քանի բայթիներ այն մտքով, որ հայ ժողովուրդը, որ մինչև այդ սովորություն էր արել խնճուղքների ու հացկերուղթների ժամանակ թուրքերին երգել, այնուհետև հայերին երգել, որ, ինչպես ինքն ասում է, «քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, չունքի ոչինչ բան լեզուն է՝ նքան չի քաղցրացնիլ, որքան խաղն ու տաղը»:

Արժանի է ուշադրության և այն, որ նա իր այդ առակների սկզբում գետեղել է մի առակաձև խրատ՝ «Էս գրքի ճանփի խրատը» խորագրով, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հենց իր ղործունեության համար նրա ընտրած ճանապարհը.

Դնա, իմ խեղճ գիրք՝ գնա մարդամեջ,

Դուրսդ քաշ քցիր, մի՛ նեղանար հեջ.

Անկաջդ փակիր, սիրտդ լին բռնիր,
Ինչ ասին, խոսին, տար ու համբերիր, և այլն:

Աբովյանի այդ գրվածքի մասին, որի լիակատար խորագիրն է եղել «Պարասլ վախտի խաղալիք—պարասլ մարդու տանու միտք», Գևորգ Աբխիմյանցն իր աշակերտական հիշողությունների մեջ ասում է. «Մինչև այդ ժամանակ, այսինքն մինչև 1841 թ. Աբովյանը ոտանավոր, թե մի այլ բան գրաբար է գրում եղել, այդ ամառվանից սկսել է գրել աշխարհաբար, ուշք չդարձնելով այդ մասին հղած խոսք ու զրույցին: Իր գրած առակները, առասպելները, ասացվածները բերում, կարդում է եղել աշակերտներին, թելադրում, ոտանավոր դարձնում, սազացնում աշակերտների համար: Ռուսերինից, գերմաներենից, ֆրանսերենից ինչ որ թարգմանում է եղել, այնպես է հարմարեցնում, որ հայերեն լինի ոչ միայն բառերով, այլև հոգով ու իմպատով: Հետո նա այդ բոլորը հավաքել, մի գիրք է շինել և անունը դրել «Պարասլ վախտի խաղալիք»:

Նույն 1841 թվի հուլիսի 11-ին Աբովյանը գրել է «Ֆեոդորա կամ որդիական սերը, երգախաղ մեկ անգամ տալու» թատերախաղը, որ Աբխիմյանցի ասելով, նա գրել է դարձյալ իր աշակերտների համար:

Նույն 1841 թվին դարձյալ՝ նա գրել է «Օլսանա» պատմությունը և հետո արգեն «Թուրքի աղչիկը», «Հազարփեշեն» և այլն:

38. Աբովյանի պանսիոնի անդրանիկ աշակերտ, հիշյալ Գևորգ Աբխիմյանցը իր ուսուցչի «Վերք Հայաստանի»-ն գրելու մասին մեզ մինչև օրս անհայտ մի նոր տեղեկություն է հաղորդում: Աբովյանի իր իսկ հաղորդած տեղեկություններից «Վերքի» գրության մասին կարելի է այնպես հասկանալ, որ նա իր այդ գրվածքը շարադրել է մի շնչով, այնինչ Աբխիմյանցի հաղորդածից պարզվում է, որ նա այդ գրել է մասմաս, սկսած 1838 թվից, և ամեն անգամ էլ նա բերել, կարդացել է աշակերտներին, պատմել, ոգևորել է նրանց:

«Աղասու պատմությունը», ասում է նա, Աբովյանը կարդացել է աշակերտներին մասմաս, սկսած 1838 թվից, բայց թե այդ պատմությունը այն ժամանակ ընթան լրիվ է եղել, նա չի

հիշել: Աշակերտները սիրով լսել են ու ոգևորվել, որովհետև նա լավ է կարդում եղել»:

Աբովյանն առանձնապես սիրել է ժողովրդական տոները և հաճախել է եկեղեցիների «օրաները» և ուսումնասիրել «խալխի» վարժն ու բարքը, խոսակցությունը, ընչից հաճույք ստանալը, և այլն: Վարժապետն այդ արել է որոշ նպատակով, որ աշակերտներն առաջին նվազ չեն հասկացել, բայց հետո պլխի են ընկել, հրբ նա սկսել է նրանց մաս-մաս կարդալ «Աղասու պատմությունը»:

Թիֆլիսում ամեն ուխտ ու ժողովրդական տոնախմբություն տեսնելուց հետո նա ուղեցել է տեսնել և հուսովոր (Թիֆլիսից 50—60 վերսա) Բոլնիսի հռչակավոր տոնախմբությունը: Նա վարձել է մի ֆուրդոն և 1841 թվի աշնանը ճամբորդների պես հագնելոված 10 հոգի աշակերտների հետ, որոնց մեջ եղել է և ինքն Աբովյանը, դնացել են Բոլնիս: Ֆուրդոնի մեջ նստած են եղել վարժապետի կիներ՝ էմիլիան և Յուզբաշյան Հարություն աշակերտի մայրն ու քույրը, իսկ ինքը, վարժապետը և աշակերտները համարյա ամբողջ երկար ճանապարհը դնացել են օտով, զրուցելով: Աբովյանը ճանապարհին պատահած գյուղացիներին խոսեցրել է, հարց ու փորձ է արել ձորերի և շենքերի մասին, որոնց միջով անցնելիս են ևլիլ, թե ի՞նչ անցքեր են պատահել այդ տեղերում: Նա քեֆը թողած, կամեցել է իմանալ տեղերի անունները, և 15-16 տարի դրանից առաջ այդ տեղերում քյուրդ Օքյուղ-աղայի կատարած հարձակման և «Կոլոնիկն» կողոպտելու մասին, և այդ բոլորը հետո մտցրել է իր «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ:

Տոնախմբության գիշերը նրանք անց են կացրել բացօթյա, անքուն և աղանատես են եղել ուխտավորների քեֆ ու զվարճության: Այդտեղ հավաքված են եղել Թիֆլիսի «լոթիքը» «զառով ու կլապիտոնով» զուգված—զուռնա, դալրա, կերուխում, պար. խաբուզիները վառվելիս են ելել սայլերի մոտ և ուխտավորները, հավաքված կրակի շուրջը, բոլորած կերակուրների սփռոցների շորս կողմը, խոսել, ծիծաղել և աղանջ են դրել աշուղների նվագին ու պատմվածքներին:

Առավոտը ֆուրդոնով գնացել են Շուլավեր, ուր հրավիրած

է կողել նրա աշակերտ Սողոմոն Զառաֆյանը, որ այդտեղ մի մեծ
այդի է ունեցել: Այստեղ նրանք նստել են մառանում կարասների
մոտ և մի լավ քեֆ արել: մեծերն առատ գինի են խմել, փոքր-
ները «բանդաղ» (խաղողի կախան) վայելել: Վարժապետը լսած է
եղել, որ Հասան-խանի օրով Շուլավերի երկու մեկիք են նահա-
տակված եղել քրդերի ձեռքով: Նա այդ մասին հարց ու փորձ է
արել ծերերին և նրանց պատմածները նշանակել իր ծոցատետ-
րում, հետո էլ այդ մասին երկար պատմել «Վերքում» (Շուլավեր-
ցի Սոսի լողայի և Մեկիք Հոհանջանի կատարած քաջագործու-
թյունները Դաշվեթու և Բոլնիսի սարերում և նրանց սպանվելը):

Աբովյանը, ինչպես հայտնի է, իր մեծ գրվածքներից և ոչ
մեկը տպագրած չի տեսել իր կենդանու թյան օրով, բացի Նա-
խաշավիլը՝ այբբենարանից, որից ներկայումս պահպանվել ու մեր
ձեռքն է հասել, ինչպես արդեն հիշել ենք, միայն մի օրինակ:

39. «Վերքի» առաջին հրատարակության մասին Աքիմեանցն
ասում է, թե ինքը 1850 թ., իր հոր մանկան պատճառով, Դոր-
պատից եկած է եղել Թիֆլիս, որտեղ իմացել է, թե վարժա-
պետի կինը եկել է Թիֆլիս: Նա գնացել է նրա մոտ և խնդրել
թույլտվություն նայելու թղթերը: Տիկինը ցույց է տվել մի
արկղ, որի մեջ ինքը հավաքած է եղել Աբովյանի թղթերը: «Ես
հայերեն չգիտեմ, — ասել է նա, — դուք առաջին մարդն եք, որ հարց-
նում եք նրա ձեռագրերի մասին»: Նա քրքրել է թղթերը և
նրանց մեջ դրել «Վերքի» քառածալ հաստ տետրակը և իրա-
վունք է ստացել տանել, արտագրել և ձեռագիրը վերադարձնել:

Թիֆլիսում նա ձեռագրից արտագրած օրինակը տվել է
կարդալու Գ. Ախվերդյանին, որ կարդացել ու շատ հավանել է:
Դորպատ վերադառնալիս էլ, նա այդ ձեռագրի պատճենը տարել
է իր հետ և Մոսկվայում ցույց է տվել Նաղարյանցին, որին
ճանաչելիս է եղել Դորպատից: Դա թերթել է ձեռագիրը, մի քանի
երես կարդացել և ասել է. «Մրա ամեն մի բառը բանաստեղծու-
թյուն է, ժողովրդի հոգուցն է խոսում, ալրել է նրա ծոցում, կեն-
դանի կերպով պատկերել է տեսածը, լսածը, զգացածը. երանի լու-
սահողի թաշատուրին...»: Դորպատում ուսանողները հավաքվել են,
կարդացել և դրա տպավորության տակ ուսնախոս ուսանողներն
էլ ձգտել են հայերեն խոսել սովորել:

1853 թվին Աբիմյանցն ավարտել է իր ուսման ընթացքը, Վերագործել է Թիֆլիս և Կոստոյի վարչության մեջ պաշտոն ստանձնել: Նա շարունակ մտածել ու տանջվել է, որ «Վերքի» ձևադիրը մինչև այդ անտիպ է մնացել, և կամեցել է տպագրել տալ, ուստի և դիմել է սրան-նրան, բայց ոչ ոք չի ցանկացել մասնակցել տպագրության ծախքերին, ընկերանալ, այլ, ընդհակառակը, հոսսահատեցրել ու ծաղրել են նրան: Նա, վերջապես, դիմել է Հովսեփ Փոնդոյանին, որ մի ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոնն է կատարելիս եղել, և նա սիրով ընկերացել է, և երկուսը միասին իրավունք ստանալով Աբովյանի այրիից և դրա համար վճարելով նրան 200-250 ռ. մի դումար, տպագրել են 1858 թվին:

«Վերքի» այդ առաջին հրատարակությունը տպագրվել է 1000-1200 օրինակ և տրվել է վաճառելու Շահինյանց գրավաճառին, հատը 50 կ.: Տպագրությունը կատարվել է արտագրված օրինակից, իսկ սրբագրությունն արել է Հովսեփ Փոնդոյանը:

40. 1843 թվի փետրվարին Թիֆլիս է եկել բավարացի ճանապարհորդ գիտնական, ղոկտոր Մավրիկիոս Վազները, և Անդրեևիովկասի կառավարչապետի հրամանով, դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար Բոսկովչենկոն նույն թվի ապրիլի 5-ին գիտնականին, Հայաստանում նրա կատարելիք ուղևորության միջոցին, ուղևորից և առաջնորդ է նշանակել Աբովյանին, ազատելով նրան պաշտոնից երեք շաբաթ ժամանակով և պատվիրելով նրան՝ պաշտոնը, իր բացակայության միջոցին, հանձնելու ավագ ուսուցիչ Գաբրիել Երեցվոյանին: Ահա այդ ուղևորության ժամանակ է եղել, որ Վազները շատ մոտ ծանոթացել է Աբովյանի հետ. նա Թիֆլիսում քանիցս այցելելով Աբովյանի «տանու դպրոցը» կամ մասնավոր պանսիոնը և ներկա գտնվելով դասերին, չափազանց նպաստավոր տպավորություն է ստացել: Իր «Ուղևորություն ի Հայաստան» գրքում, որ թարգմանել է հայերեն և տպագրել Վիեննայում 1851 թվին Հ. Փիլիպպոս Ճամճյանը, Վազները գրել է ի միջի այլոց և իր մի գրվառական կարծիքն Աբովյանի ձեռքի տակ այդ դպրոցի աշակերտների կատարած ու ցույց տված առաջադիմության մասին: «Ստուգելով, շատ զարմացա, —ասում է նա,—աշակերտները գիրմաներեն ազնիվ շնչտնով կը

խոսելին ու վարպետին իմ առջևս գրել տված բաներեն տեսա, որ գերմաներեն լեզվին կաղմուծյան աղեկ տեղյակ էին: Իմ առջևս Դյոթելին ու Շիլլերին գործքերը կարդացին»:

Թեև այս կարծիքի մեջ չափազանցություն կա, ինչպես, օրինակ, այն, որ աշակերտները, իրյւ թե գերմաներեն լեզվի կաղմուծյան քաջ տեղյակ են հղել, բայց ընդհանուր գծերով պետք է ճիշտ համարվեն այդ խոսքերը: Արովյանն իր այդ մասնավոր դպրոցում, որ բաց էր արել իբրև նախապատրաստական՝ ապագա ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստելու համար, ազատ է հղել արքունի դպրոցների կաշկանդիչ կարգերից, ուստի և կարողացել է գործադրել իր բոլոր հմտությունը և բնականաբար մեծ ու լազքի ընկնող է հղել և առաջադիմությունը:

Վազներին, նրա Եվրոպա վերադառնալու ժամանակ, Արովյանը հանձնել է և իր գերմաներեն լեզվով գրած մի ընդարձակ ազգագրական հոդվածը «Եգիպտոսների և Քուրդերի մասին», որ նա, Վազները, կցելով իր «Beiträge zur Ethnographie des Orients» խորագրով գրվածքին, հրատարակել է Հայացիզում 1852 թվին:

Այստեղ մենք ավելորդ չենք համարում նկատել և այն, որ Վազների, «Ուղևորության» մեջ առաջ բերված, Հայաստանին և հայերին վերաբերող բոլոր տեղեկությունները քաղված են Արովյանի պատմածներից ու ցույց տվածներից, և այդ ոչ թե միայն Վազների գրքում, այլև հետագայում Հայաստան եկած և գիտական նպատակով ուղևորություն կատարած Աբիխի, Բոդենշտեդտի, Հաքստհաուզենի և մյուսների գրքերում, որոնց ամենքին էլ ուղեկցել է և իր հեղինակավոր աջակցությունն է ցույց տվել Արովյանը:

41. Արովյանը թեև իր կացության մասին Թիֆլիսում 1841 թվի հոկտ. 19-ին գոհացուցիչ տեղեկություն էր հաղորդել Ֆրենին, գրելով, թե՝ «Իմ փոքրիկ ընտանիքս մեր սիրուն փոքրիկ զավակի հետ ողջ և առողջ ենք, միշտ զբաղված նույն գործերով, նույն կոչմամբ, ինչպես առաջ: Շատ երջանիկ պիտի լինելի, եթե միշտ այսպես մնայի: Բայց մենք դարձյալ կորցրինք մեր վերատեսչին, դարձյալ անծանոթ մարդիկ, անծանոթ ղեմքեր և կերպարանքներ: Գիմնազիոնի տեսուչ կարգված է պր. Բոսկովչենկո ասված մի երիտասարդ ժարդ...», բայց դպրոցում դադարած չեն

եղել նրա նախանձոտ պաշտոնակիցների բազմատեսակ բողոքները նրա դեմ, որոնց հետևանքով և դպրոցական բարձր իշխանության վերաբերմունքը նրա հանդեպ հետզհետե փոխվել է դեպի վատը։ Իշխանությունն անդադար լսելով հակառակորդների բողոքներն ու նկատելով, որ դպրոցը, փոխանակ օրինակելի դառնալու, դարձել է խռովությունների ու դժտությունների բուն, այն համոզմունքն է կազմել Աբովյանի մասին, որ նա աշխատասեր և հմուտ ուսուցիչ լինելով հանդերձ, տեսչական հմտություն չունի, ուստի և չի կարող դպրոցը բարեկարգ վիճակի մեջ պահել ու խաղաղությամբ կառավարել։

Գոյութուն ունի մի պաշտոնական վավերական, որից մենք իմանում ենք, որ 1838 թվի դեկտ. 29-ին կուսակալ Գուրվինն ուղղել է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին մի գաղտնի գրություն հետևյալ բովանդակությամբ. «Հարկավոր համարելով Անդրկովկասի բոլոր արքունի պաշտոնյաների մասին տեղեկություն ունենալ, խնդրում եմ ներկայացնել նրանց ցուցակը... հանձնարարում եմ ձեզ, որ դուք ձեր բոլոր ստորադրյալների մասին հաղորդեք ինձ անաչառ վկայություն»։ Ղերատեսուչը 1842 թվի վերջերին, ի կատարումն կուսակալի հանձնարարության, ներկայացրել է պահանջված ցուցակը, որի մեջ մենք գտնում ենք վերատեսչի վկայությունը և մեր Աբովյանի մասին. «Թիֆլիսի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչ Աբովյանը պատվական բարոյականության տեր է և շատ ջանասեր, մանավանդ իր ուսուցչական պարտավորությունների վերաբերմամբ, բայց որպես դպրոցի տեսուչ անբավարար հատկությունների տեր է և ի վիճակի չէ իրեն հանձնված դպրոցը այնքան բարձրացնել, որ դա օրինակելի դառնա Անդրկովկասում»։

Հասկանալի պիտի լինի, որ այդպիսի անապաստ կարծիքն արքունի ծառայության պայմաններում չպիտք է անհետևանք մնար։ Աբովյանը, երևի, այդ իմացել է, կամ նրան հասկացրել են, և նա ինքն ընդառաջ է գնացել և որոշել է հրաժարական ներկայացնել, նամանավանդ, որ ինքն էլ չափազանց զգված է եղել իր պաշտոնակիցների անվերջ ինտրիգներից և կամեցել է հեռանալ, որ կարողանա, գոնե այդ միջոցով, «հոգեկան հանգիստ գտնել»։ «Նախանձը և բազմատեսակ հալածանքները պաշտոնակիցներին

կողմից հարկադրեցին ինձ թողնել Թիֆլիսը և իմ սիրելի հիմնարկությունը,—գրել է նա այդ մասին Ֆրենսին 1848 թ. հունվարին,—որ ես ըսց եի արել, իբրև նախապատրաստական, ապագա ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստելու համար»:

42. 1843 թվի հունիսի 11-ին նա ներկայացրել է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչությանը հետևյալ գիմումը. «Տեղեկացած լինելով, որ Երևանի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարն արձակվում է իր ներկա պաշտոնից, ես խոնարհաբար խնդրում եմ վերատեսչությանդ փոխադրել ինձ նույն դպրոցը»: Դպրոցների վերատեսչուհ Բոսկովշենկոն շտապում է ընդունել նրա հրաժարականը և նույն 1843 թվի հունիսի 19-ին գրում է նրան հետևյալ պաշտոնական գրությունը. «Համաձայն Ձեր ցանկության, ըստ իմ պարտականությանս, իբրև դպրոցական մասի կառավարիչ, կարգեցի Ձեզ Երևանի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար, հանձնելով միաժամանակ Թիֆլիսի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարությունն իսկական ուսանող Մոնաստիրսկուն»:

Սրա հետևանքով առաջարկում եմ Ձեզ, ձեր պաշտոնը ըստ օրինի Մոնաստիրսկուն հանձնելուց հետո, ներկայացնել վերատեսչությանս երկուսիդ ստորագրությամբ հանձնողականը և մեկնել Ձեր նոր պաշտոնին Երևան»:

Ինչ վերաբերում է ձեզ Թիֆլիսի դպրոցից պատկանելիք բոճկին, դուք այն պիտի ստանաք մինչև ներկա թիվը»:

Արովյանը կնոջ հիվանդության և ընտանեկան գործերի պատճառով անկարող լինելով իսկույն մեկնել իր նոր պաշտոնատեղին, խնդրել է թե՛ իր պաշտոնի հանձնիլը և թե՛ Երևան մեկնելը հետաձգել մինչև սեպտեմբեր, բայց վերատեսչությունը, արտոնելով նրան միայն Թիֆլիսում մինչև սեպտեմբեր, պատվիրել է հանձնել դպրոցը Մոնաստիրսկուն և հանձնողական ցուցակները ներկայացնել վերատեսչության, որով և վերջացել է նրա Թիֆլիսի յոթնամյա ծառայության շրջանը:

Արովյանի համար, իհարկե, շատ նվաստացուցիչ և վիրավորական է եղել այդպիսի փոխադրությունը և այն այնպիսի պատճառաբանությամբ, որովհետև այդ արդարացի չի եղել: Նա, անշուշտ,

ինչպես մենք արդեն նկատել ենք, արքունի ծառայութեան պայ-
մաններին համապատասխան տեսչական հմտութիւնն էի ունեցել,
բայց դրա փոխարեն ունեցել է այնպիսի առավելութիւններ,
որոնք միանգամայն անփոխարինելի են եղել. նա հմուտ ման-
կավարժ է եղել և ծանոթ մանկավարժութեան նորագույն մե-
թոդների և որ գլխավորն է, սիրել է իր գործը և աշակերտու-
թիւնը: Իսկ եթե նա չի կարողացել դպրոցն օրինակելի դարձնել,
դրանում այնքան նա չի մեղավոր եղել, որքան ուսուցչական
խումբը, որ ոչ մի ղեկավարութեան ցանկացող չի եղել, և դպրո-
ցական իշխանութիւնը, որ իր անհամապատասխան հրահանգ-
ներով, ծրագրերով և շրջաբերականներով կաշկանդել է ղեկավա-
րի ձեռքերը: Հաճախակի փոփոխվող վերատեսուչները դպրոցները
կառավարել են չոր առաջադրութիւններով և հրամանագրերով-
ներանք ոչ ժամանակ, ոչ էլ գլուխ են ունեցել միջամուխ լինե-
լու, իմանալու դպրոցի իսկական վիճակն ու կացութիւնը և իր
բնում խեղդելու բոլոր անբավականութիւնները, որոնք մեծ մա-
սով անձնական հաշիվների բնույթ են կրել:

Իր կրած այդպիսի վիրավորանքները և սրտում հովաքված
մաղձը Թիֆլիսի ծառայութեան շրջանում նա բացարձակորեն
արտահայտել ու թափել է իր «Երևանի գալաուական դպրոցի
1844 թվի ուսումն. մասի տեղեկագրի ընդհանուր գիտողութիւն-
ները» մեջ, որ ուղարկել է դպրոցների վերատեսչութեան 1845
թվի հունվարի 12-ին Երևանից:

43. Ինչ վիճակի մեջ է թողել Արուսեանը Թիֆլիսի գալաուա-
կան դպրոցը:

Արուսեանի դպրոցը թողնելուց հետո, նրա հաջորդ Մոնաս-
տիրակին դպրոցի 1842—43 ուսմ. տարվա դասընթացից կազմա-
կերպել է պաշտոնական քննութիւններ, որոնք տեւել են 1843 թ.
օգոստոսի 28-ից մինչև 31-ը և կատարվել են ուսուցիչների,
դպրոցի պատվավոր տեսուչ, աղնավականութեան պարագլուխ
իշխան Երկայնաբազուկ-Արղուտինսկու և իր ներկայութեամբ
Քննվել են գլխավորապես երկրորդ և երրորդ դասարանի աշա-
կերտները և քննութիւնների արդիւնքը Մոնաստիրակին մի
առանձին ղեկուցագրով ներկայացրել է դպրոցների վերատեսչու-
թեանը:

Այդ դեկուցադրի միջ Աբովյանի դասավանդած առարկաներից կատարված քննութեան արդյունքը բնորոշված է հետևյալ անհրաժեշտ խոսքերով. «Երկրորդ և երրորդ դասարանների աշակերտների առաջադիմութիւնը ուսաց լեզվից միջակից էլ ցած է. նրանք այնքան թույլ են, որ այդ երկու դասարանների աշակերտներից գտնվեց միայն մեկը, որ ի վիճակի եղավ մի քանի գոյականներ հօլովել և հազիվ-հազ կարողացավ բացատրել չորս մասունք բանիների նշանակութունը, ինչ վերաբերում է քերականութեան երկրորդ մասին, որ սահմանված է անցնել երրորդ դասարանում, երրորդ դասարանի աշակերտներից և ոչ մեկը չկարողացավ հասկացնել „СОЧИНЕНИЕ“ բառի նշանակութունը. մի խոսքով 2-րդ և 3-րդ դասարանների աշակերտներից և ոչ մեկը ուսնելուն երկու խոսք իրար հետ կապել չգիտէ:

Աշակերտների առաջադիմութիւնը աշխարհագրութիւնից և պատմութիւնից շատ թույլ է և կարելի է կարծել, որ աշակերտները երբեք էլ լսած չեն այդ գիտութիւնների գոյութեան մասին, և բոլոր առաջարկած հարցերին չէին պատասխանում և ոչինչ, բացի մի քանիսից: NB. ուսաց լեզուն, պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը դասավանդել է պ. Աբովյանը»:

Մենք անվատահելի ենք համարում Մոնաստիրսկու իր գեղուցադրի միջ առաջ բերած վկայութիւնները դպրոցի բոլոր ուսուցիչների մասին ընդհանրապէս և հատկապէս նրա վկայութիւնը Աբովյանի մասին, որովհետեւ Աբովյանի ուսուցչական ճատութիւնը հանրածանոթ փաստ է եղել. նա վկայված է եղել իբրեւ ջանասեր և հմուտ ուսուցիչ դպրոցների բարձրագույն իշխանութեան կողմից, իր բազմաթիւ աշակերտների և այնպիսի հեղինակավոր անձերի կողմից, ինչպիսին եղել են գիտնական գովադոր Վազները և բանաստեղծ Բոգեմնշտեղտը:

Մոնաստիրսկու նպատակն է եղել ցույց տալ, թե ինքը դպրոցն ընդունել է իր նախորդից անկյալ վիճակի մեջ, որ հետո ինքը դպրոցն այդ վիճակից հանող, բարձրացնող հանդիսանա, մի խոսքով, նա կամեցել է ի հաշիւ Աբովյանի իր համար կյանքի ճանապարհ բանալ, աչքի ընկնել իբրեւ եռանդուն, կարող աստիճանավոր: Ակնհերե է, որ այդ նպատակով քննութիւններն էլ եղել են ցուցմարական և տարվել են այն ուղղութեամբ, որ նրանք

լինիին ավելի ուսուցիչների քննություն, քան աշակերտներէ, քննողն էլ, ինչպես երևում է, եղել է ինքը Մոնաստիրսկին, և ընականաբար, այնպես է ձևակերպել հարցերը, որ աշակերտները, ըստ մեծի մասին, լռությամբ են պատասխանել, և ստացվել է առաջադիմության մի ոչ էլ շատ հարազատ պատկեր:

Դպրոցի այդպիսի պատկերն էլ նրան հիմք է ծառայել իր վերոհիշյալ գեկուցադիրը փակելու հետևյալ չինովնիկական հավաստիացումով. «Ի միտ առնելով մեր վերը ասածները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության—աշակերտների առաջադիմությունը ինձ հանձնված դպրոցում գլխավոր առարկաներից շատ և շատ անբավարար է և ոչ այնպես, ինչպես կարելի էր սպասել Հուլյա ունիմ, որ ապագայում այս բոլորը կփոխվի և դպրոցի ուսումնական մասը կընդունի այն կերպարանքը, որ նա պետք է ունենար, և կգառնա, գիմնադիտնից հետո, եթե ոչ օրինականի, գոնե լավագույններից մեկը Անդրկովկասում, որով և կարող կլինիմ արդարացնել իշխանությանս վստահությունը»:

44. 1843 թվի օգոստոսի սկզբին Արուստան արդեն Երևանում է եղել. նա իր համար նոր տեղ եկած չի եղել. Երևանը նրա հայրենիքն է եղել. նա դեռ իր սլատանեկության ու վաղ երիտասարդության ժամանակ երկար ժամանակամիջոցներով առիթ է ունեցել ապրել Երևանում Մելիք-Սահակի տանը, լավ ծանոթ է եղել մելիքների կյանքին, քաղաքի հանգամանքներին, ընակչության կացության, հավանել է Երևանի «ալվան» աղջիկներին, նրանց պարկեշտ վարքուրարքը և այդ բոլորը մանրամասն նկարագրել է գերմաներեն լեզվով իր մի գրվածքում, որի անտրակը ընծայել է Հաքստհաուզենին, և վերջինս դրանից ազատորեն օգտվել է իր «Ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու, այն է ի Հայս և ի Վիրս» աշխատության մեջ:

Արուստանը,—ասում է այդ մասին Հաքստհաուզենը,—«ի գիր առեալ ունէր ի Դորպատ զժամանակին մանկական տիոցն իւրոց զանցս, յորում հետաքրքրականք ոչ ոսկաւ էին բանք զագգէն Հայոց: Զայս՝ աշխատասիրութիւն ընծայեաց ինձ, գի օգուտս անտի ինձ քաղցից; այս է տեղեկութիւնս, յորմէ յառաջ բերեմք աստանօր զյօդուած ինչ նկարագիր կենաց նշանաւոր տան Մելիք-Յահակայ Աղամալեան, վախճանելոյ սակաւուք առաջ յԵրևան:

Աբովեան իբրև բարեկամ, քանի ամիս անցուցել էր ի տան նորա ի մանկութիւնս, վասն որոյ քաջ գիտէր զարժանաւորութիւնս նորա»:

Աբովյանը Երևանի գավառական դպրոցը գտել է ամեն կողմից ողորմելի վիճակի մեջ—խարխուլ շենք, անեղանակ, անսխտեմ դասավանդութիւն, բացարձակ անզարգացած ու տգետ աշակերտներ: Դպրոցը բաղկացած է եղել երկու դասարանից, և նոր միայն հրաման է ստացված եղել բանալու և երրորդ դասարանը: Աբովյանը ընդունել է գործերն իր նախորդ տեսուչ Հաջիֆոտովից և ձեռնարկել է քննել աշակերտներին, որ իմանա նրանց զարգացման ու զիրութեան չափը, դադար կազմի դպրոցի ուսման գործի մասին: Եվ երբ ամեն բան ստուգել, իմացել է ու բոլորամասն ծանոթացել հիշյալ խղճուկ վիճակին ու կացութեան, սեպտեմբերի 4-ին բոլորի մասին դպրոցների վերատեսչութեանը ներկայացրել է մի հանգամանորին կազմած զեկուցագիր, որից մենք քաղում ենք հետևյալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները—Դպրոցում առարկաներն անցած են եղել մեքենաբար, չի գտնուել և ոչ մի աշակերտ, որից կարելի եղած լինէր առաջարկված հարցերին բավարար պատասխան ստանալ: Ռուսաց լեզուն բոլոր դասարաններում և բոլոր առարկաների դասավանդութեան մեջ միանգամայն խորթ է մնացած եղել. չորս-հինգ տարի դպրոց հաճախած աշակերտները մինչև իսկ չեն հասկացել, որ կարողանան պատասխանել, թե ինչ է իրենց անունը, քանի տարեկան են, և այլն: Ինչ որ նրանք սովորած են եղել, կամ նրանց բավարար չափով մեկնաբանված չի եղել, կամ մեկնաբանված է եղել տեղական լեզուներով. հոլովել և վերլուծել ռուսերեն մասունք բանինները կարողացել են միայն բարձր դասարանի աշակերտներից մի քանիսը, և այն՝ քիչ-միչ: Առաջին բաժնում սովորած են եղել մաթեմատիկա և աշխարհագրութիւն, առանց մեկնաբանութեան, առանց գլոբուսի և մինչև իսկ առանց քարտեզի: Աշակերտները հազիվ կարողացել են կարգալ ռուսերեն, իսկ բարձր բաժնի աշակերտները ի վիճակի չեն եղել ցույց տալ քարտեզի վրա աշխարհիս հինգ մասերը, կամ օվկիանոսները և կամ Եվրոպայի քաղաքական բաժանումը: Նրանք մինչև անգամ չեն չոկել, թե ինչ ձև ունին լճերը, գետերը, սարերը, ծոցերը և

այլն: Առաջին դասարանում ուսերեն հաշվել չեն իմացել, քիչ-միչ իմացել են գումարումը. աշակերտներից մի քանիսը կարողացել են կարգալ լեզուներով շատ վատ, նամանավանդ ուսերեն, որովհետև ոչ ոք աշակերտների հետ ուսերեն չի խոսել: Երկրորդ դասարանի առաջին բաժինը սովորելիս է եղել անվանական թվերի վերածումը, իսկ երկրորդը՝ կոտորակները—թե՛ս առաջինը և թե՛ երկրորդը բավարար չափով մեկնաբանված չեն եղել: Նույն եղանակով անցած են եղել և հայոց լեզուն, որ պետք է վերագրել այդ լեզվի կրոնուսույց ուսուցչի տգիտության: Ուսուցչի այն հարցին, թե ինչ է նշանակում «автор», աշակերտը պատասխանել է, թե Գրիստոսը «автор» է:

Այս բոլորի հետևանքն այն է եղել, որ ընակիչները, տեսնելով իրենց զավակների քիչ առաջադիմությունը մայրենի լեզվի գիտության մեջ, այլևս չեն ուզեցել թողնել նրանց դպրոցում՝ իրենց ուսումը շարունակելու: Սրան Աբովյանն ավելացրել է և այն, որ խանութներից շատերը և մղկիթները լցված են եղել տարբեր հասակի աշակերտներով, որոնց թիվն ամբողջ քաղաքում հասնելիս է եղել 400-ի, և մասնավոր ուսուցիչները դրա համար իշխանությունից ստացած հարկավոր արտոնությունը չեն ունեցել:

Ահա այս բոլորը նկատի առնելով, Աբովյանը հայտնել է վերատեսչության, որ ինքը անհնարին է համարում այդ տարին հրապարակորեն քննություն կատարել, ինչպես այդ սովորություն է եղել անել անցյալ տարիները. այդ, նրա կարծիքով, արված կլինե՛ր միայն ձևի համար, երրորդ դասարան բանալը նա առաջարկել է նույնպես հետաձգել, գոնե, մինչև մյուս տարի. դպրոցն էլ, եթե նա պիտի համապատասխանի իր նպատակին, անհրաժեշտորեն պետք է ունենա լավ, հմուտ ուսուցիչներ, իսկ այնպիսի ուսուցիչները, ինչպիսին են Վեքելովը և հայոց լեզվի ու կրոնի ուսուցիչը, որոնք ոչ դասավանդության եղանակ, ոչ էլ դրա համար հարկավոր գիտությունն ունեին, շատ սակավ կարող են ծառայել դպրոցի օգտին:

Դպրոցական իշխանությունն Աբովյանի այս բոլոր տեղեկություններն ընդունելով ի գիտություն, բավարար չի համարել նրա մեջ բերած պատճառաբանությունները երրորդ դասարանի բացումը հետաձգելու համար, և նա ստիպված է եղել 1844 թվի

սկզբին ձեռնարկել այդ նոր դասարանի բացման գործին, որի համար հարկավոր է եղել և մի նոր ուսուցիչ հրավիրել:

Աբովյանի հիշյալ գիտողությունները, որոնք, ինչպես երևում է, բառ առ բառ քաղված են եղել նրա զեկուցագրից, չափազանց հետաքրքրական են նրա մանկավարժական հայացքների պարզաբանության համար և նրա ժամանակի արքունի գավառական դպրոցներից ունեցած պահանջների տեսակետից, ուստի և կարոտ են մի քանի բացատրության: Պետք է ասել, որ ընդհանրապես ճիշտ են նրա արած նկատողությունները, բայց մի քանի կետերի մեջ աչքի են ընկնում այնպիսի ցուցումներ, որ նա չէր կարող և չպետք է արած լինել: Ամեն բանից երևում է, որ Աբովյանը քաջվել է նշել իշխանության այն գլխավոր թերությունը, որ Ռուսաստանի ծայրագավառներում ցարական կառավարության վարած սխալ և անհեռատես քաղաքականության հետևանքն է եղել, որից և ծագել է ամբողջ չարիքը, կոպտաբար ուսուցման քաղաքականության կիրառումից ծագած չարիքը:

45. Հայաստանը մի նորանվաճ երկիր է եղել և երևանը՝ նրա կենտրոնական քաղաքը: Դպրոցը բացված է եղել 1832 թվին, ուրեմն, Աբովյանի երևան գալուց 11 տարի առաջ, Դադաքի բնակչութունը բաղկացած է եղել թուրքերից և հայերից, իսկ դպրոցի աշակերտությունը՝ համարյա ամբողջապես հայերից:

Արդ, ուրչափով կարող էր ուսական իշխանության այդ կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքի բնակչության մեջ տարածված լինել ուսուց լեզվի գործածությունը: Եվ ահա այդպիսի մի կենտրոնական դպրոցում դասավանդությունը կատարվել է ուսուց լեզվով, ուսերեն ձեռնարկներով: Ինչ հսկայական աշխատանք է ուրեմն հարկավոր եղել կատարել, որ աշակերտությունը կարողանար միաժամանակ և ուսուցիչների իր համար միանգամայն անծանոթ լեզուն հասկանալ, և՛ գիտությունը հաջողությամբ յուշացնել, Հասկանալի պիտի լինի, որ ուսուցիչների պատմածները աշակերտների համար, ըստ մեծ մասին, «ձայն բարբառոյ յանապատի» են մնացած եղել և միայն հատուկտոր բաներ մնացել նրանց հիշողության մեջ, որ և քննության ժամանակ նկատել է Աբովյանը. հասկանալի պիտի լինի և այն, որ տեղական լեզուներն իմացող ուսուցիչները կամ, լավ է ասել, հայ ուսուցիչները ստիպված պիտի

լինելին հաճախ ու հաճախ աշակերտներն յայդրենի լեզվին դիմել, որ կարողանան պահանջված ծրագրի գոնե մինիմումը սովորեցնել: Եվ հետո, տեղական հայ ու թուրք լեզուներին այնքան քիչ թվով դասեր են հատկացված հղել, որ աշակերտները, անտեղյակ մնալով իրենց մայրենի լեզվի գիտության, անմիջապես, առանց նախապատրաստության, սկսել են հենց իրենց համար անհասկանալի լեզուն սովորել և, բնականաբար, զուրկ են մնացել թե՛ առաջինի և թե՛ երկրորդի գիտությունից, իսկ դրա հետևանքն այն էր, որ քաղաքացիները, տեսնելով իրենց զավակների հետամնացությունը գիտության մեջ, այլևս չեն ուզեցել թողնել նրանց դպրոցում՝ ուսումը շարունակելու համար:

Արդյանք հոգևոր մանկավարժ է հղել և, իբրև այդպիսին, շատ լավ հասկացել է այդ բոլորը. նա, ինչպես տեսանք, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ կազմել էր ռուս-հայ քերականությունը այդ ցավին մի դարձան տանելու համար և ստանձնել էր ռուսաց լեզվի դասերը, որ կարողանար մայրենի լեզվի օգնությամբ հիշտացնել պետական լեզվի դասատվությունը. նա Երևանում էլ նույնն է արել, թեև ինքն իրեն շատ էլ ուժեղ չի համարել ռուսաց լեզվի գիտության մեջ: Երևանում նա հոգացել է ավելացնել տալու և տեղական լեզուների դասերի թիվը, որով նա մտածել է միաժամանակ առնել և ծնողների անբավականության առաջը, և տեղական լեզուների գիտությունն այնքան ուժեղացնել, որ դրանք օժանդակ դառնան պետական լեզվի և մյուս առարկաների գիտության:

Այդ մասին նա, վերատեսչության ուղարկելով դպրոցի դասերի բաշխման և ժամերի ցուցակը, սկսած 23-ին, այսինքն իր ղեկուցադիրը կազմելուց 19 օր հետո, գրել է. «Ներկայացնելով դասերի բաշխման և ժամերի ցուցակը Երևանի դավառական դպրոցում, պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանել, որ թեև Անդրկովկասի դպրոցների կանոնադրությամբ պետք է դպրոցական առարկաները բաժանել բարձր դասարանների կրկուս ուսուցիչների մեջ, այնպես որ նրանցից մեկը դասավանդե ռուսաց լեզուն, աշխարհագրություն և պատմություն և մյուսը՝ թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, ես պետք է առաջին առարկաները հանձնելիս պարզապես ի վանովին, իբրև բնիկ ռուսի, և ինքս

առնելի երկրորդ առարկաները, բայց նկատի առնելով, որ ընդհանրի զավակները չափազանց նեղվում են, չհասկանալով տրված դասերի միտքը, առանց թարգմանություն և մեկնաբանություն իրենց հարազատ լեզուներով և դրա հետևանքով էլ այդպիսի բաժանումից շատ քիչ առաջադիմություն կարելի պիտի լինի հոսսալ, իսկ ոռոգաց լեզուն պետք է լինի հիմք դպրոցում դասավանդվող մյուս բոլոր առարկաների և, առանց պարզ ու ճիշտ հասկանալու այն, բնականապես առաջ կգա միայն առարկաների մեքենայական ուսումնասիրություն, ես հարկադրված եմ ստանձնել ոռոգաց լեզվի և թվաբանություն զաստվտնությունը . . . Բացի այս, ծնողների և տեղական լեզուների ուսուցիչներն արտունջներին վերջ դնելու համար, ամեն մի դասարանում և ամեն մեկին ավելացրել եմ մի լրացուցիչ դաս, որպեսզի աշակերտներն այդ լեզուների գիտություն մեջ անառաջագեմ չդառնան:

46. Արդ, ինչպես է եղել, որ այն, ինչ որ Արուսյանն ինքը գործադրել է, մեղք ու դանցառություն է համարել Երևանի ուսուցիչների համար, և այդ մասին մինչև իսկ ղեկուցել է իշխանություն—Ուշոք աշակերտների հետ ուսեսերին չի խոսել,—դրել է նա,—ինչ էլ որ նրանք սովորած են եղել, կամ նրանց բավարար չափով մեկնաբանված չի եղել, կամ մեկնաբանված է եղել տեղական լեզուներով: Եվ հետո, այդ ինչ ուսուցչական արտոնություն ու ցենզի խնդիր է եղել, որ հարուցել է նա հայ ու թուրք ուսուցիչների համար: Այդ ժամանակները ոչ միայն հայ և թուրք դպրոցները, այլև արքունի դպրոցներից շատերը ցենզավոր ուսուցիչներ չեն ունեցել: Կարծում ենք, որ հապճեպ և անըզգուշ քայլ է եղել Արուսյանի կողմից հինց առաջին նվազ և երկու ուսուցչի տգիտություն ու անպետքություն խնդիր. հարուցանելը (այդ մասին տես 44-րդ հատվածը), դրանով նա զգոհություն և անբարյացակամություն հիմք է դրել և Երևանի գավառական դպրոցում, զգոհություն, որ այնքան աղետաբեր էր եղել նրա համար թիֆլիսում և սպառնում էր աղետաբեր լինել և Երևանում:

Սակայն պետք է ասել, որ նա որքան խիստ է եղել և անողորմ ճշմարտություններ ասելու դեպքերում, նույնքան և ազնիվ է եղել խոստովանելու իր սխալը, երբ համոզվել է, որ

ինքը մի որևէ դեպքում մոլորված է հղել։ Նրա սեպտեմբերի ղեկուցագրից հետո անցած է եղել միայն 4—5 ամիս, երբ նա, դըպրոցի հետամնացության պատճառներն ավելի լուրջ ուսուսմասիրելուց հետո, եկել է այն եզրակացության, որ ուսուցիչների անփութությունը չէ դպրոցի հետամնացության պատճառը, այլ հան ավելի էական պատճառներ։ Նա 1844 թվի հունվարի 22-ին գրել է մի նոր ղեկուցում, որի մեջ քաջություն է ունեցել իշխանության առաջ խոստովանել իր այդ սխալը և արձանագրել նկատած էական պատճառը։

Նա իր այդ նոր ղեկուցման մեջ գրել է. «Իմ ներկա պաշտոնովս ժամանելով Երևան, անցյալ թվի սեպտեմբերի 4-ի Ն: 94 գրությամբս պատիվունեցա ղեկուցանել Ձերդ բարեծննդության նախորդին, որ Երևանի դավառական դպրոցի աշակերտները չգիտեն ուսաց և տեղական լեզուները, ինչպես և մյուս առարկաները, և ցավելով պիտի ասեմ, որ այդ ես վերագրել էի ուսուցիչների անփութության։

Այն ժամանակ, իբրև նոր մարդ, ես չէի կարող բավականաչափ միջամուխ լինել այն պատճառների մեջ, որոնցից կարող էին առաջ եկած լինել նման սլակասությունները, և պարտք էի համարել տեղեկացնել իշխանության, թե ինչ վիճակի մեջ գտա ես դպրոցը ընդհանրապես։ Բայց այժմ ես փորձով համոզվեցի, որ աշակերտների ցույց տված քիչ առաջադիմությունը ավանդվող առարկաների գիտության մեջ առաջ է գալիս իսկապես նրանից, որ նրանք հաճախում են դպրոց. ոչ շարունակաբար, որովհետև Երևանի յուրաքանչյուր բնակիչ ունի այդի և այլ տնտեսական և տնային գործեր, որոնց համար սակավ է պատահում, որ նրանք առանձին մարդ վարձեն։ Այդ աշխատանքները կատարում են նրանց որդիները, որոնց դա հետ է ձգում դպրոցից և վերագարձնում դպրոց միայն ձմեռը։ Իսկ 2-րդ դասարանի աշակերտները, որոնք արդեն կարողանում են քիչ թե շատ կանոնավոր գրել ուսսիրեն, ինքնագլուխ և ծնողների համաձայնությամբ ընդմիշտ. թողնում են դպրոցը և մտնում մի որևէ հիմնարկություն ծառայության, որի հետևանքով և դպրոցը զրկվում է թեև գավառական դպրոցի դասընթացը չավարտած, բայց առարկաներն իմացող աշակերտներից։

Այս հանգամանքը միանգամայն կազմալուծում է դպրոցը և ուսուցիչներին հնարավորութիւնն չի տալիս արդյունք ցույց տալու, որից և առաջ է գալիս այն, որ ներկա պայմանների մեջ շատ դժվար է դպրոցը հասցնել ծաղկյալ վիճակի: Եվ որպեսզի ապագայում կարելի լինի ուսման խոչընդոտ հանդիսացող այդպիսի ֆնասակար երևույթները վերացնել, արդյոք նպատակահարմար չէ՞ր լինիլ, Ձերդ բարեծննդութիւն, կարգադրել, որ զավառական դպրոց մտնող աշակերտներէից ոչ ոք, առանց դասընթացն ավարտելու և ավարտման վկայական ստանալու, իրավունք չունենար ստանձնելու քաղաքացիական ծառայութիւն»:

Արովյանի տեսչական պաշտոնով Նրեան գալը և 1844 թվի սկզբին երրորդ դասարանի բացվելը բարերար ազդեցութիւն է ունեցել դպրոցի վրա: Դպրոցի վարկը բարձրացել է քաղաքի հատկապէս հայ բնակչութեան աչքին, և դրա հետևանքով աշակերտների թիւն էլ այնքան ավելացել է, որ դասարաններում նստելու տեղ չի հղել:

Ուսուցչական խումբն այդ ժամանակ բաղկացած է եղել հինգ հոգուց: Աշակերտների թիւը եղել է 109 հոգի, որոնցից 9-ը ազնւական, 2-ը ավագ սպաների որդիներ, 4-ը խաների և բեկերի որդիներ և 2-ը դիվանատան ծառայողների որդիներ: Դրանցից ուսւ՝ 3 հոգի, հայ՝ 99 հոգի, մահմեդական՝ 7 հոգի:

Արովյանն իր ուսուցչութեան համար ստացել է տարեկան 300 ռուբլի, իսկ տեսչի պաշտոնակատարութեան համար՝ 80 ռուբլի, ուրեմն, ընդամենը նա ստացել է տարեկան 380 ռուբլի և բնակարան՝ դպրոցի շէնքում ու վառելիք:

Դպրոցն այդ ժամանակները տեղավորված է եղել մի շէնքում, որ գտնվելիս է եղել քաղաքի՝ ներկա Կարմիր Բանակի տան տեղում (Ջանփուլադյանի նախկին թատրոնը): Դա մի հարկանի շինութիւն է եղել, բաղկացած երեք մասից՝ միջին, ուր տեղավորված է եղել բուն դպրոցը, և աջակողմյան ու ձախակողմյան թևերից—Ֆլիպելնիւրից: Այդ ֆլիպելների և դպրոցի շէնքի միջև եղել են մի-մի դարպաս, որոնք տարել են դպրոցի ընդարձակ բակը: Արովյանն իր ընտանիքով ապրել է աջակողմյան ֆլիպելում, որ հատկացված է եղել տեսուչներին, իբրև բնակարան:

47. 1843 թ. հունիսին, այսինքն՝ իր Նրեան փոխադրվելու

4
ժամանակ, Աբովյանն իր ինքնակենսապիւր ծառայութեան ցուցակի մեջ իր մասին հաղորդել է հետևյալ պաշտոնական տեղեկութիւնները. «Թիֆլիսի գալառական զպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչն ու ֆրանսերեն լեզուների և պատմութեան ուսուցիչ, պատվո խորհրդական Խաչատուր Հարությունի Աբովյանը 34 տարեկան է, հայ-լուսավորչական եկեղեցու գալանութեան և հոգևոր կոչումից: Նա ունի Քանաքեռում մի հողամաս և երեք այգի: Նա ուսել է Էջմիածնի վանքում, հետո Թիֆլիսի հայոց զպրոցում, որտեղից 1826 թվին վերադարձել է Էջմիածին և ստանձնել Եփրեմ կաթողիկոսի անձնական թարգմանի և քարտուղարի պաշտոնը:

1829 թվին նա ուղեկցել է ուսուցչապետ Պարրոտին դրադնպի Արարատ կատարած ուղևորութեան ժամանակ, իսկ հաջորդ 1830 թվին րարձրագուէյն թույլտվութեամբ ուղարկվել է Դորպատի համալսարանն ուսանելու և պատրաստվելու ուսուցիչ լինելու համար: 1836 թվին նա վերադարձել է աշխտելից Թիֆլիս և իր խնդրանք ու Վրաստանի կառավարչապետի որոշմամբ 1837 թ. փետրվարի 12-ին կարգվել է տեղի Գալառական զպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչ:

1839 թվի փետրվարի 26-ին նա արձակվել է հոգևոր կոչումից, և հաջորդ 1840 թվի մայիսի 15-ից Աղդային լուսավորութեան նախարարի թույլտվութեամբ արտոնվել է նրան դասավանդել զպրոցում ֆրանսերեն լեզու: 1843 թվին կորպուսի հրամանատարի անօրինութեամբ նա ժամանակավորապես ազատ է կացուցվել պաշտոնից՝ ուղեկցելու և աջակցելու գիտնական դոկտոր և ուսուցչապետ Վազներին՝ Հայկական նահանգում և դեպի Արարատ նրա կատարելիք ուղևորութեան միջոցին և նույն 1843 թվի հունիսի 19-ին ազատ է կացուցվել Թիֆլիսի գալառական զպրոցի պաշտոններից և նույն պաշտոններով փոխադրվել Երևանի գալառական զպրոցը:

Նա ամուսնացած է լուծերագավան Էմիլիա Լոոզգեի հետ և ունի մի երեք տարեկան որդի, Վարդան-Մորից անունով, հայ-լուսավորչական գալանութեան:

Աբովյանն իր նախորդ տեսուչ Հաջիֆոտովից ընդունելով զպրոցն աշխատանքի և անբարեկարգ ու խղճուկ վիճակի մեջ՝ չի հու-

սահառուներ Օդոսսոսի 17-ին նա սկսել է իր նոր տեղի պաշտոնավարութեան առաջին 1843—44 ուսուցմական տարին և արդեն ցանկացել է ձեռնարկել դպրոցի ուսման գործի բարեկարգման, երբ բարձր իշխանութեան հրամանով ստիպված է եղել, նախ, ուղեկցել բարոն Հաքստհաուզենին՝ Հայաստանում նրա կատարելիք շրջագայութեան ժամանակ և, հետո, դպրոցը հանձնել Վեֆլուովին և շտապ մեկնել Թիֆլիս:

Արուսեանի այդպես հապճեպ Թիֆլիս մեկնելու պատճառը եղել է այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակները Դորպատից Թիֆլիս է ժամանած եղել ուսուցչապետ Հերման Աբիխը, որին բարձրագույն հրամանով հանձնարարված է եղել ուսուցմասիրել, նկարագրել Հայաստանը երկրաբանական տեսակետից, Վրաստանի քաղաքացիական մասի կառավարչապետը, կամենալով աջակցած լինել ուսուցչապետին իրեն հանձնարարված գործը հաջողութեամբ ի կատար ածելու, առաջարկել էր դպրոցների վերատեսչին հրավիրել Արուսեանին Թիֆլիս, որպես մի անձի, որ հայտնի էր իբրև իր հայրենիքը հիմնավորապես ճանաչող և ընդհանրապես իբրև գիտութեանն հարկող, և ուղեկից կարգել նրան ուսուցչապետին՝ Հայաստանում նրա կատարելիք ուղևորութեան միջոցին, ազատ կացուցանելով նրան պաշտոնից ապրիլից մինչև նոյեմբերի սկիզբը:

48. 1844 թվի նոյեմբերի 9-ին դպրոցում տեղի է ունեցել մի դեպք, որ չափազանց վշտացրել է Արուսեանին և պղտորել նրա արյունը: Դրանից մի քանի օր առաջ Երևան է ժամանած եղել Վրաստանի և Իմերեթի քաղաքացիական մասի կառավարչապետը: Դա ամսի 8-ին Երևանից էջմիածին մեկնելիս՝ իր հետ տարել է Արուսեանին, և դպրոցը, ըստ սովորութեան, փնացել է Վեֆլուովի հսկողութեան տակ, մինչև տեսչի վերադառնալը: Հաջորդ օրը, երբ դեռ Արուսեանը վերադարձած չի եղել, ուսուցիչ Իվանովը երրորդ դասարանում, երկրաչափութեան իր դասին, դաս հարցնելու ժամանակ, հարցրել է և աշակերտ Բաղդասար Պապանյանին, որ դպրոցի ընդունակ, աշխատասեր և լավ վարքի տեր աշակերտներից մեկն է եղել: Նա չի կարողացել պատասխանել և բացատրել է, թե ինքը չի հասկացել դասը: Ուսուցիչը, փոխանակ մի անգամ էլ մեկնաբանելու ու հասկացնելու, ինչպես

այդ պահանջվում է, աշակերտի այդպիսի բացատրութիւնը հանդգնութիւն է համարել և, նախ, չոքեցրել է նրան, հետո էլ պատժել նրան քանոնի 16 հարվածով: Աշակերտը հարցրել է, թե ինչ է իր հանցանքը, ուսուցիչն ավելի ևս գրգռվիլ է. նա դուրս է արել նրան դասարանից և բերել տալով դալար ձիւղտոններ, դպրոցի պահապանին հրամայել է դանահարել նրան: Պահապանը, սակայն, չի կատարել նրա հրամանը, ասելով, որ ինքը պատվեր է ստացել տեսչից ոչ մեկին չզանադարել առանց իր հրամանի: Այն ժամանակ իվանովը կատաղելով և չանսալով իր ընկեր ուսուցիչներին, որոնք համոզել են նրան սպասել տեսչի վերադարձին, իր մարդու և Աբիխի մարդու ձեռքով բռնել է տվել աշակերտին, որ փախել, ապաստանել էր տեսչի բնակարանը, և պահապանի հետ միասին անխնա գանալոծել դպրոցի բակում բոլոր աշակերտների ներկայութեամբ:

Երբ վերադարձիլ է Աբովյանը և տեղեկութիւն ստացել պատահած դեպքի մասին, հրավիրել է իվանովին նույն դասարանը, որ իմանա այդպիսի անագորույն ծեծի պատճառը, և ասել է նրան, որ նա, առանց իր գիտութեան, այլևս չհամարձակվի այդպիսի միջոցների դիմել իվանովը, վիրավորվելով, թողել է դասարանները և այլևս չի ցանկացել շարունակել սորապել աշակերտներին հետ: Աբովյանը իրիկու անգամ նամակով և մի անգամ էլ Վեքիլովի միջոցով աշխատել է համոզել նրան հաճախել դպրոց և չթողնել աշակերտներին սռանց դասերի, քայց նա նամակները թողել է անպատասխան և Վեքիլովի միջոցով առաջարկել է կամ արտաքսել դպրոցի երեք ամենալավ աշակերտներին, որովհետև նրանք իրրև ամենահասկացողները, մի քանի անգամ խնդրած են իղել բացատրել դասերը, որ կարողանան լավ ըմբռնել, կամ պատժել նրանց դանադարութեամբ աշակերտների ներկայութեամբ, և տեսուչն իրենից ներողութիւն խնդրի իբրև մեղավոր:

Աբովյանը, իհարկե, այդ բոլորի մասին անմիջապես գրել, զեկուցել է վերատեսչութեան և խնդրել ձեռք առնել օրինական միջոցներ ուսուցիչ իվանովի այդպիսի փաստակար ընթացքի դեմ, որ խանգարում էր ծառայութեան բոլոր կանոնները և սպառնում էր հետզհետե վարակել նաև դպրոցի մյուս աստիճանավորներին:

Գրագրություններն այդ առթիվ երկարել են. Աբովյանն ստիպված է հղել հետզհետե ավելի ու ավելի լրացնել իր հաղորդած տեղեկությունները, մինչև որ, վերջապես, կարողացել է որոշումն կորզել փոխադրելու Իվանովին, իբրև պատիժ, մի ուրիշ տեղ, ուրիշ դպրոց, որ, ստիպան, չի գործադրվել Իվանովի վաղաժամ մահվան պատճառով:

Այդ Իվանովի տեղը դպրոցական իշխանությունն ուղարկել է թվարանության ուսուցիչ Բանդուրովսկուն, որ իր անհանդուրժելի ընավորությամբ արդեն մի քանի դպրոց էր փոխել: Դա ընդհատ ու կոպիտ է հղել, իր ասածի, համառ, տեսչի ամենաթեթև նկատողությանն անգամ անտանելի հանդգնություններով պատասխանող, և Աբովյանն ու աշակերտները նրա երեսից կատարելապես տանջված և նահատակված են եղել: Աբովյանի հաճախակի դիմումներն այդ Բանդուրովսկու և թուրք մուլայի մասին իշխանության՝ վերջապես, հասել են իրենց նպատակին— Մոլլա Միրզա-Թաղին փոխադրվել է Նուխի, իսկ Բանդուրովսկին Գյումրի (այժմ՝ Լենինական): Այն օրը, երբ պաշտոնակամ թուրք է ստացվել այդ մասին, ուրախության ու հրճվանքի օր է եղել ինչպես աշակերտների, նույնպես և Աբովյանի համար: Նա այդ մասին գրել է Թիֆլիս իր նախկին սիրելի աշակերտ Գեղամյանին, որ սովորում էր Թիֆլիսի գիմնազիոնում. «Միրզեն շուտով կերթա Նուխի. ես այսօր թուրք ստացա. Բանդուրովսկուն զրկում են Գյումրի: Աշակերտները ցնծում են» (1848 թ. հունվար 26, Երևան):

Աբովյանն այդ բոլոր գործում այնքան հանցավոր չի հանաչել Իվանովին, որ մի վատ դաստիարակված երիտասարդ է եղել, կարոտ սրտակից բարեկամների խորհուրդների ու խրատների և ժամանակի ու կյանքի փորձառության, որքան Ֆիլադելֆինին, որ գրգռել էր նրան և իր քսություններով դժգոհություն հարուցել ընկեր ուսուցիչների մեջ նրա անձի դեմ, իբրև տեսչի և դպրոցի ղեկավարի: Մեղ այնպես է թվում, որ Աբովյանին անձանոթ չի հղել այդ Ֆիլադելֆինը: Մենք, գուցե, սխալված էլ չլինենք, եթե ասենք, թե դա հավանորեն եղել է Թիֆլիսի դպրոցների վերատեսչության ցանցի մեջ ծառայողներից մեկը, որ այնտեղ իր քսության դերը հաջողությամբ կատարելուց, վեր-

Ջացնելուց հետո, կամեցել ու ձգտել է Իվանովի միջոցով նույն դերը խաղալ և Նրևանի գավառական դպրոցում: Մեր այսպիսի ենթադրությունը ճիշտ լինի թե սխալ, համենայն դեպս Սրովյանը, ըստ ամենայնի, արդարացի է եղել, երբ իր պաշտոնական թղթերում Իվանովի գործի ընթացքում առանձնապես Ֆիլադելֆինի ու դրա նմանների արածների վրա դպրոցական իշխանության ուշադրությունն է հրավիրել, պահանջելով պատվի պաշտպանութուն այդպիսի անխիղճ հարձակումներից (տես այդ մասին Նրևանի գավառական դպրոցի տեսչության թղթերը—թուղթ 41):

Այս մասին նա գրել է իշխանության. «Ներկայացնելով Իվանովի թղթերի մեջ գտնված նամակի պատճենը—խսկականը թողնում եմ ինձ մոտ—մյուսների հետ Ձերդ բարեձնանդության բարեհայեցողության, խոնարհաբար խնդրում եմ և քաղցր հույս տածում, որ դուք, իբրև պետ, հայր ձեր ստորագրեալների, անուշադիր չեք թողնիլ և հաշիվ կպահանջեք Ֆիլադելֆինից, նախ՝ ինչ իրավունքով նա իմ մասին, ընկերներիս ներկայությամբ, արտահայտվել է այդպիսի իրեն միայն վայել եղանակով, երկրորդ՝ այդօրինակ գործողության դեպքերում այնպիսի մարդկանց կողմից, ինչպիսին Ֆիլադելֆինն է, Ձեր հայրական խնամքը կտարածեք ձեր այն ստորագրեալների վրա, որոնց պատիվն արատալորվում է այդպիսի փաղտնի անխիղճ հարձակումներից և հակառակություններից»:

Իվանովի գործի մեջ ուշադրության արժանի պիտի լինի և մի ուրիշ կետ—այդ գանահարության խնդիրն է: Որ այդ ժամանակները և դրանից հետո էլ դեռ երկար ժամանակ Ռուսաստանի դպրոցներում գանահարությունը գործադրվել է, իբրև աշակերտական պատիժ, այդ փաստ է և այդ մասին առարկություն չի կարող լինել: Մեզ այդ դեպքում կարող է հետաքրքրել միայն մի բան, թե արդյոք այդ պատիժը գոյություն է ունեցել և գործադրվել է երևանի գավառական դպրոցում նաև Արովյանի տեսչության օրով: Ուշադրության առնելով դպրոցի պահապանի խոսքերը, թե ինքը, առանց տեսչի հրամանի, չի կարող գանահարել, և իր՝ Արովյանի տեսչական խրատը Իվանովին, որ նա մյուս անգամ այլևս չհամարձակի այդպիսի միջոցների դիմել առանց իր գիտության, կարելի է

հանգել այն հղրակացության, որ նա, ի վիճակի չլինելով իսպառարժատախիլ, անել պատժի այդ հղանակը, որ հնուց գոյություն է ունեցել և սրբագործված է եղել դպրոցում, այդպիսի սահմանափակման ձև է ընտրել զրա համար, որ դա կարող էր և երբեք չգործադրված լինել նրա տեսչության օրով:

49. Ոչ պակաս վշտանալու և արյուն պղտորելու առարկա է եղել Աբովյանի համար նաև դպրոցի ռուսալիս դասարանի ռուսաց լեզվի ուսուցիչ Վեբելովին և հայոց լեզվի ու կրոնի ուսուցիչ, սարկավագ Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանցին դպրոցից հեռացնելու գործը: Նկատի առնելով, որ այդ մասին դպրոցի ընդունելության ժամանակ իր արած ղեկուցումը անպատասխան ու անհետեւանք է մնացել, 1844 թ. նոյեմբ. 3-ին նա վերստին հարուցել է այդ խնդիրը: Այս անգամ նա արդեն ոչ մի պատճառաբանություն առաջ չի բերել, այլ միայն նշել է այն հանգամանքը, որ ուսումնական մասի կառավարիչն իր երևանում եղած ժամանակ այցելել է դպրոցը, ներկա է գտնվել Վեբելովի և Տեր-Հովհաննիսյանցի դասերին և գտել է նրանց թույլ և անընդունակ շարունակելու իրենց ծառայությունը դպրոցում, որի մասին և ինքն իր ներկա պաշտոնը ստանձնելու միջոցին, դեռ անցյալ տարի, մանրամասնաբար ղեկուցել էր վերատեսչության:

Սակայն այս անգամ էլ խնդիրը Վեբելովի վերաբերմամբ անհետևանք է մնացել, իսկ Տեր-Հովհաննիսյանցի վերաբերմամբ խնդիրն առարկա է դարձել որևար զրադրության ու հարձուփորձի իշխանության կողմից, և Աբովյանն ստիպված է եղել կրկին ու կրկին բացատրել, որ սարկավագ Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանցն իր դասավանդած առարկաները չգիտե, աշակերտները անառջագեմ են, չափազանց անվայել վարք ու բարքեր տեղ է, վատ համարմունք ունի տեղի բնակիչների մեջ, և այլն և այլն: Ասենք բանից պարզ է եղել Աբովյանի համար, որ իշխանությունը կասկածանքով ու անվստահությամբ է վերաբերվում իր խոսքերին ու գործողություններին, պարզ է եղել և այն, որ այդ բոլորը հարուցանում է դժգոհություն ուսուցչական խմբի մեջ իր դեմ, ուստի և նա ստիպված է եղել միառժամանակ առկաթողնել այդ խնդիրը և սպասել պատեհ ըոպելի:

Այս պատեն ըրպեն շուտով հասել է. Տեր-Հովհաննիսյանցը հիվանդացել է, և չցանկանալով բժշկվել տեղի հիվանդանոցում, լինքնակամ թողել է դպրոցը և մեկնել Ախալցխա՝ իր ընտանիքի մոտ, առանց հայտնելու՝ պիտի վերադառնա, թե ոչ: Աբովյանը շտապել է այդ մասին ղեկուցանել վերատեսչության և հրավիրել է մի նոր ուսուցիչ իր պաշտոնը լքած ու հեռացած սարկավազի դասերի համար: Այդ նոր ուսուցիչը եղել է Էջմիածնի Ղազար արեղայ Տեր-Ղևոնդյանը, որ մի քանի տարի շարունակ ուսուցչություն արած լինելով և լավ իմանալով հայոց լեզուն, Աբովյանի ասելով, ի վիճակի պիտի լիներ օգտավետությամբ կատարել իրեն հանձնվելիք պաշտոնը:

50. Դպրոցների վերատեսչությունն ի պատասխան Աբովյանի ղեկուցումներին հայոց լեզվի և կրոնի դասատու սարկավազ Հովհաննիս Տեր-Հովհաննիսյանցի մասին, պահանջել է, նախ, ներկայացնել իր՝ ուսուցչի իսկական պաշտոնական հրաժարականը, որովհետև նրա մասնավոր նամակով հայտնած դիտավորությունը պաշտոնից հրաժարվելու մասին բավական չի համարել, երկրորդ, Էջմիածնի Սյունհողոսի պաշտոնական գրությունը, որից նա կարողանար հավաստիանալ, որ հայ հոգևոր բարձր իշխանություն կողմից արգելք չկա Ղազար արեղայ Տեր-Ղևոնդյանին ուսուցիչ կարգելու նկատմամբ և, վերջապես, երրորդ, հավաստի ապացույցներ սարկավազի տգիտություն, հոռի վարքի և ժողովրդի մեջ տարածված վատ համբավի մասին:

Վերատեսչության այդպիսի պահանջների մեջ, հայտնի բան է, արտահայտվել է որոշ անվստահություն Աբովյանի խոսքերին ու մեջ բերած պատճառաբանություններին, որից, բնականաբար, նա իրավունք է ունեցել վիրավորվել, քանի որ նա, պահանջած ձևականությունները չպահպանած լինելով հանդերձ, արդարացի է եղել, ըստ էության, իր բոլոր գործողությունների մեջ սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանցի վերաբերմամբ:

Հայոց լեզվի ու կրոնի ուսուցիչ սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանցին պաշտոնից հեռացնելու մասին եղած գրազրույթունից երևում է, նախ, Աբովյանի վաղուց ի վեր ունեցած բուռն ցանկությունը՝ որքան կարելի է շուտ հեռացնել նրան պաշտոնից, որովհետև նա, բացի նրանից, որ, իր տգիտություն պատճառով,

ի վիճակի չի եղել արժանավորապես և հարկավոր չափով իրեն հանձնված առարկաները դասավանդելու, այլև իր տնհանդուրժելի վարքուրարքով վատ օրինակ է եղել աշակերտների համար: Նրա ինքնակամ հեռանալը երևանից հիվանդության պատճառով միայն առիթ է եղել Արուվյանի համար, ուստի և չպահպանելով հարկավոր ձևականությունները, որ պահանջվում էր ուսուցիչներից մեկին պաշտոնից հեռացնելու համար, ասանց նրա պաշտոնական հրաժարականը ձեռքին ունենալու, շտապել էր նրա տեղը մի ուրիշին հրավիրել, որից և առաջ է եկել ամբողջ թյուրիմացությունը և նրա գրածների ու գործողությունների վերաբերմամբ իշխանության պաշտոնական թղթերում արտահայտված վիրավորական ակնարկներն ու անվստահությունը. երկրորդ, նրա 1845 թ. նոյեմբերի 24-ի դեկլացումը, որով նա հայտնելով վերատեսչության, թե սեպտեմբերի 4-ից սկսած շարունակ ինքն է կատարել երկու բարձր դասարաններում հայոց լեզվի ու կրոնի դասավանդությունը՝ խնդրել է բացաարել, թե ում պետք է տալ սարկավագ Տեր-Հովհաննիսյանցին հառնելիք այդ երկու ամսվա ոոճկի մի մասը, և որ թվից ոոճկի մյուս մասը պետք է տալ արեղա Տեր-Ղևոնդյանին, այնպես է կազմված, որ զպրոցների վերատեսչին իրավացիորեն կասկածելու տեղիք է տվել, թե ինքն Արուվյանն է դանկանում ստանալ Տեր-Հովհաննիսյանցի ոոճկի մի մասը: Այդ հոնդամանքը մենք վերագրում ենք Արուվյանի ընդհանրապես ուսման լեզվով շարադրելու անհմտության և մասնավորապես պաշտոնական թղթեր կազմելու անհմտության, թղթեր, որոնց մեջ պահանջվում էր որոշ ձևականությունների խստիվ պահպանություն և հակիրճ ու մեկին արտահայտություն: Իսկ որ նա ուսներեն լեզվով շարադրելու գործին շատ էլ հմուտ չի եղել, այդ կարելի է տեսնել դպրոցների վերատեսչին 1846 թ. մարտի 9-ին նրա գրած մի թղթից, որի մեջ, ի միջի այլոց, ասում է. «Ես ցավ ի սիրտ պետք է խոստովանեմ, որ, ինչպես թարգմանության, նույնպես և շարադրելու գործում այնքան էլ ուժեղ չեմ ուսել լեզվի գիտության մեջ, որքան գերմաներենի, որով ուսել ու ավարտել եմ ամբողջ ուսման ընթացքը: Իսկ եթե հարկ լինի ինձ գրել մի բան ուսներեն, ես չեմ կարող այդ գրածս ներկայացնել

ուրիշի ձևերով շարադրած, քան թե իմ, որ չափազանց ան-
բավարար է այդպիսի նպատակի համար»:

Ուստի աստիճանավորությունը ցարական կառավարութեան
օրով պարփակված է եղել մի որոշ սեղմ գործունեութեան
շրջանակի մեջ, որից նա չէր կարող դուրս գալ: Արքային իր
11 տարվա ծառայութեան ընթացքում չի կարողացել ընտելա-
նալ աստիճանավորութեան հոգուն ու գործունեութեան հղանա-
կին. նա չի կարողացել պարփակված մնալ հիշյալ սեղմ շրջանակի
մեջ և անդադար դուրս է եկել սահմանված գծից, որից և հա-
ճախ առաջ են եկել վերոհիշյալի նման թյուրիմացություններ.
նրա պաշտոնական գրություններն ու թղթերը չոր ու ցամաք,
միայն գործի մասին խոսող պաշտոնական թղթեր ու գրություն-
ներ լինելուց առաջ, եղել են անձնական, անհատական գրու-
թյուններ, որոնց մեջ նա ավելի իր ղեկավարածն ու սրտի ղեղմունքն
է թափել, քան բուն գործի մասին խոսել: Այդ տեսակետից շատ
կարևոր են այդ թղթերը, իբրև թանկարժեք նյութեր նրա կեն-
սագրութեան համար, նրա բնութագրութեան համար:

Արքայանը, որի խիզճը հանգիստ է եղել սարկավազի
գործում իր բռնած ընթացքի վերաբերմամբ, չի կարողացել
տանել այն բոլոր վերավորական ակնարկները, անվստահու-
թյունն ու կասկածները, որոնք արտահայտվել էին դպրոցական
իշխանութեան իրեն ուղղված պաշտոնական թղթերի մեջ. նա
առիթ է որոնել առարկել այդ բոլորի դեմ, ասել վերջին խոսքը
և հասկացնել իշխանութեան նրա անարդար լինելը: Այդ առիթը
շուտով նա գտել է. նա կարողացել է, վերջապես, ստանալ սար-
կավազի պաշտոնական գրավոր հրաժարականը և 1846 թվի
հունվարի 18-ին ուղարկելով այդ հրաժարականը վերատեսչու-
թյան, գրել է. «Ուղարկելով ինձ հանձնված դպրոցի կրոնուսույցի
նամակը, որի մեջ նա հիշում է, թե միտք ունի բոլորովին խող-
նել պաշտոնը, ես վստահանում եմ ամփոփանել, որ ես առանց հիմ-
նական պատճառների երբեք և ոչ մի ղեկավար չեմ թույլ տվել
ինձ և չեմ էլ թույլ տալ ֆասիս իմ ծառայակիցներից մեկին
ապօրինի դիտավորութեամբ, և ես չեմ հասկանում, թե ինչով
եմ արժանացել իշխանութեանս անվստահութեան, որ իմ խոս-
քերս երկրայութեան ու կասկածանքի են ենթարկվել» և այլն:

Բայց ինչպե՞ս համար Վեքիլովին հեռացնելու խնդիրը, որ Աբովյանը հարուցել էր սարկավազի խնդրի հետ միասին, անհետևանք է մնացել:

Այդ մասին մենք ստույգ տեղեկություն չունինք: Մենք կարծում ենք, որ դրա գլխավոր պատճառը եղել է այն, որ մի ուրիշ, նրա պաշտոնին ավելի համապատասխան մարդ չի գտնվել, որ կարող լիներ հաջողությամբ փոխարինել նրան: Առաջին դասարանի ուսուսաց լեզվի ուսուցիչը Նրեանի գավառական դպրոցում պիտի անհրաժեշտորեն իմանար և տեղական լեզուները, որ կարողանար քիչ թե շատ բավարար չափով ռուսերեն լեզվով գրել-կարդալ սովորեցնելու գործն առաջ տանել, իսկ այդպիսի մարդ այդ ժամանակները գտվար է եղել գտնել: Ինքն Աբովյանն էլ, ինչպես երևում է, չի պնդել նրան հեռացնելու վրա, որովհետև հետզհետե համոզվել է, որ Վեքիլովն իր պակասությունների հետ միասին ունեցել է և որոշ արժանավորություններ. նա մի հավատարիմ ու սրտացավ մարդ է եղել, ծանոթ դպրոցի բոլոր հանգամանքներին, և այնքան վստահելի, որ և՛ Աբովյանը, և՛ նրանից առաջ եղած տեսուչները նրան են հավատացել, նրա հսկողության ու պահպանության հանձնել դպրոցն իրենց բացակայության ժամանակ: Աբովյանը հետագայում մինչև իսկ այնքան մոտեցել ու հավանել է նրան, որ իրեն հատուկ սրտի ղեղմունքով մի թուղթ է գրել դպրոցական իշխանության և, գովելով ու վեր հանելով նրա արժանավորությունը, խնդրել է աստիճանի արժանացնել նրան:

51. Դպրոցի բարեկարգության գործը շատ դանդաղ է առաջ գնացել, և եթե ասենք, որ բոլորովին էլ առաջ չի գնացել կամ շատ քիչ է առաջ գնացել, սխալված չենք լինիլ: Ի՞նչ ասել կուզի, որ Աբովյանը դրա համար գործադրել է իր բոլոր գիտությունը, հմտությունը և անձանձիր աշխատելու ունակությունը, բայց այդ բոլորը հանդիպել է քար ու պատի: Նրա առաջարկած միջոցները մեծ մասամբ կամ բոլորովին չեն իրագործվել կամ իրագործվել են կիսատ ու թերի՝ որը դպրոցական իշխանության անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառով, որը ցարական կառավարության ռուսացման քաղաքականության դեմ լինելու պատճառով, որը ուսուցչական խմբի դիմադրության պատճառով,

որը նյութական միջոցների սղության պատճառով, որը ձևակա-
նությունների ու ձգձգվելու պատճառով, որն էլ վաղաժամ ու
անհարմար համարված լինելու և այլ պատճառներով:

Դպրոցի ուսուցչական կազմը, օրինակ, պատրաստ չի կղել,
կամ, լավ է ասել, չի կամեցել ընդգրկել Արուվյանի առաջարկած
դասատվության նոր մեթոդները, և նա ստիպված է կղել պա-
հանջել, բողոքներ գրել, որի հետևանքով և առաջ են եկել այն
դժգոհություններն ու խռովությունները, որոնց հրահրողները կղել
են հիշյալ ֆիլադելֆիները: Դպրոցը գրադարան չի ունեցել,
կղած մի քանի գրքերն էլ, ինչպես լուսավորության նախա-
րարության պարբերականներ «Благоговейное христианское
размышление» և այլն—պիտանի չեն կղել աշակերտների ընթեր-
ցանության համար: Արուվյանն առաջարկել է ընթերցանու-
թյան գրքեր բերել տալ, պիտանի հատկապես աշակերտների
ընթերցանության համար, որ աշակերտները կարդան, զարգանան
ու ընտելանան պետական լեզվին, սակայն նրա այդ ըստ ամենայնի
նպատակահարմար պահանջը չի բավարարվել նյութական միջոց-
ների սղության պատճառով: Նա մինչև անգամ չի կարողացել
ձեռք բերել Աղեքսանդր Սուդաբաշյանի «Ի հայկական լեզու է
ի Ռուսաց բարբառ» հայտնի երկհատոր բառարանը, որ 1838 թ.
իր ձեռքով հրատարակել էր Հովակիմ Լազարյանը և որից որոշ
թվով օրինակներ ուղարկվել էին Անդրկովկասի դպրոցների վե-
րատեսչության դպրոցներում տարածելու համար: Վերատեսչի
առաջարկության՝ գնել այդ բառարանը դպրոցի համար, նա
1844 թ. հուլ. 14-ին պատասխանել էր. «Թեև Լազարյանի հրա-
տարակած հայ-ռուս բառարանից մի օրինակ պետք է ձեռք
բերել դպրոցիս գրադարանի համար, բայց որովհետև այդ նպա-
տակին հատկացրած տարեկան գումարն արդեն իսկ ծախսված է,
այդ պատճառով էլ դպրոցս չի կարող գնել այդ բառարանը ի
հաշիվ նույն գումարի, ուստի չե՞ք թույլատրել արդյոք գնել
այն ի հաշիվ դպրոցիս տնտեսական գումարի»:

Նա առաջարկել է հայերեն և թուրքերեն լեզուների դասե-
րի թիվը հավասարեցնել ռուսաց լեզվի դասերի թվին, որպեսզի,
նախ, աշակերտները, առաջադիմ գտնվելով իրենց մայրենի լեզ-
վի տարերքի ու քերականական կանոնների գիտության մեջ,

դրա «անալոգիայով» հեշտությամբ կարողանան յուրացնել և ողւսաց լեզվի կանոնները և, երկրորդ, որ դրանով առաջն առնը-ված լինի այն հայ և թուրք ծնողների մշտական տրտունջների, որոնք տևանելով, որ իրենց զավակները դպրոցում ոչ իրենց լեզուն են յալարար չափով սովորում և ոչ պետական լեզուն, վաղաժամ հանել են նրանց դպրոցից և իրենց մասնավոր դպրոց-ները տվել Արտվյանի այդ առաջարկությունը, իհարկե, չի ըն-դունվել, որովհետև դրա գործադրումով պիտի ճանաչված լիներ տեղի մայրենի լեզուների իրավունքը, այնինչ ողւսացման քա-ղաքականության հետևանքով պահանջվել է, որ այդ լեզուները արհամարհված, բանի տեղ չդրված և նրանց դասերը միայն ձևի համար նշանակված լինեն դպրոցների դասարաշխուսթյան ցու-ցակներում, և այդ, ամենաանհարմար ժամերին, այսինքն՝ «անու-նը լինի, ամանումը չլինի», ինչպես ասում է ժողովուրդը:

Նա առաջարկել է ողւսերեն լեզվով աղոթքներ սովորեց-նելու կարգը վերացնել, որովհետև թուրքերին այդ բոլորովին պետք չէ հղել և միայն ու միայն առիթ է տվել նրանց էլ ավե-լի խուսափելու դպրոցից, իսկ հայերն արդեն իսկ իրենց լեզ-վով են սովորել ու սովորում աղոթքները: Այդ առաջարկու-թյունն ընդունվել է, բայց ոչ ամբողջովին. աղոթքները ողւսե-րեն լեզվով սովորեցնելու կարգը վերացվել է, բայց պահվել է դասերից առաջ ու հետո ողւսերեն լեզվով աղոթք կարդալու սովորությունը, և հայ մանուկներն ստիպված են եղել սովորել թութակի պես և բարձրաձայն ասել սլավոներեն «Հայր մեր»-ը, որից ոչ խողներն են բան հասկացել, ոչ իրենք՝ կարդացողները:

1845 թ. ստացվել է Կովկասի փոխարքայի կամքով Վրաստանի ու Իմերեթի բժշկական վարչության կողմից հղված մի կարգադրություն, որով մուծվել է դպրոցում ուսանելիք առարկաների շարքը և ծաղկի պատվաստի արվեստի ուսուցումը, և դրա ուսուցման պարտականությունը դրվել է նրանի գա-վառական բժշկի վրա ու դրա համար պարապմունքի ժամեր սահմանվել են դասերից ազատ ժամերը—շաբաթ օրերը ճաշից հետո, սկսած ժամը երկուսից: Արտվյանը շատ ուրախացել է այդ կարգադրության, որովհետև դրանով պիտի բարձրանար և զըպ-րոցի հմայքը ժողովրդի աչքին. նա շտապել է այդ մասին

նույն թվի հոկտեմբերի 9-ին հաղորդել բժշկին և հրավիրել սկսել պարապմունքը: Բժիշկը, սակայն, դրադված լինելով իր պաշտոնի գործերով, այնքան ծանրաբեռնված է եղել, որ չի կարողացել կատարել այդ պարտականությունը, և այդ օգտավետ կարգադրությունը, որով Հայաստանում այդ ժամանակները տարածված այնքան զարհուրելի ծավրիկ հիվանդությունն կոստորածի առաջը պետք է առնուի, մնացել է միայն թղթի վրա:

52. Արույանն առաջարկել է հայերեն ու թուրքերեն լեզուների դասավանդության համար կարգել այդ լեզուներին հմուտ և պետական լեզուն հիմնավորապես իմացող ուսուցիչներ. մինչև այդ ժամանակները կարգված ուսուցիչները մեծ մասով լեզուների անհմուտ և պետական լեզուն խալառ չիմացող հուկորականներ լինելով, անպետք են եղել այդ գործի համար: Այդ առաջարկությունն էլ նույն ուսուցման քաղաքականության հետեւանքով չի ընդունվել և չի իրագործվել. կառավարության ինչ փուլին է եղել, թե հայ և թուրք աշակերտներն իմացել, թե չեն իմացել իրենց մայրենի լեզուն. նրան ավելի ձեռնտու են եղել լեզուներին անհմուտ հուկորականները, որոնք կապված լինելով իրենց հոգևոր գործերի հետ, հաճախ բացակայել են և իրոք ոչինչ էլ չեն սովորեցրել:

Արույանը ցանկանալով և անհրաժեշտ համարելով մի փոքրիկ պարտեզ տնկել դպրոցի տան մոտ, որ պիտի զարդարեր դպրոցը և օգտակար լիներ աշակերտներին, 1844 թվի սկզբներին խնդրել է քաղաքի իշխանության իր տրամադրության տակ դնել այն հողամասը, որ 400 քառակուսի սաժեն տարածություն ուներ և գտնվում էր դպրոցի ցանկապատի հետևը, հարավային կողմից, և որպեսզի ծանրաբեռնված չլինի դպրոցը ծախքերով, հրավիրել է քաղաքի հայ հասարակությունը՝ նյութականապես օգնելու իր այդ հանրօգուտ ձեռնարկության: Ստանալով հողամասը, քաղաքացիների նյութականապես օժանդակելու համաձայնությունը և դպրոցական իշխանության թույլտվությունը, նա անմիջապես ձեռնարկել է գործին. նա հողամասը շրջապատել է քարե պատերով, փակել է նրա դրսի մուտքը, դպրոցի բակի միջից բաց է արել մի մուտք դեպի այդ հողամասը, այդ մուտքը զարդարել է գոթական ոճի դարպասով, ոռոգելու համար հանել

է հարկավոր առուները և տնկել է թե՛ հողաւասը, թե՛ բակը և թե՛ դպրոցի առաջը, ծախսելով նախապէս այդ բոլորի համար հարկավոր գումարն իր գրպանից, մինչև որ հնարավոր լինէր հավաքել հասարակությունից: Այդ գործին նա ձեռնարկել է, նկատի ունենալով այն, որ դա այդպիսի տաք և այդքան արգավանդ երկրում կունենա բարերար հետևանք և՛ պատանեկության առողջությունը տեղի խորշակահար մահաբեր կլիմայի ազդեցությունից պահպանելու տեսակետից, և՛ երեխաներին նրանց մանկության հասակից գեղեցիկ և ամեն կոչման համար այնքան շահեկան զբաղմունքի ընտելացնելու տեսակետից, այսինքն՝ պարտիզպանութեան և ընդհանրապէս գյուղատնտեսութեան:

Սակայն նա հենց այդ ժամանակ ստիպւած է եղել երկար ժամանակով թողնել և նորատունկ պարտեզը, և ամբողջ դպրոցը ու գնալ շրջադայիլու Արիւի հետ, որ շատ վատ հետևանք է ունեցել թե՛ պարտեզի և թե՛ դպրոցի համար. հինգ ամսից հետո վերադառնալով շրջապայությունից, նա գտել է նորատունկ պարտեզն անխնամ մնալու հետևանքով փչացած, աշակերտները ցրւած ու ծնողների սիրտը այնքան սառած դպրոցից, որ այլևս հնարավոր չի եղել ծախսւած փողը հաւաքել նրանցից: Նա այդ բոլորի մասին զեկուցել է դպրոցական իշխանութեան և ինդրել դպրոցի տնտեսական գումարներից մի 50 ռուբլի տրամադրել իրեն՝ պարտեզը կարգի բերելու համար և հետագայում էլ միջոցներ հայթայթել պարտեզի հսկողութեան ու պահպանման համար, մի խնդիր, որ, թհարկեմ, անկատար է մնացել:

Իշխանութեան Արուլյանի այդ ձեռնարկութեան վրա նայել է իրրեւ իր՝ Արուլյանի մասնավոր գործի վրա, սկսւած նրա անձնական պատասխանատւութեամբ՝ հաջողութեան և ձախողութեան տեսակետից, և մատ մատի չի տվել, գոնէ, մի բանով նպաստամատուց լինելու նրան. իսկ որ այդ ձեռնարկութեամբ դարդարվել է դպրոցը, օդը մաքրվել, առողջարար զրոսանքի տեղ պատրաստվել աշակերտների համար և գյուղատնտեսութեան գործով պարգայելու հնարավորութեան ստեղծվել, դա իշխանութեան փուլթը չի եղել:

Արուլյանը, ինչպէս երևում է, կամեցել է պարտեզում մշակել զանազան արևադարձային, առևտրական տեսակետից կարեւոր

բույսեր, ուստի և զրել է Անդրկովկասի տնտեսութեան ընկերութեան նախագահին և խնդրել ուղարկել իրեն զանազան հունդեր ու սերմեր—ամերիկական և հիպոտական բամբակի հունդ, ամերիկական ծխախոտի, քրքումի, լիզակարույսի սերմեր: Նա նույն ժամանակ ցանկացել է ունենալ բամբակի զտիչ մեքենա, և թիւ կարողանան գտնել մի այդպիսին Մոսկովայում, կամ մի ուրիշ տեղ: «Ձի՛ կարելի արդյոք,—գրել է նա այդ մասին,—միջոց և հնարավորութեան գտնել ձեռք բերելու Մոսկովայում, կամ մի ուրիշ տեղ, այդպիսի մի մեքենա, որով կարելի լինի հեշտութեամբ և մեծ քանակով, առանց ժամանակ կորցնելու և ավելորդ աշխատանքի, գտել բամբակի սերմը իր սեփական բամբակից: Հնարել մի այդպիսի մեքենա և բանեցնել նրան ջրի ուժի միջոցով—կլինե՞ր այս երկրի համար ամենամեծ բարեքը, Ձերդ բարեկենդութեան ուղարկութեան հոյակապ հավաստիքը մեր Ձեր խնամքին հանձնված երկրի նկատմամբ»:

Սակայն այս բոլորը, որ, եթե նա վայելած լինիր իշխանութեան վստահութեանն ու օժանդակութեանը, կարող էր շատ մեծ օգուտներ տալ դպրոցին, մնացել է լոկ ցանկութեան: Դպրոցական իշխանութեանը ոչ մի բանով ընդառաջ չի գնացել, չի օգնել նրան և այնպիս է պահել իրեն, որ, կարծես, այդ բոլորը դպրոցի համար չի եղել, այլ միայն Արովյանի մասնավոր գործը: Գյուղատնտեսութեան ուսուցիչ չի հրավիրվել, սերմերը չեն ստացվել, պարտեզն էլ անխնամ մնալով, փչացվել է, և Արովյանը բացի իր հաշիվից, որ գործադրել է դրա համար, գուր և անօգուտ ծախսած է հղել իր ոչ առատ քսակից 80 ռուբլու չափ մի գումար, որ հավասար է հղել նրա տնօրէնական ոռնկին: Նա, ինչպէս ասել ենք, ստանալիս է հղել իր հասցեւորութեան համար տարեկան 300 ռուբլի, իսկ տեսչութեան համար՝ 80 ռուբլի:

53. Երևանի գավառական դպրոցի մի ամենամեծ չարիքն էլ հղել է աշակերտների բավականաչափ կոնտինդենտ չունենալը: Արովյանի տեսչական պաշտոնով Երևան ժամանելու հետեւանքով աշակերտների թիվն ավելացել, հասել է 200-ի, բայց հետո նրա երկար բացակայից դպրոցից՝ Արիխի հետ շրջագայելու պատճառով, այնպիսի ազդեցութեան է ունեցել, որ աշա-

կերտներ ձի խոշոր մասը ցրվել էր, և հետագայում, Արժվանի տեսչության օրերում, աշակերտների թիֆն այլևս 111-ից չի անցել: Դրա պատճառը եղել է այն, որ քաղաքի մահմեդական բնակչութունը խուսափել է պիտական դպրոցից և իրենց զավակներին կրթել է մզկիթներում, իսկ հայերը 1837 թվից ունեցել են իրենց «Հոգևոր դպրոցը», որ կոչվել է «Հոգևորական դպրոց», հակառակ գավառական դպրոցին, որ կոչվել է «Թագավորական դպրոց»: Բայց սրանից, ամեն մի մոլլա և ամեն մի տերտեր ու տիրացու ունեցել են իրենց տնային մասնավոր դպրոցները և պահել են որոշ թվով աշակերտներ, որոնց գրեկարդալ ու ազդեցներ են սովորեցրել: ծնողներն էլ սովորութուն են ունեցել իրենց զավակներին մայրենի լեզվով գրեկարդալ սովորեցնելուց հետո հանել նրանց դպրոցներից և մի օրե է արհեստ սովորեցնել, որպեսզի միջոց տված լինեն նրանց ապագայում իրենց հացը վաստակելու համար:

Եվ ընդհանրապես երևանցիք Արժվանի տեսչության օրերով դեռ չեն հետաքրքրված եղել բուն ուսման, լուսավորության գործով, իրենց զավակներին կրթութուն տալու, կրթված մարդիկ դարձնելու հանդամանքով: Նրանց կարծիքով, կրթութունը, կամ, ինչպես ասել են՝ «գիրն ու կիրակոսը» հարկավոր է միայն հոգևորականացուներին: Նրանք շահագրգռված են եղել տիրապես նյութականի ապահովության խնդրով, և ուսման գործով հետաքրքրվել են միայն այն չափով, որչափով դա ապահովության աղբյուր է եղել նրանց համար: Արդ, այդ տեսակետից գավառական դպրոցը ոչ մի առավելութուն չի տվել նրանց մյուս դպրոցների հանդեպ, նրա տված ուսման որակն ու ծավալն էլ ավելի չի եղել, քան հոգևոր դպրոցին, ուսուցիչներն իրենց դարգացման ու վիտության չափով բարձր չեն եղել հոգևոր դպրոցի ուսուցիչներից, պիտական լեզվի գիտութունը գավառական դպրոցում էլ շատ ծաղկյալ վիճակի մեջ չի եղել: Եվ դեռ հոգևոր դպրոցն ունեցել է այն առավելութունը, որ այդտեղ ամեն բան կատարվել է հայոց լեզվով: աշակերտները հասկացել են ուսուցիչներին, ուսուցիչները՝ աշակերտներին և դրա հետևանքով էլ ուսուցման գործն ավելի հաջող ընթացք է ունեցել, քան գավառական դպրոցում:

Քանի դեռ գոյութիւնն է ունեցել «Հայկական նահանգը» իր ուրույն կաղմակերպութեամբ և դրան հարկավոր որոշ թիվով տեղացի աստիճանավորների կոնսիդերենտի պահանջ է եղել, և գավառական դպրոցը բավարարել է այդ պահանջը, նա վայելել է ծնողների աչքին մի որոշ աստիճանի հմայք: Գավառական դպրոցում սովորած նրանց որդիները ծառայութեան ևն ընդունվել, «Հինովնիկ» դարձել, իսկ երբ «Հայկական նահանգը» փոխարկվել է «Ներսէսի գավառի» և այդ պահանջն էլ վերացել է, որ տեղի է ունեցել Արուսեանի տեսչութեան օրերով, նա կորցրել է և իր այդ չնչին առավելութիւնն:

Բացի սրանից, քաղաքի աստիճանավորութիւնը, փոխառակ բարոյական պարտականութիւնն համարելու իր համար խնամակալել գալրոցին, նպաստել բարոյապետ և նյութապետ նրա զարգացման և առաջագիւծութեան գործին և իր ներկայութեամբ դպրոցական հանդիսներին բարձրացնել նրա գոյութեան խորհուրդը և հմայքը քաղաքացիների աչքին, ամեն տեսակ, ամեն միջոցներով խուսափել է գալրոցից ու այդպիսով, փոխանակ բարի օրինակ հանդիսանալու աշակերտների ծնողներին, ընդհակառակը, չար օրինակ է հանդիսացել: Եվ ծնողները տեսնելով այդ, այն համոզմունքն են կաղմակ, որ դպրոցը մի անպետք հաստատութիւն է և դրա ուսուցիչներն էլ իրենց անբարոյների ու մոլորների պես մարդիկ, որոնք կյանքի մի ուրիշ եղանակի անընդունակ լինելով, այդ պաշտոնների միջոցով են միայն հայեթայեթ իրենց ավուր պարենը:

Արուսեանը մտահոգված է եղել այդ բոլորի առաջն առնելու խնդրով և առաջին հերթին մահմեդականների թիվը դալրոցում ավելացնելու հոգսով: Նա դրա համար գործ է դրել իր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները. նա աշխատել է մոտ հարարութիւն պահպանել թուրքերի հետ, հաճախել է նրանց տները, խոսել, համոզել է նրանց իրենց զավակներին դալրոց ուղարկելու, հասկացրել է պետական լեզվի գիտութեան անհրաժեշտութիւնը նրանց համար, բացատրել է Գավառական դպրոցի առավելութիւնը մյուսների հանդեպ. նա մինչև իսկ ապօրինաբար, ուսուցիչների կարծիքին հակառակ, առաջ է քաշել անառաջադեմ թուրք աշակերտներից ոմանց և միջնորդիլ դպրոցական

իշխանության առաջ ավարտման վկայական տալու նրանց՝ խրախուսելու նպատակով:

Սակայն այդ բոլորն ապարդյուն է եղել. մղկիթները և խանութները լցված են միացել աշակերտների բազմությամբ, իսկ Գավառական դպրոցում նրանց թիվը հազիվ հասել է 5—7 հոգու, և թուրքերին լեզվի խեղճ ուսուցչին մնացել է ավելի շատ հորանջել դասարաններում, քան սովորեցնել ու պարապել: Մահմեդական աշակերտներին դրավելու համար իր գործադրած միջոցների այդպիսի անհաջողությունն Արովյանը վերագրել է նրանց մի որևէ ուրիշ դաստիարակության եղանակի, բացի իրենց ունեցածից, չընտելացած լինելուն, մի հանգամանք, որ ոչ մի տեղ այնքան աչքի չի ընկել, որքան Երևանում:

54. Արովյանը մեծ կարևորություն է տվել դպրոցում սովորություն դարձած տոնակատարություններին, որչափով որ դրանք կատարվել են հանդիսավոր կերպով, աշակերտների ծնողների, պատվավոր քաղաքացիների, երկու աղգի բարձր հոգևորականության և տեղական իշխանավորների ներկայությամբ: Այդ պատճառով էլ նա դպրոցի տարեդարձի ու քննությունների կատարումը կապել է գավառապետի և մյուս իշխանավոր անձերի հանդեսին ներկա գտնվել կարողանալու կամ չկարողանալու հանդամանքի հետ, որի մասին և նա նախօրոք հարցուփորձ է արել, տեղեկացել:

Բաղաքի աստիճանավորությունը շատ դժգոհ է եղել Արովյանից նրա այդպիսի կարգադրություն անել տալու համար. նրանք որոշել են դպրոցի հինց առաջին հանդեսին մի ցույց անել և դրանով մոռացնել նրա մշտապես իրենց այդպես անհանգիստ անելու պահանջը: 1845 թ. նոյեմբերի 23-ին, երբ դպրոցում կատարվել է տարեդարձի հանդիսավոր տոնը, ներկա եղած բոլոր աստիճանավորները, որոնց թվում և դպրոցի պատվավոր տեսուչ գավառապետ Ն. Վ. Բլավատցկին, հանկարծ հիվանդանալով, թողել, հեռացել են հանդեսից և խանգարել տոնակատարությունը: Արովյանը վերափոխված լինելով աստիճանավորներին այդպիսի վարմունքից և նամանավանդ Բլավատցկուց, որովհետև դպրոցի պատվավոր տեսուչը և գավառի գլխավոր իշխանավորը չպետք է մասնակցեի այդ ցույցին, անմիջապես դեկլա-

ցագիր է ուղարկել դպրոցների վերատեսչության և նկարագրել տեղի ունեցած դեպքը և դրա ոչ հագուս դպրոցի թողած ապավորությունը հասարակության վրա: Այդ զեկուցագիրը շուտով հայտնի է դարձել և թշնամացրել է նրան Բլավատցկու և նրա հետ ծառայության ու այլ կապերով կապված մյուս աստիճանավորների հետ, որից վերջի վերջո տուժողը դարձյալ ինքն Արովյանն է եղել:

Այդ թշնամության հետևանքով է եղել, որ նա արհամարհական վերաբերմունքի է հանդիպել ենթագնդապետ Տուրչանինովի Աղլմից, երբ նա դպրոցի շենքի վերաշինության ժամանակ դիմել է նրան և թախանձանքով խնդրել աջակցել իրեն: Ենթագնդապետը նրա թախանձանքին պատասխանել է. «Հանգիստ թողեք ինձ և դուք ինքներդ պատասխանատու եղեք այն գործի համար, որին խառնվելը ձեր բանը չի եղել»: Դպրոցի շենքը, ինչպես արդէն ասել ենք, մի խարխուլ բան է եղել, և ամեն տարի էլ պահանջել է որոշ վերանորոգություն: Արդ, Արովյանը վերանորոգության և ընդհանրապես շինության գործերին շատ էլ տեղյակ չի եղել, ուստի երբեք էլ չի ցանկացել խառնվել դպրոցի վերանորոգության գործերին, նամանավանդ, որ դրա համար հարկավոր է եղել նրան զոհել իր ամառվա արձակուրդները, բայց ստիպված է եղել այդ անել, քանի որ դպրոցական իշխանությունը ստիպողաբար միշտ նրա վրա է դրել այդ աշխատանքը և հետո էլ կոպեկ ևս կոպեկ հաշիվ պահանջել նրանից և պատասխանատու համարել նրան կատարված նորոգության որակի համար:

Այդ թշնամության հետևանքով է եղել, որ նա Կովկասի փոխարքա Վորոնցովի հրամանով և դպրոցների վերատեսչության առաջադրանքով ենթարկվել է երեք օրվա տնային կալանքի նրա՝ Ներսես կաթողիկոսի մոտեք գործելու ժամանակ՝ իբրև թե ցույց տված մի տգեղ վարմունքի համար: Արովյանն այդ վերագրել է Բլավատցկու արած քսության, իբրև վրեժխնդրություն իր՝ Արովյանի նրա մասին գրած վերոհիշյալ զեկուցման: Պատիժը կրկուց հետո նա այդ մասին 1846 թ. հուլիսի 18-ին գրել է վերատեսչության. «Ձերդ բարեձննդության տարալույս հունիսի 22-ի № 738 առաջադրության հետևանքով ես

նորին պայծառավայրությունն կովկասի կառավարչապետի կամ-
քով կրկնի հրեք օրվա կալանքիս պատիժը, բայց և այնպես ես
ինքս ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում. ես ցույց չեմ տվել ոչ մի
տգեղ վարմունք ներսես կաթողիկոսի Երևան մուտք գործելու
ժամանակ:

Դրա պատճառն այն անախորժ դեպքն է, որ տեղի էր ու-
նեցել իմ և տեղիս դավառապետի մեջ, նամանավանդ անցյալ
տարվա հանգիսավոր ակտի ժամանակ, որի մասին ես նույն
տարվա նոյեմբերի 24-ի № 126 թղթով պատիվ էի ունեցել զե-
կուցանել Ձերդ բարեծննդության»:

55. Գավառական դպրոցի համար մի ավելի խոշոր չարիք,
բայցի աշակերտացուների անպատրաստ, անդարդացած և փողո-
ցային վարքուբարքի արդեն ընտելացած վիճակում դպրոց մըտ-
նելու հանգամանքից, հանգիսացել է և նրանց հաճախակի դպրո-
ցից բացակայելը: Արժվանի ասելով, ցուցակագրված աշակերտ-
ներից ընդհանուր հաշվով ամեն մի աշակերտ տարվա ընթաց-
քում հազիվ մի ամիս կանոնավորապես դպրոց է հաճախել: Ուխ-
տագնացությունը և սրբազան տեղեր երթևեկելը մի քանի օրե-
րով, մինչև իսկ շաբաթներով, աշակերտի կամ տնայիններեց մեկի
հիվանդությունը և տնային կամ այդու աշխատանքները հաճախ
պահել են տանը աշակերտներին մի քանի ամիս, որով և խան-
դարվել է դպրոցի կանոնավոր ընթացքը և պակասել առաջա-
դիմությունը: Եվ, որ գլխավորն է, դպրոցի վարչության ձեռքին
ոչ մի միջոց, ոչ մի հնար չի եղել այդ բոլորի առաջն առնե-
լու համար: «Խստիվ պահանջել, որ այդ բոլորը չլինի,—ասում է
Արժվանը,—հավասար կլինե՞ր դպրոցը փակելուն, որովհետև բա-
ցառությունները շատ քիչ են եղել»:

Արժվանը, դոհն, այն չարիքի առաջն առնելու համար, որ
ծնողները ժամանակին չեն տվել դպրոց իրենց որդիներին և
հաճախ էլ սովորությունն են արած եղել անժամանակ հանել
նրանց դպրոցից, առաջարկել է. «Պարտականություն դնել ուսու-
կանության միջոցով հայերի վրա իրենց որդիներին դպրոց տալու
7—8 տարեկան հասակից և չհանել նրանց դպրոցից ոչ մի ադա-
ճառով մինչև նրանց 14 տարեկան հասակը», մի առաջարկու-
թյուն, որ չի ընդունվել և եթե ընդունվեր էլ, չէր կարող իրագործ-

վել, քանի որ ծնողները կարիք չեն ունեցել դպրոցին նրա այդ ժամանակվա վիճակում: Արուսյանն ինքն էլ լավ է հասկացել, որ դպրոցն իր ունեցած ծրագրով, իր սարք ու կարգով, իր հայորդած պիտուեթյան ծավալով ու որակով ամհնեին չի համապատասխանել երկրի ու ժողովրդի կյանքի պահանջներին և դատապարտված է եղել քարշ տալ իր խղճուկ գոյությունը: Բայց նրա ձեռքին չի եղել, նրանից կախված չի եղել նրան բարեփոխելու, երկրի ու ժողովրդի կյանքին ու կարիքներին հարմարեցնելու գործը:

Արուսյանը չի էլ քաշվել իր տարեկան հաշվետվությունների մեջ ցույց տալ դպրոցի աննախանձելի վիճակն ու կացությունը, դրա դարձանն ու ճարը խնդրել և դարձանելու իր ժիջոցներն առաջարկել: Նա այդ մասին իր 1846 թվի հաշվետվության ընդհանուր գիտողությունների մեջ, օրինակ, գրել է. «Դպրոցս չի կարող պարծենալ իր ծաղկյալ վիճակով, և պետք է սպասել, որ նա օրըստօրե պիտի ունենա ավելի ու ավելի քիչ թվով աշակերտներ: Այս հանգամանքը ևս մանրամասնաբար բացատրել եմ իմ անցյալ տարվա հաշվետվությանս մեջ: Դրա դարձանը տիրապետ այն պիտի լինի, որ մահմեդական մասնավոր դպրոցները փակվեն և տեղական իշխանությունն առանձնապես հոգ տանի պաշտպանելու և բարվոքելու դպրոցիս վիճակը»:

Մի տեղեկագրից, որ նա ներկայացրել է Երևանի գավառի գատավոր Կ. Ի. Օրլովսկուն 1847 թվի ապրիլի 25-ին, երևում է, որ դպրոցն իր գոյության 16 տարվա ընթացքում ունեցել է ընդամենը 550 աշակերտ, որոնցից ավարտել են դպրոցի լիակատար ընթացքը միայն 10 հոգի, իսկ նույն 1847 թվին աշակերտների թիվը եղել է 104 հոգի: Դպրոցի իր գոյության այնքան երկար ժամանակի ընթացքում այդպիսի քիչ արդյունք ցույց տված լինելու մասին Արուսյանը գրել է. «Ի միտ առնելով դպրոցիս գոյության այսքան երկար ժամանակամիջոցը, Երևանի և դրա գավառի բնակչության թիվը և սովորած ու ավարտած աշակերտների այդպիսի սահմանափակ քանակը՝ արդյունքը, իհարկե, անբավարար պիտի երևի, ուստի և տեղական հանգամանքներին անձանոթ ամեն մի անհատ անհաջողությունը կարող է վերագրել դպրոցի անհոգության և անգործու-

թյան, բայց այստեղ կան որոշ պատճառներ, որոնք արգելք են հանդիսանում ուսման ընթացքին և որ, սակայն, դպրոցը չի կարող վերացնել»:

Արուսյանը գործադրել է և մի քանի գործնական միջոցներ. նա աշակերտների ծնողների հետ հարաբերություն պահպանելու համար, բացի սովորական միջոցներից — ծնողներին դպրոց հրավիրելուց կամ աշակերտների միջոցով նրանց իր ցանկություններն ու պատվիրները հաղորդելուց, երբեմն և որոշ դեպքերում գլխիլ է ուստիկանության և հկեղեցուն: Մեզ այժմ այդ բոլորը կարող է զարմացնել, բայց նա գործել է համեմատ երկրի սովորության և ժողովրդի հայացքներին, որոնք որոշ նպատակների հասնելու համար պահանջիլ են այլ վարվեցողություն և գործողության այլ հղանակ: Երկրի ժողովուրդը դարերի ընթացքում ընտելացած է եղել հլու հնազանդ լինելու միայն մարմնավոր իշխանության և ինչ որ իշխանության կնիքը չի կրիլ, այդ նա կարող էր և չկատարել, անուշադրության մատնել, առանց տուժելու, առանց վրանդի ենթարկվելու: Դպրոցը նրա համար իշխանություն չի եղել, իսկ ուստիկանությունը՝ իսկական իշխանություն: Դպրոցը՝ Արուսյանի ասելով, այնչափով է նշանակութուն ունեցել ու պատիվ վայելել ժողովրդի աչքին, որ չափով որ նա վայելիլ է իշխանների հովանավորությունը, նրանց պաշտպանությունը:

1845 թ. սեպտեմբերի 5-ին, օրինակի համար, Արուսյանը գրել է Երևանի քաղաքային ուստիկանության, Վրովհետև աշակերտներից շատերն լոնցյալ օգոստոսի 16-ից սկսած չեն հաճախում դպրոց, ինչպես որ պատվիրված է եղել նրանց դեռ արձակուրդից առաջ, նամանավանդ որ ես նրանց չհաճախելու պատճառների մասին հարկավոր տեղեկություններ չունիմ, ուստի հարկ եմ համարում հայտնել ուստիկանության, որ եթե մինչև այս սեպտեմբերի 15-ը նույն աշակերտներն իրենց ծնողների կամ խնամակալների ձեռքով չեն բերվիլ դպրոց կամ նախօրոք չի հաղորդվիլ ինձ դրա արդելագիթ հանգամանքների մասին, դրանք, այդպիսի աշակերտները, կհանվեն դպրոցի աշակերտների ցանկից և դպրոցական կանոնադրության 101—102 պրակների հիմքով այլևս հետ չեն ընդունվիլ»:

Ոստիկանությունը դպրոցի այգալիսի պատվերները հասցրել է ծնողներին, և նրանք շտապել են կատարել, որովհետև թեպետ պատվերը դպրոցի վարչությանն է եղել, բայց հայտնվել է նրանց ոստիկանության բերանով, իսկ ոստիկանության խոսքը նրանց համար իշխանության ստիպողական հրաման է եղել:

Նա դիմել է և եկեղեցուն. այդ այն դեպքերումն է եղել, երբ նա կամեցել է հասկացնել ծնողներին ուսման օգուտը, կամեցել է հորդոր կարգալ, որ նրանք սիրեն դպրոցը, հոժարությամբ կատարեն նրա վարչության պատվերները, չխուսափեն դպրոցից, խնամքով ու աջալրջությամբ հետևեն, որ իրենց դավանները տնային չնչին պատճառներով ետ չմնան դասերից, և այլն և այլն: Ասում են, որ ինքը երբեմն շապիկ է հագել և եկեղեցու բեմից այդ բովանդակությամբ քարոզներ խոսել: Եվ նրա այգալիսի հորդորներն անհետևանք չեն մնացել, որովհետև դրանք ասված, արտասանված լինելով եկեղեցու բեմից, մի տեսակ սրբադործված կրոնական քարոզների բնույթ են կրել ու հմայք ունեցել ունկնդիրների համար:

Նա, ասում են, մինչև իսկ անձամբ շրջել է դիմիտներն ու խանութները և քաջել, բերել է դպրոց դասերի ժամանակ այդ տեղերում գտնված աշակերտներին: Այդ, իհարկե, ծայրահեղություն է եղել, արդյունք նրա դործադրած բազմաթիվ միջոցների անհաջողություններից հոգնած, վհատած լինելուն, հետևանք նրա խառնվածքի՝ ամեն բան չափազանցելու և բոսի աղբեղության տակ ասելու և անելու այն, ինչ որ անպատակ ու աղարդյուն է եղել և հաճախ վնասակար: Բայց այդ էլ «թաուսներով» է, որ կարող է և ճիշտ չլինել. այդ մասին մենք պետք է վավերական չունենք:

56. Արովյանի մասնավոր կյանքը երևանում շատ էլ քաղցր չի եղել. նա ընտելացած է եղել Թիֆլիսին, որ, իրրև Կովկասի մայրաքաղաք ու վարչական կենտրոն, ավելի բարեշնչ է եղել և ավելի կյանքի հարմարություններ ընձեռել ընտանիքավոր մարդկանց, քան Երևանը, որ այդ ժամանակները մի կտ ընկած սովորական ասիական քաղաք է եղել՝ այգալիսի քաղաքներին հասուել բոլոր պակասություններով: Դեռ իր երևան ժամանելու առաջին

ժամանակները նա իրեն համեմատաբար լավ է զգացել. նա հրա-
վիրվել է ամեն տեղ ընտանեկան խնջույքների, հանդեսների,
որտեղ անմեղ զվարճությունների ու ասուլիսի մեջ ուրախ ժա-
մանակ է անցկացրել, բայց շուտով նա ստիպված է եղել կարճել
իր այդ այցելությունները, որովհետև կիներ դադարել է նրա հետ
դնալ, պատճառաբանելով, թե ինքը լեզուն չի հասկանում, և ինքն
Յ. Բրովյանն էլ անհարմար է համարել այնուհետև մենակ կատա-
բելու հիշյալ այցելությունները զանազան խոսք ու զրույցի և բա-
րասանքների տեղիք չտալու համար: Եվ ծայր են տվել նրա հա-
մար տխուր, միատեսակ, ձանձրալի, անմխիթար օրեր, շաբաթներ,
ամիսներ... Այդ մասին նա մեր արգեն մի անգամ հիշած 1845 թ.
հունվարի 12-ի թղթում, ի միջի այլոց, գրել է. «Վերջապե-
ս» իմ այդ բոլոր աշխատանքներիս փոխարեն ստիպված եղա
հեռանալ Թիֆլիսից, որ, զոհե, հոգեկան հանգիստ գտնեմ: Այժմ
տպրում եմ մի այնպիսի տեղ, որտեղ ընտանիքս հիվանդությու-
նից և անօգնականությունից և մենք երկուսս միասին ձանձրու-
թյունից և մեր ընտանեկան կյանքի քայքայումից չենք ի-
մանում, թե արդյոք պիտի կարողանանք այստեղից դուրս գալ
մի որևիցե կերպով»: Հետագայում նրա կյանքն այդտեղ ավելի
ծանրացել ու ձանձրալի է դարձել, երբ նա գտնվել է դպրոցի
պատվավոր տեսուչ, Երևանի դավառատիտ Ն. Վ. Բլավատցկու և
նրա հետ ծառայության ու այլ կապերով կապված մյուս աստի-
ճանավորների հետ և խղել նրանց հետ ունեցած իր բարեկամա-
կան հարաբերությունները: Պետք է կարծել, որ նա մոտ չի ե-
ղել և հոգևոր դպրոցի ուսուցչական կազմի ու դպրոցին մոտ
կանգնած մարդկանց հետ, ինչպես նաև դպրոցի տեսուչ Բադդան
Արարատսկու հետ, այն Բոգդան Արարատսկու, որ վայելել է
էջմիածնի և քաղաքի հասարակության համակրանքը:

Նրա «միակ մխիթարանքը» եղել է իր անխոնջ ուսուցչական
ու տեսչական աշխատանքը դպրոցում և իր մասնավոր աշակերտ-
ներից ուցյ տված առաջադիմությունը: Նա Երևանում ևս, ինչպես
Թիֆլիսում, աշխատել է առավոտյան ժամի ութից մինչև երեկոյան
ժամի 7-ը: Յերեկը մինչև ճաշ նա եղել է դպրոցում, իսկ ճաշից
հետո, իր սլաշտոնից ազատ ժամերին, տանը սլաքապել իր մասնավոր
աշակերտների հետ: Դպրոցի սլաքապմունքները ծանր են եղել և՛

հոգեւած, որովհետեւ նա աշխատել է իր առարկաներից ոչ մի դաս բաց չթողնել, աշխատել է անընդհատ հսկել ուսուցիչների դաստիարակչական վրա և աշակերտներին ոչ մի բանի առանց հսկողութեան չթողնել: Նա դրա համար մինչև անգամ խնդրել է իշխանութեան թույլտվութիւնը դպրոցի գումարներից իր ձեռքին պահելու մի քանի հարյուր ուսուցիչներին ուժիկ տալու և դպրոցի այլ ծախքերի համար, որպէսզի ստիպված չլինի ամեն անգամ դանձարան վազել և ժամավաճառ լինել:

Արովյանը երեսնուժ մի կանոնավոր մասնավոր դպրոց չի ունեցել, ինչպէս Թիֆլիսում. նրա այդտեղ ունեցած մասնավոր աշակերտները նույն Գալառական դպրոցի աշակերտներն են եղել. երկրորդ և երրորդ դասարանների մի իւրեւր աշակերտներ, առանձին պարապել ցանկացողները, դպրոցի դասերից իրենց ազատ ժամանակները, սովորարար ճաշից հետո, հավաքվել են նրա բնակարանը և դաս առել նրանից, պատրաստվել, հատկապէս լրացրել իրենց գիտութիւնը հայերենից, ռուսերենից և առանձին, իբրև նոր առարկա, սովորել գերմաներեն լեզուն: Նրա նպատակը այստեղ նույնն է եղել, ինչ որ Թիֆլիսում. նա կամեցել է ունենալ նախապատրաստական դասընթացքի պէս մի բան «տպագա ժողովրդական ուսուցիչների համար». և մինչև իսկ, ինչպէս երևում է, ծրագրած է եղել, եթէ հաջողվեր, իր այդպէս պատրաստած աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Գերմանիա իր օրինակով աշխտեղ կատարելագործվելու նույն նպատակի համար: Նրա այդ ծրագիրը մոտ է եղել իրագործվելու, երբ Ներսէս Աշտարակեցին ընտրված և հաստատված լինելով կաթողիկոս, ժամանել է: Եւմիածին ձեռնադրվելու և երեսնուժ, ինչպէս և ամեն տեղ, շքեղ ընդունելութիւն է գտել:

Արովյանի առաջին կենսագիր Մ. Տեր-Ազարյանի ասելով, նա էլ մասնակից է եղել այդ ընդունելութեան և մի իշխան տեղ իր աշակերտների հետ ընդառաջ է գնացել ու ողջունել կաթողիկոսին. նա սիրով ընդունել է նրան, օրհնել է նրա եռանդը, հարցուփորձ է արել աշակերտների առաջադիմութեան մասին և խոստացել է տալ հոգի նրանցից ուղարկել Բեռլին ուսանելու և կատարելագործվելու: Արովյանը շատ ուրախացել է ու մի առանձին

եռանդով կայել աշակերտներին վարժեցնելու գերմաներեն լեզվի գիտության գործին: Կատարվել է կաթողիկոսի ձեռնադրությունն ու օծումը, և Արուսյանը դնացել է էջմիածին ու հիշեցրել նրան խոստումը. նա վերստին օրհնել և պատվիրել է սպասել, մինչև որ ինքն ազատվի անհապաղ կարգադրվելիք զոր-
ժներից: Սակայն այդ սպասելն ու համբերելը շատ երկար է տևել, և նա ստիպված է եղել նորից գնալ և խնդրել, որ մի վերջնական ժամանակ նշանակվի, ըստ հանդիպել է այնպիսի ընդունելության ու պատասխանի, որ հավասար է եղել մերժման: Կաթողիկոսը տհաճությամբ ասել է. «Օրհնված, ինչ անհանգիստ մարդ ես, քեզ մի բան ասացին, այլևս ձեռք չես վեր առնում դու»: Արուսյանը տխուր ու տրտում վերադարձել է և աշակերտների հարցմունքին, թե՝ «Վարժապետ, ի՞նչ լուր, ի՞նչ համբավ», նա պատվիրել է թողնել գերմաներենը և ռուսերենին ուժ տալ: Ռուսերեն, երեսայք, ռուսերեն, — ասել է նա, — դուք ինքնին պիտի բանաք ձեր ճանապարհը:

Ահա իր այդ մասնավոր աշակերտների հետ է եղել, որ նա անց է կացրել իր միայնության ժամերը, նրանց հետ է խոսել, զվարճացել, խաղեր սարքել իր տանը և մեղմացրել իր կյանքի ձանձրությունը: Նա հաճախ դրոսանքներ է կատարել նրանց հետ դեպի քաղաքի հեռավոր այգիները և էքսկուրսիաներ կազմել քաղաքից դուրս, դեպի հայկական հին նշանավոր հուշարձանների վայրերը. — Գեղարդ, Գառնի և այլ տեղեր, և օրերով մնացել այդ վայրերում, մեկնել, բացատրել նրանց հուշարձանների պատմական ծագումն ու խորհուրդը, միշտ լուրջ ուսումնասիրությունը միացնելով ուրախ, զվարթ ժամանցի հետ ծառայատ պարտեզներում, սարալանջերում, կանաչադարձ դաշտերում, կարկաչուն աղբյուրների և արագահոս վտակների ափերին: Եվ նրա այդպիսի ղեկավարության ու պարապմունքի հետևանքով անպակաս է եղել անկեղծ սերն ու սրտագին բարեկամությունը ուսուցչի ու աշակերտների միջև և այդ բոլորի ազդեցության տակ զօրեղ ու մեծ նրանց առաջադիմությունը գիտությունների մեջ, որի հեղինակավոր վկայողներից մեկը եղել է, ինչպես արդեն մի անգամ հիշել ենք, դիտնական ճանապարհորդ Մորից Վապները Թիֆլիսում և մյուսը՝ բանաստեղծ Ֆրիդրիխ Բեդենշտեյար Երևանում:

«Այդտեղ [Երևանում],—ասում է Բողենշտեդտը,—Արուսյանն ուրախություն էր պատճառում մեզ, որքան իր պայմանները թույլ էին տալիս իր՝ մեզ համար այնքան կրթիչ ներկայությամբ: Ներկա եղող հայերի համար միծ բավականություն էր լսել մեր բերանից գովասանությունների իրենց երեսայոց վարժապետի վերաբերմամբ: Ավելի ևս ուրախանում էին նրանք, որ պատանիները [Արուսյանի աշակերտները] մեզ հետ բոլորովին ազատ կերպով դերմաներեն էին խոսում»:

57. Այդ բանաստեղծ Ֆրիդրիխ Բողենշտեդտը հղել է չորրորդ գերմանացի ճանապարհորդը, որ Արևելյան Հայաստանը ուսաց ձեռքն անցնելուց հետո եկել է Հայաստան գիտական նպատակներով: Նա Մոսկվայի վրայով ժամանած է հղել Թիֆլիս, լեզուների ուսուցիչ է հղել այդտեղ ուսուցչական սեմինարիայում և առիթ է ունեցել, ի միջի այլոց, ծանոթանալու Թիֆլիսի Գավառական դպրոցի թուրքերեն լեզվի ուսուցիչ, գանձակեցի բանաստեղծ Միրզա-Շաֆի Սադիկ-Օղլու հետ, որը 1840 թվին հրավիրված լինելով Գավառական դպրոցը ուսուցչական պաշտոնի, Արուսյանի տեսչության օրով և նրա աշխատանքով ու միջնորդությամբ, լավ է ճանաչել նրա ազնվությունը, մաքուր հոգին ու սիրտը:

Բողենշտեդտը 1844 թվի մարտին անցել է Երևան, որտեղ իջևանել է մի ինչ-որ իշխան կամ մեծավոր մարդու տանը, որին նա կոչել է „Fürst“: Նա այդտեղ իսկույն որոնել, գտել է «Պարբոսի հայտնի ուղեկից» Խաչատուր Արուսյանին, որը սիրով ընդունել է նրան և իր ձեռքից եկած աջակցությունը ցույց տվել: Նա առաջնորդել, ցույց է տվել նրան Երևանը, ուղեկցել է նրան էջմիածին և նկարագրել նրան հայկական կյանքը: Բացի սրանից, Բողենշտեդտը ցանկություն է ունեցել հավաքել հայերեն, քրդերեն ու թուրքերեն ժողովրդական երգեր, և Արուսյանն ընդառաջ դնալով նրա և այդ ցանկության, հավաքել հանձնել է նրան այդպիսի երգերի մի հավաքածու, խոստանալով ուղարկել նրան հետզհետե դարձյալ այդպիսի հավաքածուներ, որոնց մեջ և հայտնի Գևորգ-Օղլու ոտանավորները, մի խոստում, որ, սակայն, նա չի կարողացել ի կատար ածել իր հետագա աննախանձելի կյանքի և ողբերգական վախճանի պատճառով:

«Ազնիւ Սրովյանի եռանդուն ջանքերին եմ պարտական գլխավորապես, որ իմ այս հույսերը գոնե մասամբ իրականացան....,—գրում է նա այդ մասին,—Արովյանն իր վրա առավ ժողովի և ուղարկել ինձ Նրևանի սարգարի պալատում երգված սովորական ժողովրդական երգերը: Եվրոպա վերադառնալուցս առաջ արդեն ստացա Արովյանից հիշյալ ժողովրդական երգերի ժողովածուի առաջին տետրը, գրված իր ձեռքով՝ գերմաներեն լիակատար բացատրություններով հանդերձ: Եվ նա խոստանում էր, որ շուտով կուղարկի կրկին մի քանի այդպիսի տետրեր: Հայաստանից վերադառնալուց հետո երկու անգամ գրել էի Արովյանին՝ նրան հիշեցնելու համար իր խոստումը, այն է, որ նա ուղարկի ինձ քրդական ժողովրդական երգերի շարունակությունը և Գեղիշ-Օղլու թուրքերեն լեզվով գրած ոտանավորները: Նրան հայտնի էր, որ ես մտադիր եմ այն գերմաներենի թարգմանել և դրանից գոյանալիք դրամական արդյունքը նրան հանձնել իր կարոտ վիճակը բարելավելու համար: Այս պատճառով և ինձ անհասկանալի էր մնում, թե ինչու իմ բոլոր նամակները անպատասխան էին մնում, մինչև որ ես, այս երկի առաջին հատորի լույս տեսնելուց հետո, տխուր պատճառն իմացա», և այլն:

Բողենշտեդտի այդ տողերի մեջ հիշված «երկը» նրա «Հազար ու մեկ օր Արևելքում» խորագրով եռահատոր հրատարակությունն է, որի մեջ նա ամփոփել է իր դեպի արևելք կատարած ճանապարհորդության տպավորությունները և ուսումնասիրությունները: Դրա առաջին հատորի մեջ ցաք ու ցրիվ, զանազան էջերում հիշված են հատուկապես հատվածներով զանազան տեղեկություններ Սրովյանի մասին, իսկ երրորդ հատորում նրան նվիրված է մի ամբողջ գլուխ, իբրև մի մարդու, որ աջակցել է նրան:

«Հազար ու մեկ օր Արևելքում» գրքում հաղորդված են և ընդարձակ տեղեկություններ Սրարատյան երկրի, հայ ժողովրդի, նրա դրականության, պատմության և եկեղեցու մասին, և այդ այնպիսի հմտությամբ և մանրամասնությամբ, որ միայն և միայն Սրովյանը կարող էր այդ ժամանակները հաղորդած լինել:

նրան, այնինչ այդ մասին նա առանձնապես չի շեշտել, և Կրքի ընթերցումից էլ այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ, կարծես, այս բոլորը գուտ իր՝ Բողենշտեդտի ուսումնասիրության արդյունք եղած լինի:

Մեզ համար առանձին շահեկանություն ունի Բողենշտեդտի «երկի» մեջ նամանավանդ հատկապես Աբովյանին նվիրված գլուխը, որի մեջ, համառոտ կենսագրական տեղեկությունների հետ նրա մասին, հաղորդված են և տեղեկություններ և՛ փրեմ կաթողիկոսի, «վանքի» կացության և նրա աված կրթության մասին Աբովյանի այստեղ եղած ժամանակ, տեղեկություններ, որ ուրիշ աղբյուրներից մինք չունենք և որ կարող էր հաղորդած լինել զերմանացուն դարձյալ միայն և միայն Աբովյանը:

Աբովյանի աշակերտության ժամանակները վանքը դեռ չի ունեցել այն հովրոպական քաղաքակրթության արտաքինը, որ նա ստացել է հետո: Էջմիածին դնալու ժամանակ Աբովյանն ասած է եղել նրանց, այսինքն Բողենշտեդտին և նրա ճանապարհորդակից Բ-ին, թե, կարծես, նրա զլխին սառը ջուր են մաղում, երբ նա ոտք է դնում հին պարիսպներից ներս, այնքան անտանելի են եղել այն տպավորությունները, որ նա ստացել է իր պատանեկության հասակում և որոնք այլևս չեն չքանում նրա հիշողությունից: Փախստյան զանազան փորձեր, որոնք նկատվել էին, առիթ էին տվել, որ նրա հետ ավելի խիստ վարվեն, քան առաջ:

Աբովյանի նպատակն է եղել «հիմնել նոր հայկական գրականություն և այդ ճանապարհով իր հայրենակիցների կրթությունն ազգային հիմունքների վրա դնել. ընտրել հայոց հին մասինագրության հարուստ գանձերից ամենալավերը և նոր հայերենի փոխադրել և այդ ապահով ու դյուրին միջոցով կրթություն տարածել իր հայրենակիցների մեջ և նրանց սրտում դիտական հասկացողություն դարգացնել. իր ամենաընդունակ աշակերտները օգնությամբ հին հայերենից և եվրոպական լեզուներից թարգմանություններ անելով,—ասում է Բողենշտեդտը,—Աբովյանը մի քանի տարում ժողովրդի ներկա պահանջներին դոհացուցիչ դրականություն ստեղծած կլիներ, եթե՝ նրա ծրագրերն երբ լիզերև կլած չլինեին»:

58. Արուվյանը իր լուգմաթիւ գրադմունքների հետ միասին երևանում եւ, ինչպէս Թիֆլիսում, ժամանակ է գտել պարապելու գրական-գիտական աշխատանքներով, նա 1846 թվի հունվարի 26-ին, Արխիւի Թիֆլիսում եղած ժամանակ, ուղարկել է նրան իր կատարած «օղերի ու թարանական գիտություններ»-ը գեկտեմբեր ամսի համար. նույն 1846 թվին նա ուղարկել է և «Кавказ» թերթի խմբագրության իր մի քանի «գիտություններ»-ը երևանի օդի բարեխառնություն մասին. նա գրել է «НОВОЕ ВОСХОЖДЕНИЕ НА АРАРАТ» ուսերեն գրվածքը, որ տպագրվել է «Кавказ», թերթի 1847 թ. 20 համարում, Բենկենդորֆի խնդիրքով գրել է մի ավելի ընդարձակ ուսերեն հոդված «Եգիպտոսի և քրդերի մասին». նա 1848 թվին գրել է իր «Курды» խորագրով հոդվածը, որ տպագրվել է նույն թերթի 1848 թվի 46—57 համարներում: Մինչև նույն թվին նա գրել է, դարձյալ ուսերեն, «Անվո նկարագրությունը»: Բենկենդորֆի խնդիրքով գրված «Եգիպտոսի և քրդերը» և «Անվո նկարագրությունը» հոդվածները գրված են եղել ուսերեն, որովհետև պետք է տպագրվեին ուսուկան թերթում, ըսյց տպագրվել են, թե ոչ, և եթե տպագրվել են,—որ թերթում, այդ մեկ հայտնի չէ:

Երևանում պատրաստած իր այդ աշխատասիրությունների մասին նա Թրինին ուղարկած իր վերջին նամակում գրել է. «Այժմ ես սկսել եմ զբաղվել նման հոդվածներով: Առայժմ ունիմ «Անվո նկարագրությունը», սակայն դժբախտաբար ուսերեն, որովհետև մասամբ տպագրելու եմ Թիֆլիսի թերթերում: Կարգացել էք արդյոք մեր Արարատ բարձրանալու նկարագրությունը: Անոյալ տարի կոմս Բենկենդորֆի խնդիրքով պատրաստել էի մի ավելի ընդարձակ հոդված «Եգիպտոսի և քրդերի մասին». մինչև այժմ չգիտեմ, թե ի՞նչ եղավ այդ հոդվածը: Աշխատում է մարդ այդպես առանց հաջողության, իսկ այդ տեսակ գործերի համար հարկավոր է բավական աշխատանք և ծախք»:

59. Արուվյանը սովորություն է ունեցել իր պաշտոնից և զբաղմունքից ազատ ժամանակները երբեմն պնալ շրջակա գյուղերը, մանավանդ այն գյուղերը, որտեղ դպրոց է եղել:

Պերճ Պոռյանն իր «Հուշիկներ» մեջ պահպանել է հիշո-

դուք յուն, վոր վերաբերում է Աշտարակի դպրոցին նրա արած մի այդպիսի այցելությանը իր աշակերտության ժամանակ, Շապուհ վարժապետի օրով, ամառը Արուսյանը եկել է Աշտարակ, գյուղի առաջավորների հետ այցելել է դպրոցը, մեկ-մեկ քննել է բոլոր աշակերտներին և իր գոհությունն է հայտնել աշակերտներին և ուսուցչին։ Երեք օր. նա մնացել է գյուղում, և ամեն օր էլ այցելել է դպրոցը, աչքով չտեսած և ականջով չլսած նորություններ է ժողովել խալիֆայական մահալի և գանի սովոր աշակերտների միջ, նոր-նոր խաղեր սովորեցրել, ինքը խաղացել աշակերտների հետ և վարժապետին է ստիպել հետեւել իր օրինակին։ Նա պատվիրել և խոսք է առել վարժապետից դրանից հետո այլևս չծեծել աշակերտներին, ամառվա յոգերին պարապել աշակերտների հետ միայն առավոտները և երեկոները հովին, ամեն օր երեկոները լողանալու տանել աշակերտներին, օրական երկու ժամ խաղացնել, և այլն։

Չորրորդ օրն աշակերտները, վարժապետը և համարյա գյուղի կեսը ճանապարհ են ձգել Երևանի թագավորական դպրոցի տեսչին, ինչպես ինքն է ցանկացել, երգելով. նա ձի չի հեծել, այլ գնացել է աշակերտներով շրջապատված։ Եվ երբ անցել են գետի կամուրջը, հասել ձորի գլուխը, նա կանգնել է, մեկ-մեկ համբուրել բոլոր աշակերտներին, հրաժեշտ տվել։ Նրա վերջին խոսքերը եղել են՝ «Երեխայք, եթե որեւէ խնդիր ունենաք ինձ դառնալու, իրավունք եմ տալիս գրավոր դիմելու. ես Երևանի թագավորական ուսումնարանի տեսուչն եմ, ձեր թուղթն ուղղակի ուսումնարան ղրկեցեք. մի քաշվեք, ես էլ գյուղացի եմ, Բանաքեռ գյուղիցն եմ. իմ անունս Խաչատուր Արուսյանց»։

60. Ի՛նչ ասել կուզի, սակայն, որ նա ամեն տեղից հաճախ այցելության է գնացել իր հայրենի Բանաքեռ գյուղին, որի հետ նա կապված է եղել իր մանկության հիշողություններով կամ, ինչպես ինքն է ասել, «որտեղ խաղացել է իր ոսկեղեն մանկության խաղը», չինք ուսում արդեն այն, որ այդտեղ դեռ մինչև 1847 թիվը կենդանի են եղել և ապրել նրա «Թանկագին մայրը» և «սիրելի եղբայրը», այդտեղ էլ նա ունեցել է մի հողամաս և երեք այգի։

Նա սիրել է դյուղի բարձրավանդակ տեղը, նրա հովասուն օդը, նրա բարեկից այգիները, նրա առողջարար ջուրը, նրա ավանդական «Ապրաքնքափոսը», Գորգոշանը—ջրի բաժանվելու տեղը, և նա՝ ժանապանհ նրա ականակիտ քաղցրահամ «Ծարավ աղբյուրը»: Նա սիրել է նրա պատմական անցյալը և այդ անցյալից պահպանված երկու հրաշալի եկեղեցիները՝ ս. Հակոբ և ս. Աստվածածին. նա, վերջապես, սիրել է նրա համեստ, պարզ գյուղական նահապետական կյանքը, որ այնքան վարպետորեն և անուշ լեզվով նկարագրել է իր «Վերքում»:

Քանաքեռի նկարագրության նվիրված նա մի հատուկ գրվածք չի թողել, այլ այստեղ ու այնտեղ իր գրվածքների մեջ ցրված մանր տեղեկություններ և մի համառոտ հակիրճ ծանոթություն իր «Վերքի» առաջին գլխում, որի մեջ սակայն նա մի քանի խոսքով վեր է հանել նրա բոլոր առավելությունները—և՛ հին փառքը, և՛ իր ժամանակվա տխուր ներկան: «Քանաքեռը,—գրել է նա,—Երևանույցը հինգ վերստ հեռու մեկ գյուղ, հյուսիսային կողմն ընկած, տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, օդը գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով [այգիներով] լիքը, մեջը երկու հրաշալի եկեղեցի, հազար քյալավա [ավերակ տուն, շինություն], ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Երևանու խաների»:

Նվ, ճշմարիտ, Քանաքեռը հնումը Երևանի շրջակայքի և ընդհանրապես Կոտայքի բոլոր հայ գյուղերից ամենանշանավորն է եղել իր մեծությամբ, իր արգավանդ, ընդարձակ հողերով, իր տղառատ այգիներով ու պարտեզներով և հատկապես իր հստակ ջրով և հովասուն առողջարար օդով, որի հետևանքով էլ վայելել է մեծ հռչակ, իրեն ամառվա բնակության տեղ, ամառանոց Երևանի բնակիչների համար և մինչև իսկ Երևանի խաների-սարդարների համար պարսից իշխանության օրով և ուշօաց իշխանության ժամանակ, ինչպես և ներկայումս, իբրև գործնիստ և զորակայանի տեղ: Ջուր չի եղել, որ ժողովրդական երգը նրա մասին երգել է.

Քանաքեռ բանձր գեղ ա,
Ջուրը հիվանգի դեղ ա,
Սիրածը սիրածին չեն տալ,
էս ի՞նչ անիրավ գեղ ա:

Քանաքեռն իր պատմական անցյալում, ինչպես տապինք, մեծ, հարուստ և բաղմամարդ գյուղ է եղել. նա ունեցել է հազար տուն, որից Արուլյանի ժամանակները մնացած է եղել մի 40—50 տուն միայն, այնպես որ նրա հուռ պահպանված երկու եկեղեցուց միայն մեկն է բաց մնացած եղել մշտական ժամասացության համար, իսկ մյուսը՝ «Վերի եկեղեցին» (ս. Աստվածածինը) ժամանված է եղել ամայության. նրա դուռը միշտ բաց է եղել և տարին մեկ անգամ միայն՝ Աստվածածնա տոնին նրա մեջ ժամասացություն կատարվել: Այս մասին Արուլյանն իր «Ձանգի»-ում ասում է. «Քանի Քանաքեռու աստղը ծովել, հազար հարուստ տանիցը քառասուն տուն էին մնացել և էն էլ աղքատ ողորմելի օրին հացի կարոտ, էս սուրբ եկեղեցին էլ մնացել էր ամայի ճարենը մեկ անգամ էին այնտեղ ժամ անում, էն էլ սուրբ Աստվածածնա տոնին. էտուր համար դուռ ու հայաթ բաց էր մնացել»:

Այդպիսի ավերածության պատճառը ամբողջ Արարատյան դաշտի համար ընդհանուր է եղել—Շահարբասի կատարած ավերածը և մեծ դաղթը, որից դատարկվել են բողմամարդ քաղաքներն ու շեները, և 1679 թվի Երեանի մեծ երկրաշարժը, որից շրջակայքում ամեն տեղ տապալվել են բոլոր աչքի ընկնող շինությունները, չենք խոսում արգեն սովորական տների ու բնակարանների մասին: Քանաքեռցի Չաքարիա պատմագիրը Քանաքեռում երկրաշարժի կատարած ավերածի մասին ասում է. «Ի Քանաքեռ պեղ ոչ մնաց բոյն մի հաւու. և էր զարմանք, զի ի նոյն Քանաքեռ տան մի անկան չորեքին ուրմունքն, և տանիքն ի վերայ չորս սեանց եկաց անշարժ որպէս թէ կախուալ յօդոյն... Ի հայրենի գիւղս իմ Քանաքեռ թուեցին զմեռեալս 1228, ոչ մնաց շուն, ոչ կատու, ոչ հաւ»:

Այդպիսի զարնուրելի ավերածից հետո զարմանալի չպետք է թվի, որ Քանաքեռի նախկին մեծության, բաղմամարդության, փարթամության, հնության և փառքի ոչ մի հետք, հուշարձան չի պահպանված եղել և Արուլյանի ժամանակները, բացի վերոհիշյալ երկու եկեղեցուց, որոնք կիսաքանդ են եղել և վերանորոգվել են 1695 թվին, ինչպես ցույց է տալիս ս. Հակոբի վրա պահպանված

ՌՃԽԴ (1695) թվականը և ս. Աստվածածնի արևմտյան դուռն արձանագրության մեջ եղած թիվը:

Դյուզլի խորին հնության միակ նշանը պիտք է համարել նրանից մի փոքր հեռու, մեծ ճանապարհի վրա հին գերեզմանոցի գեղաքանդակ խաչքարով քառակուսի հուշարձանը, որի վրա շուրջանակի փորագրված է մի արձանագրություն 1265 թվականով—Պետուլինի և նրա կենակից Ավագ տիկնոջ բարեխոսության խաչքարը արձանագրությամբ:

Այդ պատմական հուշարձաններից Արուվյանն առանձնապես սիրել է «Վերի եկեղեցին», որի բակն է բերել տվել և թաղել իր «Վերքի» հերոս Աղասուն և նրա զերեզմանի վրա սղալու բերել իր «Ջանգի»-ում նաղլուին:

Արուվյանը ոչ միայն ինքն է հաճախ այցելել Քանաքեռը,—այլև երբեմն տարել է իր հետ և իր մոտ հյուր եկած գիտնական ճանապարհորդներին, որոնք Հայաստանում իրենց կատարած շրջագայությանը նվիրած գրվածքներում գովասանքով հիշել են Քանաքեռը և նրա համեստ, նահապետական կենցաղը, բարեպաշտությունը: Հաքստհաուզները հատկապես ամբողջ էջեր է նվիրել Արուվյանի պապի հարստության, իշխանության, առատաձևոնություն, նրա ընտանիքով մեծ փառքով էջմիածին ուխտ գնալու, կաթողիկոսի և միաբանություն կողմից պատվով ընդունվելու, վանքին առատ նվերներ տանելու նկարագրությանը, Արուվյանի ուսանելու նպատակով առաջին անգամ վանքը գնալու և այդտեղից էլ հետո Դորպատ մեկնելու պատմությանը, այդ բոլորը քաղելով Արուվյանի իրեն ընծայած, նրա Դորպատում ուսանողության ժամանակ, գերմաներեն լիզվով գրած մի «Հիշատակարանից»:

Արուվյանի մտքում միշտ թարմ, միշտ կենդանի են մնացած եղել իր մանկական-տղայական հիշողությունները գյուղում իր ծնողների թեև իր տակ ապրած տարիների մասին, կենդանի են մնացած եղել նրա կյանքի այդ արշալույսին իր զգացածները, իր սրտում տպավորվածները, իր հոգուն ազդածները, որոնք հետագայում միշտ խոսել են նրա մեջ, արտահայտվել, դրսևորվել են նրա գործողությունների ու գրվածքների մեջ, Դրա, այդ բոլորի հետևանքն ու արգասիքն են եղել նրա ծնողասիրու-

թյունը, բարեպաշտությունը, համեստությունը, ամաչկոտությունը, խոնարհությունը, ճշմարտախոսությունը, գյուղական պարզությունը և ընդհանրապես այդ վաղ ժամանակներից նրան հասած ժամանակի հայ գյուղի նախնական կենցաղին հատուկ բոլոր առանձնահատկություններն իրենց բովանդակ ավանդականությամբ:

Նա հիշել է իրենց գյուղական հնացած խղճուկ խրճիթը «անզարդ երկերգիկ ծխածեփ քարե, հողե հատակով և փայտե առաստաղով», որ չի կարողացել դիմանալ բնության արհավիրքին և պաշտպանել իր մեջ ապրողներին անձրևներից, կարկուտից, հեղեղից և ձյունից, որոնք ներս են հոսել, թափել փլփլած տանիքից և լուսամուտների ճեղքերից. նա հիշել է այդ խրճիթի տանիքը, որի վրա նստած նա հաճախ դիտել է երկնակամարը ճաճանչավոր աստղերով, երփներանգ ծիածանը, կռուկների երամբքամ տխուր կոնչյունով չվելը և դրանց հետ կապված խորին հնությունից գյուղացոց մեջ պահպանված հավատալիքները:

Նա հիշել է իր տանեցոց—«մայր, որդի, քույր, եղբայր, փեսայ, հարսն միաշար, ուստերց և դստերց, քերց, տատից, հորեղբարց միաշունչ, միաբնակ հաւասար», միմյանց հետ գրկախառնված քնելու և վեր կենալու սովորությունը. նա հիշել է իր հորը «կարմրաշուրթն, մրայոն աղուակեայ ծերունի, թիկնավետ, հսկայաբարձ, ուղղաձիգ, յաղթանդամ» Ապովենց Հարությունին, որ հավաքելով իր խրճիթը կամ բացօթյա յուրայիններից, խրատել է «յարգել, մեծարել մշոհաւանդն սիրով զընտանիս, օտարս, զծնողս մերձակից», նա հիշել է իր ծնողների գուրգուրանքները, գգվանքները, իրեն քաղցր «նանի տաելը», գորովագութ դրկախառնումը, անուշ համբույրները:

Նա, վերջապես, հիշել է իր տղայական արարքները, չարությունները, տանձ գողանալը, բոստան կտրելը, արարքներ, որոնք Քանաքեռում այնքան ընդունված են եղել, որ Երևանում սովորություն է դարձած եղել քանաքեռցոց ափելի անունով «տանձագող» կանչել: Այդ մասին նա իր «Թուրքի աղչիկ» գրքովածքում ասում է. «Քանաքեռցոց ափելի անունը հո Երևանումը տանձագող են կանչում: Տանձ չըլի հավող ըլի, հեսաբի չի, առամներիցդ չեն իմանալ, փորիցդ չեն հաքցնիլ Բայց վաճ

ներան, որ փորձանքի կպատուհի, կերածն էլ մարսածն էր քթիցը կհանեն: Երեխեք, ձեզ եմ թուում, ձեր արեին ղուրբան, արածս չանեք, թե չէ կփռումանեք:

Բոստան գող, կամ տանձ գողանալիս ղորդ ա քոթակ շատ էի կերել, ամա էլ եդ մոռացել: Երեխին շաքար տուր ձեռը, թեկուղ հարիր անգամ գլխին բռնցկի, հարիր փետ էլ ոտին խփի, էլի մեկ սհաթից հետո կմոռանա, բերանը կքաղցրանա: Ամամեծին ինչ անես, որ էսպես ջահելություն անի: Սիրիր չեն տանիլ հավողի խաթեր, ամա վրեն կծիծաղեն, որ ուրիշները վախեն, ամաչեն: Հաղար անգամ թուք ու մուր—մեկ անգամ օրինակ տուր. էս մեկը շատ բան կտեսնի, քանց մեկ կարաս խրատ, մեկ ջվալ դարըհատո և այլն, և այլն:

61. Բողենշտեղտն ասում է, որ նա իրեն գրած վերջին համալում գանգատովել է իր նյութական անապահով վիճակի մասին: Նա գրել է, թե «ինքը վճռել է թողնել ուս սլետական ծառայությունը, դնալ Հայաստանի ներքին մասը և այնտեղ իր պապերի պես երկրագործությամբ ապրել, որովհետև նրա չնչին եկամուտները չեն բավականացնում քաղաքի պահանջներին, իսկ ավելի ևս սպասել իր վիճակը որևէ կերպ բարելավելու համար՝ այդ նրան ավելի խոր թշվառության մեջ կգցեր»: Նրա այդպիսի նյութական անապահով խղճուկ կացության մի դարման տանելու համար է իբրև թե եղել, Բողենշտեղտի ասելով, որ ինքը կամեցել է շուտափույթ ստանալ նրանից Գիշիշ-օղլու ոտանավորները, հրատարակել և այդ հրատարակության վաճառքից ստացվելիք գումարը նրան ուղարկել, դրա համար է իբրև թե եղել, դարձյալ նրա ասելով, որ ինքն Սրբովյանը մեծ աշխատասիրությամբ կաղմել է «Արդի հայերենի քերականությունն ու բառարանը» և ուղարկել Պետերբուրգ, «հուսալով, որ Գիտությունների Ակադեմիան իր հաշվով տպագրել կտա, իրեն էլ մի չափավոր օժանդակությամբ կխրախուսի ապագա աշխատությունների համար, որ ոակայն չի կատարվել»: Նույն Բողենշտեղտի ասելով, Սրբովյանի նյութական անապահով վիճակը մինչև իսկ նրա անձնասպան լինելու պատճառներից մեկն է եղել:

Մեզ թվում է, որ այդ բոլորի մեջ մի թյուրիմացություն կամ չափազանցություն կա. համենայն դեպս գերմանացի ճանապարհորդ բանաստեղծի այդ վկայությունները չեն համապատասխանում այդ մասին նոր հայտարարված վավերագրերին: Արդ՝ վրանն իր գերմանացի բարեկամի համար շատ բան էր արել, առանց մի որևէ նյութականի ակնկալության: Նա հաղորդել էր նրան հետադաշում «Հաղար ու մեկ օր» գրքի մեջ մտած, հայերին վերաբերող բոլոր հարուստ տեղեկությունները. նա հավաքել էր նրա համար հայերեն, թուրքերեն ու քրդերեն ժողովրդական երգեր, բառացի թարգմանել գերմաներեն, ծանոթություններով մեկնաբանել և մի այդպիսի երգերի պատրաստի տետրակ անմիջապես հանձնել նրան, խոստանալով մյուսներն էլ հետզհետե ուղարկել: Այդ բոլորից հետո, բնականաբար, նա կարող էր հասկացրած լինել նրան, որ Քեշիշ-Օղլու ոտանավորների համար, որ նա, նրա ցանկության համեմատ, պետք է դարձյալ պատրաստեր, թարգմաներ, ծանոթարաներ և ապա ուղարկեր նրան, մի որոշ վարձատրություն տրվի իրեն: Արդ, այդտեղ լինել նյութական ապահովության կամ անապահովության խնդիր կարող էր լինել: «Արդի հայերենի տարերքը» ուղարկել էր նա Պետերբուրգ ոչ նյութականի ակնկալությամբ, այլ իր բնական շարադրություն Ղազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը դրավելու համար: Այդ մասին նա գրել էր Ֆրենին, որ, եթե չընդունվելու լինի դա, գոնե Գիտությունների Ակադեմիան տպագրի այդ իր հաշվով և չթողնի, որ «Ժողովուրդը ցերեկը շրջի խավարի մեջ», ուրեմն դրանում էլ խոսքը նյութական օժանդակության մասին չի եղել, այլ բարոյական խրախուսանքի, որի մասին մենք արդեն մանրամասնաբար խոսել ենք իր տեղում:

Արդվանը, իհարկե, նյութական պակասություն ունեցել է և բնականաբար ցանկացել է ապահովված լինել, ավելի լավ ապրել, քան թե ապրելիս է եղել: Նա ազնիվ մարդ է եղել և, իրեն ապահովելու համար, խուսափել է սովորական ճանապարհներից՝ դիմել բայց նա չբավոր չի եղել. նա ունեցել է այնքան, որ կարող էր անկարոտ ապրել, առանց սրա-նրա օգնությանը դիմելու: Նա իր ծառայության համար, ինչպես արդեն ասել ենք,

ստացել է տարեկան 380 ուսւրլի ոոճիկ և ձրի բնակարան դպրոցի շէնքում. նա ունեցել է Երեսնուժ մի հողամաս, որի վրա եղել է մի արհեստանոց՝ «*турпучное заведение*», ունեցել է Բանաքնոում երեք այգի, մի հողամաս, պահել է մասնավոր աշակերտներ, և այդ բոլորից էլ, հայտնի բան է, ստացել է մի որոշ, եթե ոչ շատ, գոնե քիչ եկամուտ գրամով և մթերքով: Արդ, նկատի առնելով նրա ունեցածը և համեմատելով այդ ժամանակի կյանքի էժանության և զրուսի թանկության հետ, մենք անշուշտ կզանք այն եղբայրացության, որ Արուվյանն այնքան նեղված չի եղել նյութական անապահովությունից, որ առիթ տված լիներ Բողենշտեյտին ենթադրելու, թե նրա տնձնասպան լինելու պատճառներից մեկն էլ նյութական անապահովությունն է եղել: Որ Արուվյանն այնքան էլ նյութականի սրակասություն չի ունեցել, այդ կարելի է տեսնել և այն հանգամանքից, որ նա ի վիճակի է եղել տեղն ընկած ժամանակ ազատորեն որոշ չափով խոշոր գումարներ ծախսել իր զրուսից: Այսպես, օրինակ, նա պարտք է տվել Թիֆլիսի գիմնադիոնի վրաց լեզվի ուսուցիչ Ղորղանովին 170 ուսւրլի, պարտեղ է տնկել Երեսնի դպրոցի բակում և իր գրպանից 80 ուսւրլի ծախսել նրա վրա, իր ծախսով աշակերտական էքսկուրսիաներ է կազմակերպել, և այլն: Հետո, միայն քիչ թե շատ կարողություն ունեցող մարդը կարող էր գրել իշխանությանը. «Այս պատճառով էլ վստահում եմ խոնարհաբար դեկուցանել Ձերդ Գերազանցությանը, որ ես, որովհետև դպրոցական գումարն այնքան չնչին բան է, իբրև վստահելի աստիճանավոր, ընդունակ միշտ երաշխավորելու արքունի սեփականության պահպանությունը իմ հավատարմությամբ ու կարողությամբ ոչ միայն այժմ, այլև բոլոր ժամանակ իմ ծառայության ընթացքում իմ տեսչության ներքո գտնված ուսուցիչների համաձայնությամբ այդ եղանակով պահել եմ ձեռքիս դպրոցական գումարից մի քանի հարյուր ուսւրլի», և այլն:

Արուվյանն, իհարկե, մեծության և իշխանության, դիրքի հասնելու շատ էլ ցանկացող չի եղել, բայց համենայն դեպս կամեցել է, որ ինքը գնահատված լինի իր արժանավորության և ցույց տված զուլանի ջանասիրության համար: Նա, ճիշտ է, 1845 թ. փետրվ. 15-ին, ի միջի այլոց, հպարտանալով գրել էր

Ներսես կաթողիկոսին. «Ի՞նչ օգուտ փառքն ու պատիփն ինձ հա-
մար մի ուրիշ տեղ, այդ բոլորը բարձրյալի շնորհիվ ևս այստեղ
էլ ունիմ, ստացած լինելով կապիտանի աստիճան, չեմ ասում
շուտով և մայրության: Իբրև վերատեսուչ տեղիս արքունի
ուսումնարանի, ունիմ ռոճիկ և մյուս բոլոր արտոնությունները,
բաց է իմ առաջ ճանապարհն ամեն տեղ, որտեղ որ կամենամ
ծառայել, բայց մի՞թե ես մինչև այսօր տանջվել եմ ծառայու-
թյան և աստիճանի համար, սրբազնասուրբ տեր»։ Նրա այդպի-
սի հպարտությունը, սակայն, միայն արտաքուստ, կամ, ինչպես
ասում են, ի վերին երեսս է եղել. նա իրոք շատ ու շատ ան-
բավական է եղել իր և՛ դիրքից, և՛ կացությունից, և դպրոցա-
կան իշխանությունից, ինչպես այդ պարզ երևում է իր տեղում
մեր արդեն մեջ բերած նրա 1845 թ. հունվարի 12-ի գրածից
յոթնամյա ծառայության մասին Թիֆլիսում, այսինքն կաթո-
ղիկոսին գրածից մի ամիս առաջ, Դրանից էլ առաջ, 1839 թվի
փետրվ. 23-ին նա այդ մասին գրել էր ակադեմիկոս Ֆրենին.
«Ամեն երկիր ունի իր կարիքները, և եթե մարդս այդ կարիք-
ները լրացնելու միջոցները ձեռք բերեց և ըստ այնմ այնպես
բախտավոր է եղել, որ կարողացել է իր սեփական հոգսերը որ-
քան կարելի է շուտ դյուրացնել, ապա ուրեմն նա ամենալավ
դերն է խաղացել: Եթե ոչ,— ի՞նչպես կարող է լինել, որ իմ դասըն-
կերները, այո, մինչև իսկ իմ աշակերտները, որովհետև նրանք
այստեղ են մնացել, այժմ կարողութուն, հմայք և մի որոշ
կշիռ ձեռք բերած լինեն իրենց քաղաքակիցների մեջ, իսկ իսկ
տակավին ոչինչ»:

Պետական կենտրոնական արխիվում պահվում է մի գործ —
Дело (132) по предписанию г. попечителя Кавказск. учеб-
ного округа о назначении коллежской ассессорше Эмплии
Абовян единовременного пособия. 1853 г., որի մեջ կա Արո-
վյանի ծառայության մի ցուցակը, որ մեր ձեռքը հասած նրա
ծառայության ցուցակներից ամենաընդարձակն ու լիակատարը
պետք է համարել: Դա կազմված է 1853 թվին, այսինքն Արո-
վյանի անհետանալուց հինգ տարի հետո, հավանորեն Ստեփան
Ղևդիլովի ձեռքով՝ դպրոցի պաշտոնական գործերում պահված
վավերականների հիման վրա: Այդ Ստեփան Ղևդիլովը, ինչպես

հայտնի է, վերջերում Արուստանի մոտ բարեկամն է դարձել և նրա անհետանալուց հետո կարգվել է նրա որբերի խնամակալ և աշխատել է, որ մի որոշ կենսաթոշակ տրվի նրա ընտանիքին, որ սակայն չի հաջողել, որովհետև Արուստանը ծառայած է եղել ընդամենը 11 տարի և 27 օր:

Արդ, այդ ծառայութեան ցուցակի և ոչ մի կետից չի երևում, որ Արուստանն իր պաշտոնական ծառայութեան ամբողջ ընթացքում երբևիցե մի բանով, զոհե ջոկված, առաջ քաշված լիներ, իբրև պետական աստիճանավոր, չի երևում, որ դպրոցական իշխանութիւնը, դոնե, իր դոհունակութեան հավաստիքը հայտնած լիներ նրան նրա մի որևէ արժանիքի համար: Մոռացութեան է տրված եղել մինչև իսկ դպրոցական իշխանութեան կողմից ճանաչված ու վկայված նրա անխոնջ ու գովանի ջանասիրութիւնը դասատուութեան գործում և ուսուցչական ասպարեզում և, նամանավանդ, նրա ուղեկցութիւնը, առաջնորդութիւնը և աջակցութիւնը եվրոպացի գիտնականներին՝ գիտական նպատակներով նրանց կատարած ուղևորութիւնների և շրջագայութիւնների ժամանակ Հայաստանում, որ նա ստանձնել էր, իր պաշտոնից դուրս, բարձրագույն իշխանութեան կարգադրութեամբ, և որն այնքան նուանդով ու արգասավորութեամբ կատարել էր, ուղեկցութիւն և աջակցութիւն, որ այնքան մեծ հրճմանքով ու երախտագիտութեամբ հիշել են իրենց ճանապարհորդական նկարագրութիւնների մեջ Մորից Վագները, Թրիգերիխ Բոգենշտեդտը, Օգոստոս Հաքստհաուզները Ասիլ է թի դպրոցական իշխանութիւնը նրան դասել է իր սովորական, իր, այսպես ասած, «շարքային» աստիճանավորների կարգը և ոչ ավելի, որովհետև նրան տրված պատվո խորհրդականի և կոլլեգիական ասեստորի աստիճանները չէին կարող Արուստանի համար մի սուանձին խորհուրդ ունենալ, քանի որ դրանք սովորաբար տրվում էին ամենքին ծառայութեան որոշ տարիներ լրանալու առթիւ:

Ինչպես է եղել Արուստանի ընտանեկան կյանքը և նրա կացութիւնը պաշտոնից հրաժարվելուց առաջ:

62. Արուստանի անհետանալու ժամանակները, 1848 թվին, նրա ընտանիքը բաղկացած է եղել, իրենից՝ զատ, երեք հոգուց՝

էմիլիա կնոջից, ուժ տարեկան Վարդան-Մորից որդուց և հինգ տարեկան Ջարմանդուխտ-Աղկայիզա աղջկանից: Նա, խոսելով իր ամուսնանալու մասին, բնորոշել է այդ հանգամանքը հետևյալ խոսքերով. «Գրգռեալ ի թշնամութենէ, մտի ի կարգ ամուսնութեան, որում ոչ բնաւ սպասէի»: Ի՞նչ է կամեցել նա դրանով ասել. անկասկած, նա գրանով կամեցել է հասկացնել, թե ինքը չէր թողնիլ իր հոգևոր կոչումը և չէր ամուսնանալ, եթե գրգռված չլիներ թշնամությունից, այսինքն՝ եթե զայրացած չլիներ այն թշնամական վերաբերմունքի պատճառով, որ ցուցաբերել էին նրա հանդեպ Հովհաննիս Կարբեցին և նրան շրջապատող իր հակառակորդները, ասել է թե՛ նա այդ քայլն արել է ի հեճուկա էջմիածնիցոյ և, ուրեմն, այդ նրա կողմից եղել է մի տեսակ վրեժխնդրություն և ոչ թե մի բնական անհրաժեշտ քայլ, հետևանք ամուսնանալու նրա ցանկության:

Արովյանի ասելով, իր կինը, էմիլիան, որ նրա անհետանալու ժամանակ դեռ միայն 29—30 տարեկան է եղել, մի շնորհալի կին է եղել. իր բարերարությամբ և պարկեշտությամբ նա կարող էր ամեն փի տան գարդ լինել: Արովյանը սիրել է իր ընտանիքն ու զավակներին և ապրել է անկարոտ վիճակի մեջ, ապահովված լինելով սոճիկով և արքունի պաշտոնով: Երեանի իր կյանքի մասին նա գրել է, թե ապրում է մի այնպիսի տեղ, որտեղ իր ընտանիքը հիվանդությունից և անօգնականությունից, և իրենք երկուսն էլ միասին (ինքը և կինը) ձանձրույթից չեն լիմացել, թե արդյոք պիտի կարողանան այդտեղից դուրս գալ մի որեւիցե կերպով:

Արովյանի իր ընտանիկան կյանքի այդպիսի նկարագրությունից մի քան միայն կարելի է և պետք է եզրակացնել, որ նրա ընտանիքի կացությունը լավ է եղել, և ինքն իր ընտանիկան կյանքում բախտավոր, խիլ ինչ վերաբերում է նրա գանգատներին Երեանի կյանքի անհարմարությունների մասին, դրանք ժամանակավոր հանգամանքներ են եղել, կապված սիրայն երեւմանի կյանքի պայմանների հետ: Բայց ահա նա մի ուրիշ բան էլ է գրել, թե ինքն ամուսնացած լինելով, վաղուց հրաժարված է նրանից, և այդ ոչ այն պատճառով, որ ինքը չի սիրել իր ընտանիքին ու զավակներին, ոչ, այլ իր սրտի անբուժելի ցավի

պատճառով, որ խափանելով-խանդարելով նրա բոլոր զորութ-
յունը, մի օր նրա մահվան պատճառ պիտի լիներ, անբուժելի
ցավ, որի հետևանքով աշխարհը բոլոր նրա աչքին մեռած է
եղել:

Արդ, այդ ի՞նչ անբուժելի ցավ է եղել, որ նրան մահ է
սպառնացել, որ նա չի կարողացել բժշկել: Այդ ցավը նրա սրտի
փափաղն է եղել օգնելու իր հայրենիքի տարաբախտ վիճակին,
մի բան, որ նրա կյանքի առաջին և վերջին նպատակն է եղել,
և դրա իրագործման համար նա պատրաստ է եղել թողնել
ընտանիքը, պատրաստ է եղել խաչ բարձրանալ և մինչև իսկ
զոհ բերել իր կյանքը: Նա շատ է աշխատել նրա համար, շատ է
տանջվել, նրա օրերը դուր են անցել, նրա զորությունը հետըզ-
հետե սկսել է սպառվել, միտքը զլանալ, ցանկությունները մեռ-
նել: Նա տեսել է իր առաջ տառապող հայրենիքի տարաբախտ
կացությունը և ոչ մի հնար ու միջոց չի գտել մի բանով օգնել
նրան և ընկել է վերջին հուսահատության մեջ:

Ասել է թե՛ Արովյանը մինչև 1845 թիվը, երբ գրել է այդ
բոլորը, իր ամբողջ գործունեությունը, իր բոլոր արածները հնար
ու միջոց չի համարել այդ ցավին դարման տանելու համար, որով-
հետև էջմիածինը ասպարեզ չէր տվել նրան գործելու, գրված-
ները չէին սպագրվել ու տարածվել, Թիֆլիսի և Ներսեսի դավա-
ռակոնց դպրոցներն իրենց կաշկանդիչ հանգամանքներով, իրենց
չինովսիկական մթնոլորտով չէին նպաստել նրան ցանկացած
գործունեության և Թիֆլիսի մասնավոր պանսիոնը, որ այնքան
արգասավոր էր եղել, նա ստիպված էր եղել 1842 թ. հապճեպ
փակել իշխանության հրամանով:

Արովյանի հիվանդագին կացության այսպիսի հանգամանք-
ներում, երբ նրա սիրտը հանապաղ կրծել է հիշյալ մահու չափ
անբուժելի ցավը, որի հետևանքով բոլոր աշխարհը մեռած է
թվացել նրան, և նա մոռացած է եղել տուն-տեղ, իր կնոջն
անգամ, և վերջին հուսահատության մեջ ապրել է իր տանը,
իրև օտար մարդ, էլ ի՞նչ ընտանեկան բախտավորության մա-
սին կարող էր խոսք լինել: Բնական է կարծել, որ նրա կինը,
տեսնելով իր տղամարդու այդպիսի վիճակը, և չհասկանալով դրա
խորհուրդը կամ, ինչպես ասել է Նաղարյանցը, ճանմասն և մզեստ

լինելով նրա ազգային կենաց և մտածութեանց, հետզհետեւ ընտելացել է այդ կացութեան, սառել, օտարացել է նրանից, Դրանով և միայն դրանով կարելի է մեկնել այն ցավալի հանգամանքը, որ նրա կյանքի վերջին օրերին, երբ նա, ինչպես ասում են, երեք օր շարունակ ոչ կերել, ոչ խմել և ոչ էլ շորերն է հանել, նրա կինը առանձին ուշադրութեամբ չի դարձրել նրա վրա և լուսարացին տանից նրա դուրս դալու մասին իմացել է միայն հետո, ծառայից: Ուրիշ կացութեան մեջ, ուրիշ հանգամանքներում սիրող կինը հաղիվ թե չպահպանելու իր հիվանդ ամուսնուն, զգաստ չգտնվելու և հարկավոր նախազգուշական միջոցները ձեռք առած չլինելու:

63. Հետաքրքրական է, թե ինչպես է մոտածել դուրս գալ իր այգուխի հուսահատ, լքված ու վշտագնած վիճակից ինքն Արովյանը: Նա, Ներսիսյան դպրոցի հիմնարկութեան հանգամանքից եզրակացնելով, որ Ներսես Աշտուրակեցու կաթողիկոսանալովը հայոց կրթական գործում մի նոր լուսավոր շրջան պիտի սկսվի, և գիտակցելով, որ ինքը նրա ձեռքի տակ ու նրա դեկավարութեամբ և էջմիածնի ժամանակի, նրա կարծիքով, լավագույն հոգևորականների՝ Միքայել Սալլանթյանի, Սերովբե եպիսկոպոսի ընկերակցութեամբ ի վիճակի պիտի լինի, վերջապես, իր սրտի փափագը կատարել, գրել է Ներսեսին 1845 թ. փետրվ. 15-ի թուղթը, — դեռ այն ժամանակ, երբ նա Ռուսաստանում է եղել, — որի մեջ ամփոփելով իր մինչև այդ օրն ունեցած անհաջող գործունեութեան համառոտ նկարագիրը և մեր վերը հիշած բոլոր հանգամանքներն ու պատճառաբանութեանները, խնդրել է վերագարձնել իրեն նախկին հոգևոր կոչումը:

«Ամեն մի ազգի, և նամանավանդ մեր ազգի, հոգևոր հիմնավոր կրթութեան հույսը կախյալ է հոգևորականներից, — գրել է նա, — բայց արդյոք կա մեր հոգևորականների մեջ մեկը, որ կարողանա իսկապես ճանաչել ու կշռել Ձեր վեհափառութեան մեծախորհուրդ գիտավորութեանը և բարեփոխութեանը քաջ ազնվութիւնը: Այդ բոլորը կարող են արդարացնել Սալլանթյանը ու Սերովբեն, մյուսներին ես մինչև անգամ արժան չեմ համարում հիշել: Արեք ինձ ձեր ոտքի շուղը, վսեմափառագույն եպիսկոպոսապետ: Եթե

օրենքն առաջնորդներն ձեռքին է, նամանավանդ ուրեմն, այն եպիսկոպոսների և առաջնորդապետների ձեռքին պիտի լինի: Ես առաջին օրինակը չեմ, որ ուղում եմ թողնել տունս և զավակներին և բառնալ Քրիստոսի խաչը, կամենում եմ և հոգով պատրաստ եմ հայրենիքի սիրուն համար խաչ բարձրանալ: Եվ այդ մի տղայական ցնորք չէ, այլ մի կատարյալ մարդու հոգաբարձություն և փափագ: Ձերդ վեհափառության բազմադպրուն աշխարհագով մեծագործություններից մեկը թող լինի դարձնել ինձ իմ նախկին վիճակին, որի մեջ միայն ես հույս ունիմ իմ սրտի բոլոր փափագը կատարել: Իմ այսպիսի օրինակին, գուցե, հետևող գտնվեն և իմ աշակերտներից շատերը, որոնց սրտերում վաղուց ի վեր ես վառել, բորբոքել եմ հայրենասիրության նախանձը, գուցե այս լինի մի ժամանակաշրջան, որ ամենայն իրավամբ նախօրոք կարելի կլինի կոչել Հայաստանի համար ոսկեդեմ գար:

«Այս միայն,—վերջացրել է նա իր խնդիրքը,—«յերես անկեալ» հայցելով և Ձեր բարձրագույն հայրախնամ վճռին ու պատասխանին սրտեռանդ կարոտով և տառապանքով սպասելով, մնում եմ խորին վերապատվությամբ և որդիական անձնընծայությամբ Ձեր ամենախոնարհ ծառա Խաչատուր Աբովյանց»:

Աբովյանն իր այդ խնդրածին բացասական պատասխան է ստացել. կաթողիկոսը նրա խնդրածը հաժարել է «հակառակ առաքելական պատվիրանին» և դրա փոխարեն իր նրան 1847 թվի ձմեռը տված խոստումն է կատարել. 1848 թվի փետրվարի 21-ին № 111 պաշտոնական թղթով պաշտոնի հրավիրելով նրան Ներսիսյան դպրոցը, որտեղ նա կարող էր իր բոլոր ցանկությունները և փափաղը կատարել, բայց արդեն ուշ է եղել... պատասխանն էլ ոչ բոլորովին նրա սրտովը:

Աբովյանն ինքն էլ, ինչպես երևում է հոգևոր կոչումից արձակվելու նրա խնդրագրից, առաջ այն կարծիքին է եղել, որ կարող էր հոգևորական չլինելով հանդերձ, իր սրտի փափագը կատարած լինել, բայց հետագայում՝ բոլորամասն նվիրվել իր հայրենիքին ծառայելու գործին հնարավոր է համարել եկեղեցու հովանավորության ներքո կուսակրոն հոգևորականի սքեմի մեջ

միայն, որ հնարավորութիւնն կարող էր տալ նրան ընտանեկան հոգսերից ազատ և ցարական կառավարութեան գործակալների աշխերից հեռու քիչ թե շատ համարձակ քարոզելու և ուսուցանելու: Այդ մտայնութիւնն է եղել ահա, որ հետագայում ևս անցել է հայութեան մտավոր դասի որոշ խավին, պատճառ դառնալով հայ ժողովրդի և երկրի բարոյական վերածննդի գործին ծառայութեան նվիրվել ցանկացող հայ երիտասարդներից շատերին թողնելու աշխարհը և հեռանալու վանական խցերը—Մկրտիչ Խրիմյան, Գարեգին Սրվանձտյան, Խորեն Ստեփանն, Վահան Բաստամյան, Արշակ Նահապետյան, Վահան Տեր-Գրիգորյան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Լևոն Խոջայան, Փարսաղան Տեր-Մովսիսյան և մյուսները...

64. Արտվյանի այդպես հուսահատվելու պատճառներից մեկն էլ եղել է Երեւանի Գավառական դպրոցի բարեկարգութեան գործի համար նրա ձեռնարկած միջոցների և գործադրած այնքան մեծ ջանքերի անհաջողութիւնը, որից նա վերջի վերջոյ այնքան հոգնել ու վաստակել է, որ միտքն է դրել բոլորովին ձեռնաթափ լինել արքունի դպրոցական գործի ծառայութիւնից: Այդ մասին նա 1848 թ. գրել է ակադեմիկոս Ֆրենին. «Ես հանդուցյալ Պարոտին, իմ անմոռանալի դաստիարակին ու բարերարին ամենասուբբ և քաղաքացի էի տվել, որ երբեք չեմ թողնելու իմ ուսուցչական գործը, երբ անգամ բաց լինի իմ առաջ ամենապատվաւոր ասպարեզը, սակայն այժմ ես գրեթե հարկադրված եմ այդ քայլն անելու, որովհետեւ 11 տարի է իմ շուրջը տեմնում եմ հնաւանդ սովորութիւններ և ոչինչ չեմ կարող անել: Ես կգերադասի մենակ ունենալ 500 աշակերտ, քան կրթել 50 աշակերտ հինգ անպետք ուսուցիչների հետ»:

Դրանից էլ առաջ նա իր արքունի պաշտոնից հրաժարվելու դիտաւորութեան մասին գրած է եղել (1846 թ. օգոստ.) Մ. էմինին. «Ես չեմ ջանալ համարեա թէ զնպատակ կենացս. բիւրազգի սրտմաշութիւնք փութով առագաստեալ զամենայն իղձ և դիտաւորութիւն իմ ի նպաստաւորութիւն ուսման մերազգի մանկանց՝ ստիպեն զիս հրաժարիլ ի պաշտօնէ և որոնել անձին զվիճակ առանձնական: Անհնարին է ընդդէմ խթանի աքացել. յանշուքն Երեւան լաւ է ունիլ զէշ մի կամ ջորի պատրաստական, քան զամենայն գի-

տութիւնս հրեշտակային, ըսցց ոչ. ժամանակն, հանդամանքն այլ ոչ Նրեան, կամ այլ ոք կրեն և առաջ բերեն զայս անյաջողութիւն: Սխալ է, որ զաղգ մեր ուսումնատեաց համարի՝ ամենայն ուսումն և կարգադրութիւն պարտի համապատասխանիլ վիճակի և կարևոց ժողովրդեան, մեք ոչ այսպէս կամիմք, վասն որոյ կամ իրրե վարձկան՝ յօգուտ մեր միայն հայելով՝ պարտիմք շարունակել զպաշտօն սոյն օրինակ, կամ թէ ի բաց կալ միանգամայն յայնմանէ առ ի ստանալ զանդորրութիւն. խղճի և սրտի: Զվերջինն որոնելով այժմ՝ կամիմ առանձնանալ և ի կամս բարձրելոյն թողուլ զամենայն, որ գալոցն է:

Նրա այգպիտի միտք հղանալուն և դրա հապճեպ ի կատար անելուն նպաստել է նրա երևանյան շրջանի ծառայութեան վերջին երկու տարւոյն ընթացքում զպրոցական իշխանութեան ցույց տված վերաբերմունքը, որ պիկի խծածանքի ու բծախնդրութեան բնույթ է կրել, քան իշխանական բարեհաճ ցույցումների ու խրատների նրա այս կամ այն գործի մեջ գործած մանր-մուկն ու վրիպումների առթիւ: Նրան նախաձեռնող վերաւորել է զպրոցական իշխանութեան բռնած դիրքը նրա արձակուրդների խնդրում: Արդւոյանը երբեմն կարելի է ունեցել լինել Թիֆլիսում և այդ մասին առանց կեղծ ու պատիր, չինովնիկական կյանքում ընդունված ու սովորական «տնային, քնտանեկան հանգամանքներ» մեջ բերելու պատրվակներ, դիմել է իշխանութեան և թույլտվութեան խնդրել: Իշխանութեանն այգպիտի ղեկավարում այս կամ այն պատճառաբանութեամբ համարյա միշտ աշխատել է արդեն հանդիսանալ, մերժել նրան, որով և ստիպել է նրան այնպիսի միջոցների դիմել, որ, իհարկե, չէր կարելի կարգապահութեան տեսակետից օրինական համարել: Նա երկու անգամ մերժում ստանալուց հետո, 1846 թ. օգոստոսի 31-ին երրորդ անգամ գրել և 28 օրվա արձակուրդ է խնդրել, սպառնալով հրաժարական տալ, եթե այդ անգամ էլ իր խնդրքն անհետևանք թողնվի:

1848 թվի հունվարի 5-ին Արդւոյանն ուղղակի, առանց իշխանութեան թույլտվութեան, գնացել է Թիֆլիս և ներկայացել ուսումնական մասի կառավարչին, որի համար և խիստ հանդիմանութեան է ենթարկվել: Այդ մասին Անդրկովկասի զպրոցների վերատեսուչը 1848 թ. հունվարի 11-ին գրել է Արդւոյանին.

«Անդրկովկասի ուսումնական մասի սլ. կառավարիչը հունվարի 7-ի № 16 թղթով հաղորդելով ինձ, որ Դուք սույն հունվարի 5-ին, առանց նախօրոք իշխանության թույլտվությունն ստացած լինելու, եկել եք Թիֆլիս, առաջարկում է ինձ հանդիմանություն կարգալ Ձեր այդպիսի ինքնակամ բացակայության համար և առաջարկել անմիջապես վերադառնալ պաշտոնիդ»:

65. Աբովյանի թե՛ այդ հրաժարականի սպառնալիքը¹ և թե՛ առանց թույլտվության Թիֆլիս մեկնելը հետևանք է եղել նրա այն սաստիկ դժգոհության ու դայրույթի, որով նա առկտված է եղել իր ամենանվիրական ցանկությունն իշխանության կողմից չկատարված, չբավարարված լինելու պատճառով: Նա վաղուց հղացած ու փայփայած է եղել մի միտք՝ մի անգամ էլ տեսնելու Դորպատը, իր վերածննդի ու վերամկրտության այդ վայրը և երկըրպագելու Պարբոսի գերեզմանին, որ վախճանվել էր 1844 թ., մի ցանկություն, որ, սակայն, «իր կյանքի անկարող վիճակի հետևանքով», նա հնարավորություն չի ունեցել իրագործելու: 1846 թվի գարնանը մի շատ հաջող դեպք կամ առիթ նրան հնարավորություն սխիտի տար հասնելու իր այդ «վաղուց տածած հոգեկան բաղձանքին», ուստի և նա նույն թվի մայիսի 25-ին խնդրել է ավելացնել իր ամառվա ազատ ժամանակի վրա 28 օրվա արձակուրդ ևս, որ օրենքով հարկավոր դեպքերում տրվում էր ամեն մի աստիճանավորի, ապա նաև ամիս ու կես արձակուրդ առանց ոռճկի պահպանման, որ ինքը կարողանա գնալ Դորպատ և վերադառնալ: «Ինչո՞ւ միջոցների դիմելը, իբրև թե

1 Այդ հրաժարականի սևագրությունը մենք գտել ենք Աբովյանի թղթերի մեջ և ստագրել «Դիվանի» ստաշին հատորում (տես այդ մասին 23-րդ պաշտոնական թուղթը «Պարոն վերատեսչին» խորագրով, էջ 221): Բնորոշ է այն բացարձակ հայտարարությունը, որ նա արել է կամ սխիտի աներ իր անմիջական իշխանության: «Այս անգամ,—գրել է նա,—ես արժանի եմ հանդիմանության, որ արել է ինձ դպրոցական մասի պարոն կառավարիչը՝ պաշտոնիցս ինքնակամ բացակայելու պատճառով, ուստի և սպառնալով ունեմ հայանելու, որ բանի որ ես իմ 11 տարվա ծառայությանս ընթացքում չեմ ստացել դպրոցական մասում իմ թափած եռանդագին ջանքերի համար ոչ մի շնորհակալություն, իսկ հանդիմանություններ՝ շատ հաճախ, ուստի և չեմ կարող այլևս ծառայել, և այլն:

«ոնային-ընտանիկան պատճառներն են, որ ստիպուժ են ինձ ձգտել այդ նպատակին,—գրել է նա,—ի միջի այլոց, հս իմ կանոններին հակառակ եմ համարում, ուստի և խոնարհաբար խընդրում եմ Ձերդ բարեձննդության չմերժել ստանալ բարձր իշխանությունից իմ վերոհիշյալ խնդիրքս կատարելու հրաման, որ ինձ համար ավելի թանգ ու սուրբ է, քան աշխարհի բոլոր պարգևները»:

Իշխանությունը կտրականապես մերժել է նրա այս խընդիրքը, զլանալով արձակուրդ տալու նրան մինչև իսկ ամսավա պարապմունքներից ազատ ամիսների համար, որ նրա իրավունքն էր և չէր կարելի ղրկել նրան այդ իրավունքից: Աբովյանը երախտագիտության մի մեծ պարտք է ունեցել հատուցանելու, բայց զպրոցական իշխանությունը հնարավորություն չի տվել այդ կատարելու. զրանից ավելի խոր, ավելի ցավոտ էլ ի՞նչ վերավորանք կարող էր լինել նրա համար: Պարրոտը նրա երկրորդ հայրն է եղել, նրա մեծ երախտավորը:

Թե ինչ է եղել և ինչ է արել Պարրոտը նրա համար, այդ մասին Աբովյանը 1832 թ. Դորպատից գրել է Կարբեցի Հովհաննես կաթողիկոսին ուղղած իր նամակում. «Իմ բարեբար բարձրաստիճան Պարրոտը, որ այժմ տեղիս համալսարանի վարիչն է, բացի այնքան անփոխարինելի երախտիցից, որ նա ունեցել է իմ վրա, հանձն է առել և մի այլ մեծ խնամք ինձ համար, որ պաս օրերին ես իր մոտ ճաշեմ, և նրա բարեպաշտուհի ամուսինը, իմ երկրորդ մայրը, իր լուսաթաթախ ձեռքերով է պատրաստում այդ կերակուրները, մի բան, որ ինձ համար մեծ խորհուրդ ունի, և դրա տրիտուրն ես երբեք չպիտի կարողանամ հատուցանել: Նրանք այր և կին, իմ անհամեմատելի երախտավորները, ինձ չեն ջոկում իրենց սիրելի աղպականներից. նրանց ընտանիքի քաղցր շրջանում ես էլ մեկն եմ համարվում նրա անդամներից. և նրանց սերն ու հարգանքն իմ հանդեպ ավելի է, քան որ ես կարող էի հուսալ: Այս մեծ մարդու հոգին ավելի է տանջվում իմ հայրենակիցների և ինձ իմ ծեսերի, օրհնքների մեջ պահպանելու համար և կրթությանս նկատմամբ, քան իմ մի որևէ հայրենակցի: Թող բարեբար երկինքը փոխարենը հատուցանե նրան, որովհետև ես և իմ ազգն անկարող ենք այդ անել»:

Եթե այդ բոլորի վրա ավելացնենք և այն մեզ հայտնի
երեք օրվա տնային կալանքի վրդովեցուցիչ հանդամանքները,
հասկանալի կդառնա և պարզ կլինի այն լարված վիճակը, որ
գոյություն է ունեցել Աբովյանի և զպրոցական իշխանության
հարաբերության մեջ նրա ծառայության վերջին տարիները, մի
հարաբերություն, որ նրա առանց այն էլ հուղումնալից և հուսա-
հատ կացության մեջ տանկի չէր կարող լինել նրա համար:

Եվ ընդհանրապես Աբովյանն իրեն գնահատված չի համա-
րել: Ըստ իր արժանիքի, ոչ միայն պետության ու իր իշխանու-
թյան կողմից, այլև, որ գլխավորն է, և էջմիածնի ու իր հայրե-
նակիցների կողմից. այդ մասին նա դառնացած սրտով դանդա-
տել է և Բողենշտեգտին: Նա իր մասին այն կարծիքն է ունե-
ցել, որ ինքն իր գիտական արժանիքներով չէր կարող համեմատ-
վել ևսլրոպացի գիտնականների հետ. բայց հայերի մեջ առա-
ջինն է եղել Եվ այդ բոլորն ասելն ու գրելը Աբովյանի համար
անսովորության վատ հատկություն չի եղել, այլ մի աղնիվ, շի-
տակ, իր արժանիքը ճանաչող ու բացաճակատ խոստովանող
տղամարդու խոսք: Պետք է ճանաչել Աբովյանին. նա մի վերին
աստիճանի նուրբ, քնքուշ, կարելի է ասել, կանաչի դգայմունքի
տեր մարդ է եղել և միշտ կարտուել է մի առանձին խնամքի,
գնահատական խրախուսանքի, դուրսդրանքի, մի բան, որ պա-
կասել է նրան:

Նրա կազմած «Արդի հայերենի տարերքը» և «Ռուս-հայ
բերականություն» ձեռնարկների մասին ակադեմիկոս Բրոսսեի
հայտնած նպաստավոր կարծիքը նրան առիթ է տվել պարծենա-
լով գրելու. «Իսկ իմ կարողությունս և դասատվությանս եղա-
նակը շատ ժամանակ չէ, որ ընծայել են ինձ նոր և ավելի փայ-
լուն հռչակ մինչև իսկ գիտական աշխարհում: Այն գրքերը, որ
ես կազմել եմ ազգիս պատանեկության համար, որոնք արժա-
նացել են ուշադրության և խրախուսանքի մինչև իսկ Գիտու-
թյանց ճեմարանի կողմից, հաջողություն չեն գտել միայն Թիֆ-
լիսում: Ինչո՞ւ, թող աստված դատավոր լինի»:

Աբովյանի ժամանակակիցները նրա կենդանության օրով
չեն տեսել, չեն նկատել, որ իրենց աչքի առաջ մի մեծ գործ, մի
մեծ առաքելություն է կատարվում, նրանք չեն հասկացել, որ իրենց

աչքի առաջ հայկական նոր գրականութեան հիմքն է գրվում, հայ ժողովրդի կուլտուրական վերածնութեան մեծ գործի խաբխիսն է կուլում, և այդ մեծ գործի, այդ խոշոր վերանորոգութեան հեղինակ, հիմնադիր և սկզբնապատճառ հանդիսանում է քանաքեռցի խաչատուր Աբովյանը: Ժամանակակիցների այդպես իրենց աչքի առաջ կատարվածը չտեսնելու, չնկատելու և չհասկանալու հանգամանքից էլ առաջ է եկել այդ բոլորը կատարողի հեղինակից խուսափելը, չաջակցելը, գործելու ասպարեզ չտալը և չգնահատելը նրան, որից և տանջվել, հալումաշ է եղել Աբովյանը:

66. 1848 թվի մարտի 6-ին Աբովյանը դպրոցների վերատեսչութեան ուղարկել է իր հրաժարականը, որի մեջ գրել է. «Ձմեռը, երբ ես Թիֆլիսումն էի, պատիվ էի ունեցել ղեկուցանել ինչպես նորին Գերագնացութունն ուսումնական մասի պ. կառավարչին, նույնպես և Ձերդ բարեծննդութեան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիտավորութեան մասին՝ ինձ պաշտոնյա կարգելու հայոց հոգևոր դպրոցում: Ներկայումս նորին սրբութունը փետրվարի 21-ի № 111 թղթով գրում է ինձ, որ ես գամ Թիֆլիս ըստ հնարավորութեան փութով, ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդութեան հաճել տնօրինել՝ արձակելու ինձ դպրոցի տեսչութունից և կարգել մեկին, որին ես կարողանամ հանձնել պաշտոնս և արքունի դույքը: Սրան հարկավոր եմ համարում ավելացնել և այն, որ ես վարած լինելով տեսչութեան պաշտոնը դպրոցական մասում 1837 թվի փետրվարի 12-ից, արդեն իսկ իմ ծառայութեամբ վաստակել եմ ռոճիկիս երրորդ մասը, խնդրում եմ միջնորդել ըսրձր իշխանութեան առաջ՝ տալու ինձ, համաձայն օրինաց, ռոճիկս հիշյալ մասը»:

Ի պատասխան Աբովյանի հրաժարականի Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչը 1848 թվի մարտի 11-ին գրել է. «Նորին սրբութունն Ներսիսի, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հաղորդագրութեան հետևանքով, ուսումնական մասի պ. կառավարիչը, մարտի 9-ի № 216 թղթով, հայտնում է ինձ, որ արձակելով Ձեզ Ձեր ունեցած պաշտոնից, հայոց հոգևոր դպրոցը մտնելու համար, հաճել է հանձնարարել ինձ ուղարկել Երևան Գավառական դպրոցի ուսուցչի և տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնը ժամանակավորա-

սլես կատարելու համար թիֆլիսի գիմնաղիոնի աղատ երթևեկ աշակերտների վերակացու, կոլլեգիական սեկրետար Տուրկեստանովին՝ տեսչի ռոճիկ ստանալու իրավունքով, մինչև որ կարգվի իսկական տեսուչ:

Ահա այս պատճառով առաջարկում եմ Ձերդ բարեծննդության Տուրկեստանովի նրևան ժամանելուն սլես հանձնել նրան, համաձայն օրենքի, ձեզ հանձնված դպրոցի բոլոր դորժները և դպրոցի արքունի գույքը, և հանձնողական տեղեկագիրը Ձեր և նրա ստորագրությամբ ներկայացնել վերատեսչությանս և հետո արդեն շտապեք զալ թիֆլիս՝ նորին Սրբութուն պատրիարք Ներսեսի տնօրինության հնթարկվելու համար»:

Հրաժարականի թուղթը վերջին կարևոր պաշտոնական գրությունն է եղել, որ Աբովյանը գրել է իբրև տեսուչ, մինչև ապրիլի 2-ը, երբ նա վաղ առավոտյան դուրս է եկել տանից և այլևս չի վերադարձել:

Այդ մասին Տուրկեստանովը 1848 թվի ապրիլի 3-ին գրել է նրևանի գավառապետին. «Կոլլեգիական ասեսսոր Աբովյանը մեկնելով, հայտնի չէ թե ուր, ինչպես հայտնեց նրա կինը, երեկ վաղ առավոտյան, մինչև այժմ դեռ չի վերադարձել տուն: Եվ որովհետև Աբովյանը պետք է, դպրոցական իշխանության տնօրինությամբ, հանձնել ինձ ինչպես գավառական դպրոցի պաշտոնակատարի պաշտոնը, այնպես էլ առձեռն պատրաստի գումարը և արքունի գույքը, բայց նա կարողացավ հանձնել միայն անցյալ տարվա մի քանի դորժները, ուստի և ես հայտնելով Ձերդ բարեծննդության այդ հանգամանքի մասին, պատիվ ունիմ խնդրել Ձեր համաձայնությունը՝ թույլ տալու ինձ դպրոցի ուսուցիչների հետ միասին Ձեր կողմից կարգած մի աստիճանավորի ներկայությամբ ձեռնարկել ընդունելու առձեռն պատրաստի գումարները, նույնպես և նրևանի դպրոցի արքունի գույքը»:

Տուրկեստանովը ապրիլի 8-ին հաղորդելով դպրոցների վերատեսչին նույն հանգամանքի մասին, ի միջի այլոց, գրել է, որ ինքն արդեն պաշտոնապես դիմել է գավառապետին՝ որոնելու, գտնելու Աբովյանին:

Գործի բոլոր հանգամանքից երևում է, որ թե կնոջ և թե տեղական իշխանության կողմից շտապ, արագորեն ու իր ժա-

մանակին, հենց անհետանալու օրը ձեռնարկված չի եղել որոնման գործին, և երբ որ էլ ձեռնարկվել է, որոնումը կատարվել է ոչ սրտացավ, խնամքով կազմակերպված եղանակով, այլ մի տեսակ կասկածելի, անբարյացակամ վերաբերմունքով։ Նվ բնականաբար այդպիսի որոնման հետևանքն էլ ապարդյուն է հղել։ Անհետանալու օրից 24 օր անցնելուց հետո, 1848 թվի ապրիլի 26-ին, Նրևանի գավառապետը տարզերես գեկուցել է փոխարքա իշխան Վորոնցովին. «Նրևանի Գավառական դպրոցի տեսուչությունից արձակված կոլլեգիալան աստասոր Աբովյանն ապրիլի 2-ի լուսաբացին մեկնել է հայտնի չէ թե ուր և անհետ կորել։ Ըստ տանկոց բացատրություն, նա անհետանալուց երեք օր առաջ՝ մտատանջության մեջ է ընկել, գրեթե չի կերել, սակավ է խոսել, շորերը չի հանել և իրր թե անքնությունից տանջվելիս է եղել»։

Մեզ արդեն հայտնի է այն թշնամական հարաբերությունը, որ 1845—46 թվերից գոյություն է ունեցել Աբովյանի և գավառապետ ու գավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչ Նիկիֆոր Բլավատցկու և նրա հետ ծառայակցական ու բարեկամական կապերով կապված քաղաքի աստիճանավորության միջև։ Բլավատցկին, որ մինչև այդ, այսինքն մինչև անհետացումը, իր քսություններով աշխատել էր սևացնել իրեն ամուլի մարդու անունը բարձր իշխանության առաջ, պատկհ առիթ է համարել՝ այդ հանգամանքն օգտագործելու իր ստոր նախատակների համար։ Դրա համար էլ նա իր ոստիկանապետ Մորոխավիցի միջոցով կատարելիք որոնումներից առաջ աշխատել է նախապես պարզել իր համար, թե ինչից կարող էր առաջ եկած լինել Աբովյանի այդպիսի անակնկալ անհետանալը, և բնականաբար եկել է այն հզորակացություն, որ նա անտարակույս դպրոցի դրամական հաշիվների մեջ կատարած պիտի լինել մի զեղծարարություն, գումարների մի վատնում, որից էլ խույս տալով, թողել է տուն ու տեղ, ընտանիք և փախել, թաքնվել։

Հասկանալի պիտի լինի, որ նա այդպիսի եզրակացություն դալուց հետո, այդ ուղղությամբ էլ վարել է իր ձեռնարկած խուզարկությունների ու որոնումների գործը։ Դրա հետևանքը պետք է համարել այն հանգամանքը, որ նա համառորեն և կրկին ու

կրկին հարցափորձեր է ուղղել դպրոցի գույքը և գումարների հաշիվները տեսնող Տուրկեստանովին, թե արդյոք դպրոցական գույքը տեղն է, դումարները լրիվ, հաշիվները կարգին, և ամեն անգամ էլ պատասխան է ստացել, թե ամեն բան տեղն է և թե այդ հանգամանքին լավ տեղյակ է և ոստիկանապետ Մորոխովիցը, որ մասնակցել է գումարների հաշիվետեսության և գույքի ընդունելության գործին:

Հուսախաբությունը կատարյալ է եղել:

Այս առթիվ փոխանակված պաշտոնական թղթերից կարելի է հանգել այն կզրակացության, որ Բլավատցկու և ոստիկանության համար Արտվյանին որոնելու և գտնելու բուն գործը երկրորդական բան է եղել. նրանց համար ավելի կարևոր է եղել իմանալ անհետացման պատճառը, գտնել, երևան բերել այն հանցանքը, որի պատասխանատվությունից խուսափելով, նա փախուստի էր դիմել, և այս ուղղությամբ վերադառնալով, այնուհետև որոնումը շարունակել են սովորական ձևով, և, հայտնի բան է, ոչ մի հետք էլ չեն գտել:

Մենք ասում ենք ոստիկանության համար Արտվյանին որոնելու բուն խնդիրը երկրորդական բան է եղել, որովհետև նրա անհետանալը նա վերջնականապես տնհատ, անվիրադարձ կորչելու մտքով չի հասկացել, այլ ժամանակավոր բացակայության. նա օրեցօր սպասել է, որ նա կվերադառնա, և զրա համար էլ իր փոխանակած պաշտոնական թղթերում գործ է ածել նրա վերաբերմամբ ոչ անհետացած, այլ «տնհայտ բացակայության մեջ գտնվող» բառերը:

Այդպես է հասկացել նրա այնպես անակնկալորեն տանից հեռանալը և նրա ընտանիքը, շարունակ սպասելով նրա վերադարձին: Դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ Արտվյանը սովորություն է ունեցել, երբ նամանավանդ հուզված վիճակի մեջ է եղել, դուրս գալ քաղաքից, «գլխածի պես» սար ու ձոր ընկնել, մահ գալ և «սիրտը լցված» դարձյալ վերադառնալ տուն: Այդպիսի դեպք հենց նա ինքը պատմել, նկարագրել է իր «Վերք»-ի առաջաբանում: Այդ եղել է «Վերք»-ը գրելու նախօրյակներին: Այդ անգամ նրա «տնհայտ բացակայիլ» տեղ է հրեք օր, տանն անհանգիստ են եղել, կարծել են, որ Նոբրն (Քուռն) է ընկել խեղդ-

վել, աշակերտները նրան որոնելու են դուրս եկել, և այլն և այլն: Արուվյանին որոնել են և նրա աղգականները, որոնք երևան են բերել Չանգիբասարում երկար ժամանակ հողի մեջ մնացած մի կմախք և Սորվիրապի մոտ, վանքից ոչ այնքան հեռու, Երասխի ափին, մի երկարածիտք կոշիկ:

Կմախքը գտնաւորուեալ է տվել բժշկական քննութեան և պարզվել է որ դա երկար ժամանակ հողի տակ մնացած կանացի կմախք է, կոշիկն էլ, Արուվյանի կնոջ վկայութեամբ, ճանաչվել է Արուվյանին պատկանած, իսկ Արուվյանի կոշիկաւորի վկայութեամբ՝ ոչ իր կարածը:

Բլավատցիկին որոնման գործը դրանով համարել է վերջացած և որոնման վերաբերյալ բոլոր նյութերը, որոնք հաւանորեն կազմած են եղել մի ընդարձակ սովոր գործ, ուղարկել է Երևանի գաւառական քրեական դատարանի եղբակացութեան: Դատարանն էլ իր 1848 թվի օգոստոսի 9-ին կայացած նիստում քննելով գործը, հանգել է հետևյալ եզրակացութեան. 1) Արուվյանի անհայտ բացակայութեան խնդիրը թողնել մինչև այն ժամանակ, երբ Արուվյանը կամ ինքը կհայտնվի, կամ նրա քաղաքացիութեան ինքն իրեն կպարզվի, 2) Երասխի մոտ գտնված կնոջ կմախքի խնդիրը հանձնել ասածուն, 3) Կմախքից ոչ հեռու գտնված կոշիկը, որ, Արուվյանի կնոջ ցուցմունքով, պատկանել է Արուվյանին, այդ ցուցմունքի անբավարար լինելու պատճառով, հանձնել իրեն Արուվյանի կնոջը՝ էմիլիա Արուվյանին, և 4) կմախքի բժշկական քննութեան համար տեղի դավառական և քաղաքային բժշկին հատուցած 8 ուրլի 52 կ. արծաթ դրամն ընդունել գանձարանի հաշվին, և այս եզրակացութեանը չկիրառելով, իսկական գործի և նրանից արած քաղվածքի հետ միասին ուղարկել նահանգի ղինվորական և քաղաքացիական մասի վարիչ պարոն գեներալ-մայոր և կավալեր Երմոլով 2-րդի հայեցողութեան»:

67. Արուվյանի անհետանալու լուրն արագութեամբ տարածվելով քաղաքում, զանազան ենթադրութեանների և խոսք ու զրույցի առարկա է դարձել, և այդ ենթադրութեաններն ու զրույցները հետագայում ժողովրդի երևակայութեան մեջ հետըհհետ զարգարվել, ճշխացել, առասպելական ավանդութեաններ են դարձել ու տարածվել հայ աշխարհում: Ժողովրդի երևակայու-

թյունը դործել է երկու ուղղութեամբ կամ դժուր—վրեժխնդրութեան և ցարական կառավարութեան զաղտնի քաղաքականութեան դժերով: Առաջին ուղղութեամբ ավանդությունը պատմել է և պատմում է, որ Աբովյանն ապրիլի 2-ի լուսադեմին դուրս գալով տնից, գնացել է իր սիրելի թուրք աշակերտ Շաֆի բեկի այգին, ուր սովորութիւն է ունեցել նա հաճախ գնալ թե մենակ և թե իր աշակերտների հետ, և այդտեղ բռնվել ու կացնով սպանվել Շաֆի բեկի հոր ձեռքով իր կնոջ հետ նրա իբրեւ թե սիրային հարաբերութեան մեջ գտնվելու կասկածանքի պատճառով. մարմինն առաջ թաղվել է այգու հնձանի ավերակներում կամ պոպոքի ծառի տակ, հետո, կասկածանքի տեղիք չտալու և հետքը կորցնելու համար, հանվել է այդ տեղերից, պատմութեան մի վերստացով՝ նետվել Հրազդան գետը, մյուսով թաղվել մի խուլ տեղում գտնված թուրքի տան պարտեզում, որտեղ իբրեւ թե գերեզմանը հայերից տեսնողներ էլ եղել են: Երկրորդ ուղղութեամբ սկիզբն առած ավանդութեանն առել ու ասում է, թե Աբովյանը զոհ է գնացել ցարական կառավարութեան խարդավանքին իր լիա և բացահայտ հայրենասիրութեան համար. բարձր իշխանութեան հրամանով ցարական զաղտնի ոստիկանութեան ծառայալ գործակալներն իբր թե անակնկալ վրա են հասել, ձերբակալել և «սե կռեթով» անհետ արել, աքսորելով նրան Սիրիի խորքերը, որտեղ նրան տեսել է հայտնի Չերնիշևսկին և այդ մասին հետո հայտնի Հաշտարխանի հայերին: Հայ աքսորականներից, ասում է ավանդութեւնը, մինչև իսկ տեսնողներ են եղել նրա գերեզմանը Օխոտսկ քաղաքում որոշ տապանադրով մի ծածկի տակ: Չերնիշևսկին շփոթել է Գիվորդ Աբովյանին և. Աբովյանի հետ:

Այդ երկու ավանդութեւնն էլ, ժամանակակիցների մտայնութեամբ, ունեցել են իրենց որոշ հիմունքները: Առաջինին իբրեւ հիմք ծառայել են զեռ շատ առաջ տարածված բամբասանքները Աբովյանի հաճախ երթևեկելու մասին Շաֆի բեկի մոտ այգին նրա ամուսնու բացակայութեան ժամանակ: Երկրորդին էլ իբրեւ հիմք ծառայել է որոնման գործում գալուստպետի և նրա ոստիկանութեան ցուցաբերած այնքան կասկածելի անփութութեւնը, կարծես միայն ձեռն համար նրանց կատարած

ապարդյուն որոնումները, Արովյանի անհետ կորչելու հանգամանքի խորհրդավորությունը, որ կարող էր կապված լինել միայն ժանդարմերիայի գաղտնի գործողությունների և կառավարության կողմից կասկածի ենթարկված ու պետական հանցավոր համարված այս կամ այն անձի անակնկալ ձերբակալվելու և զարհուրելի «սե կարեթով» տարվելու հանգամանքի հետ:

Արովյանի կյանքի, նրա գրվածքների, նրա հոգեկան աշխարհի լուրջ և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, սակայն, մեղ բերել է այն եզրակացության, որ այդ բոլոր պատմություններն առասպելներ են, որոնք ոչ մի հաստատուն կովան չունենալով, չեն դիմանում ամենաթույլ քննադատության անգամ:

Արովյանը, վերջին հուսահատության հասած լինելով իրեն շրջապատող աննպաստ հանգամանքների շնորհիվ, չի կարողացել իր նվիրական ցանկությունները կատարել և մի խավար բոպի մեջ ձեռք է բարձրացրել իր վրա: Այս ճիշտ կարծիքը Արովյանի մահվան հանգամանքի մասին հայտնել է նրա մտերիմ ու սիրելի ընկեր Ստ. Նազարյանցը, որ ամենից լավ է ճանաչել նրան: «Արովյանը,—գրել է նա,—անձնատուր է լինում մի խավար հուսահատության և հանկարծ չքանում է իր ընտանիքի և բարեկամների միջից, բայց թե ուր—ոչ ոք չգիտե մինչև այժմ: Միս ղնելով նրա տրտում և հուսակտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մեկը ուղարկել է ինձ Թիֆլիսից, պիտո է եղրակացնել, որ Արովյանը մի խավար բոպէի մեջ մահու է տվել իր անձը»:

Նույն կարծիքն Արովյանի մահվան մասին հայտնել է նրա մյուս մտերիմ բարեկամ՝ Բանաստեղծ Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդտը. «Իմ հին ծանոթներից մեկը,—գրել է նա,—պետական խորհրդական Ռոսկովչենկոն, Թիֆլիսից 1850 թվի ամառը հանքային ջրեր գնալիս, Բեռլինում ինձ այցելեց, հայտնեց ինձ, որ Արովյանը արդեն երկու տարի է՝ ինչ անհետացել է և չնայած ամեն տեսակ քննության, ամենեին չի գտնվել հետքը... Հավանորեն նա ինքն իրեն սպանել է, որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ ես նրա հետ ծանոթացա, խիստ թշվառ և անհույս դրություն մեջ էր նա, մի կողմից՝ ապրուստի հոգսերի պատճառով և մյուս կողմից՝ իր անձնվեր գործունեության չնչին գնահատության պատճառով»:

Նման կարծիք, այսինքն որնա հուսահատությունից անձնապա-
սպան է եղել, հայտնել է նրա անհետանալու մասին և Պարիզի
«Արևմուտք» երկշաբաթերթի խմբագիր հայտնի Ստեփան
Ոսկանը, որք նա 1859 թ. Պարիզում պատահել է Արովյանի
աշակերտներից մեկին և նրանից տեղեկացել հիշյալ հանգաման-
քի մասին: Նա գրել է. «Իր կորուստն երեք կերպով կրնա մեկ-
նվիլ. կամ հուսահատութիւնն ինքնամեռ ելալ հաշիւարհե,
կամ ուրիշներն սպանվեցալ և կամ զոհ եղալ անխուսելի վտան-
գի մը: Ոմանք կկարծեն, որ Սիպիւրիա քշված է պատճառով մը,
կամ Խոր-Վիրապի մը մեջ կը պահվի: Այս վերջին ենթադրու-
թյունները մեզ անհիմն կերևին, վասն զի այլ Արովյանը որչափ
որ վառվառն երեակայություն և մեծ հայրենասիրություն ունե-
նար, իր պարտքը չէր մոռնար և զիտեր իր եռանդն զօպել:
Անտարակույս վատ թշնամություն մը կրնա մատնություն ընել,
բայց անոր հավատալու համար կարծիք մը չբաժնի... իր գրքին
հառաջաբանը այնպիսի տողեր կը պարունակե, որ իր կարծիքը
կհաստատեն: «Շատ անգամ ուզում էի. կսե անբաղդ հեղինակը,
իմ գլուխս ժահու տամ», և այլն: Իր հրաքորքոք ազգասիրու-
թյունը ունենալ և չտեսնել իր ժողովրդի մեջ կետ մը, որու վրա
վստահի, այնպիսի տրամություն կը պատճառե, զոր այն սրտերն
միայն կրնան զգալ, որ հայրենիք ինչ ըսել է, գիտեն: Այլ հու-
սահատություն թե ղիպված անհնարին է որ իր վրա չողրանք
և գրագիտնիրու համակրությունը չգրգռենք իր հիշատակին հա-
մար» (տես «Արևմուտք», 1859 թ., թիվ 6 և 7):

Եվ ճշմարիտ, եթե անձնասպանության խնդիրը միջից
հանվի, մի ուրիշ ինչ հանգամանք այլևս կարող է զրգած լի-
նել նրան թողնել զպրոցի կիսատ ձևացած հանձնողականի
գործը, տուն ու տեղ, ընտանիք և այսպիս անականկալորին, առանց
մեկի մի բան հայտնելու, հեռանալ:

Մեր այս հարցմունքին մի պատասխան միայն կարող է լի-
նել—կամ զպրոցի հաշիվների մեջ մի զեղծարարություն կատարած
լինելը, ինչպես կուսնել էր Բլավատցկին, կամ նրա մի ծանր քա-
ղաքական հանցանք գործած լինելը:

Արդ, առաջինը, ինչպես տեսանք, չի եղել, երկրորդը, նաժա-
նավանդ: Արովյանի թե զպրոցական ծառայության, թե գրա-

կան ու հասարակական գործունեութեան մեջ մինչև այդ քաղաքական անբարեմտութեան մի գիծ, մի նշանաթիւ անգամ նկատված չի եղել: Եթե զավառապետ Բլավատցկին, որ, իր թշնամութեան հետևանքով, անկասկած ակնդետ հետևելիս է եղել նրա ամեն մի քայլին, նկատած լիներ մի այդպիսի բան, հապաղած չէր լինիլ թմրուկ զարնելու այդ մասին և, փոխանակ իր քսութեանների առարկա դարձնելու Ներսես կաթողիկոսի անվան հետ կապված նրա իբր թի կատարած մի ինչ-որ մեզ՝ անհայտ և Աբովյանի կողմից կտրականապես ժխտված—անպատշաճ վարմունքը կաթողիկոսի ներքին մուտք գործելու ժամանակ, հատկապես առաջ քաշած կլիներ հենց այդ քաղաքական հանգամանքը իր չսիրած աստիճանավորին ոչնչացնելու համար:

Եթե, ուրիշն, այս չի եղել, այն չի եղել, ապա ինչն է եղել նրա անհետացման պատճառը—կրկնում ենք, Նազարյանցի ասած նրա «մի խավար ըուպեի մեջ իր անձը մահու տալը», Բողենշտեդտի ասած հավանորեն նրա ինքն իրեն սպանած լինելը, Ստեփան Ոսկանի ասած նրա «հուսահատութենի ինքնամեռ նշանն հաշխարհեն»:

Նրան հատկապես, ինչպես հրկում է, տանջել է մի սրտավաշ միտք, մի, եթե կարելի է այսպես ասել, իդե-ֆիքս, որ ինքն ընտրված լինելով իր ազգի լուսավորութեան գործի համար առաքյալ, դրա համար պատրաստված լինելով լուսավորված աշխարհում և իրեն ընտրող պատրաստող երախտավորներին սուրբ երդում տված լինելով իր առաքելութունը ճիշտ և անշիղ կատարելու նկատմամբ, ոչ թե միայն ի վիճակի չի եղել կատարել այդ սուրբ երդումը կամ ուխտը, այլև ձեռնթափ է եղել այդ բոլորից և զրոհել իր սրբազան խոստումը: Նա արքունի պալատի ցանկացող չի եղել, բայց մտել է արքունի ծառայութեան «ի չքաւորութենէ»։ Նա աստիճանների, պատվի ու մեծութեան չի ձգտիլ, բայց կյանքի պահանջներին տեղի տալով, հարկադրված է եղել ընդունել ու որոշ չափով ցանկանալ և այդ. նա խոսք է տված եղել հաստատ մնալ իր հոգևոր կոչման մեջ և ոչ մի կեցղով չհրաժարվել նրանից. բայց որոշ նկատառումներով և հատկապես ամուսնանալու պատճառով հրաժարվել է հիշյալ կոչումից. նա չի ուղտակ, զր ինքը կամուսնանա, բայց

աժուանացել է «ի թշնամութենէ»։ Նա, վերջապես, ամենասուրբ երդումն է տված եղել իր անմոռանալի դաստիարակին, որ երբեք չի թողնիլ ուսուցչութեան գործը, բայց խշխող «հնալանդ սովորութիւններէ պատճառով» նա քիչ էր մնում, որ այդ էլ թողած լիներ, և այլն։

Իսկ իր կյանքի վերջին 3-4 օրը նա, իր տնեցոց վկայութեամբ, ինչպես մենք այդ տեսանք գավառապետի կողմից փոխարքային ուղարկված զեկուցումից, այն վիճակին է հասած եղել, որ կատարելապես օրհասական ճգնաժամեր է ապրել։ «Նա մատանջութեան մեջ է ընկած եղել, գրեթե ոչինչ չի կերել, սակավ է խոսել, շրերը չի հանել և անքնութիւնից տանջվելիս է եղել»։

Թե՛ նա ինչպես է «մահու տվել իր անձը», մենք չենք կարող ասել։ Մենք չենք կարծում, որ նա սրախողխող արած կամ գնդակահարած լինի իրեն։ Հավանական է կարծել, որ նա ջրախեղդ արած լինի իրեն, նետվելով Հրազդանի գարնան հալոցքից հորդացած ջրերի մեջ։ Օրեր անցնելուց հետո, ասում են, քաղաքին հայտնի ձկնորս Սեթլի տղա Մարտիրոսը գտել է նրա դիակը գետի մեջ Խարաբա Սարվանլարի տակը և ճանաչել նրան համազգեստի փայլուն կոճակներից, բայց վախենալով օրենքի առաջ պատասխանատու լինելուց, հանել է քարերի տակից և ջրերի հորդացած ալիքների մեջ ձգել, որոնք և քշել, տարել, անհետ են արել։ Սակայն այս էլ միայն հնթադրութիւն է ու զրույց, հիմնված «ասումների» վրա։ Փաստը միայն այն է, որ նա, կրկնում ենք, 1843 թվի ապրիլի 2-ի լուսաբացին դուրս է եկել տանից և այլևս չի վերադարձել։

68. Գերմանացի Արիսը (Հերման Արիս) ծնվել է Բեռլինում 1806 թվին, որտեղ և սնվել-մեծացել և ավարտել է իր ուսման ընթացքը 1831 թվին, երկրաբանութեան դոկտորի կոչումով։ Նա 1833—1836 թվերին հետազոտել է Իտալիայի հրաբուխների երևույթները, հետո փոխադրվել է Դորպատ, որտեղ մինչև 1878 թվը դասախոսել է համալսարանում։ 1844 թվին հրավիրվել է Պետերբուրգ և, կայսեր կարգադրութեամբ, հանձնվել է նրան ուսումնասիրելու Հայաստանը երկրաբանական տեսակետից։ Նույն ժամանակները Պետերբուրգում է գտնվել

և ներսես Աշտարակեցին, որ 1843 թ. ապրիլի 13-ին ընտրված լինելով կաթողիկոս, մեկնել էր Պետերբուրգ կայսեր տեսության և այդտեղ ծանր հիվանդացել ու մնացել երկար ժամանակ մինչև կատարյալ ապաքինվելը:

Օգտվելով այդ հանգամանքից, բարձր իշխանությունը խնդրում է կաթողիկոսին՝ օժանդակելու Արիխին, և նա իրեն ներկայացած դիտնականին տալիս է մի հանձնարարական նամակ Աբովյանի անունով և իրեն՝ Աբովյանին, ինչպես նաև էջմիածնի կաթողիկոսի տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին էլ առանձին-առանձին լոնդակներ է գրում. «Նորին կայսերական բարեհաճութեամբ,—գրել է նա Աբովյանին,—առաքեցաւ ի վերատեսչութիւն որպիսութեանց Արարատեան աշխարհի լերանց և դաշտաց բազմագլխաւ գիտնական անձն Արիխ գերմանացի և ընդ նմա լեռնական հանքական ինժեներ պարուչիկ ոմն Սոկոլով, յաղագս որոց խնդրեցին և դմեր օժանդակութիւն ըստ կարևորացն միզ և միրայնոց» և այլն:

Աբովյանը պաշտոնով դեռ նոր միայն ժամանած լինելով Երևան, պատրաստվելիս է լինում սկսելու գավառական դպրոցի իր առաջին ուսումնական տարին (1844—1845 թ.), երբ հրավեր է ստանում շտապ գնալ Թիֆլիս. և նա դպրոցը հապճեպ հանձնում է Ստեփան Վեքիլովին և ինքը մեկնում այնտեղ: Արիխն արդեն ժամանած է լինում և ինքն Աբովյանը կարգված ուղեկից և առաջնորդ նրան՝ Հայաստանի ուսական, պարսկական և թուրքական մասերում շրջագայելու ժամանակ: Նա ծանոթանում է Արիխի հետ, ստանում է նրանից կաթողիկոսի հանձնարարական նամակը և տեղագիր (տոպոգրաֆ) Բուչուզինի հետ սլակում ուղեգրվելը:

Թե ինչպես է կատարվում շրջագայությունը, որ տեղերում և էնչ ընդունելություն է գտնում Արիխը, այդ մասին մենք տեղեկություն ենք ստանում 1943 թ. մարտի 11-ին Գրական թանգարանում Գ. Ա. Բեյ-Մամիկոնյանի կարդացած շահեկան գեկուցումից, որին և մենք էլ ներկա էինք, և այդ մասին «Սովետական գրականության» 1943 թ. № 4—5 տետրակում տպագրված մի հոդվածից:

Ապրիլի վերջին Արիխն ու Արովյանը Աղստաֆայի ճանապարհով հասնում են Քանաքեռ և այնտեղից էլ Ներևան, որտեղ քաղաքից դուրս նրանց ընդառաջ են դուրս եկած և ղեկ Արովյանի աշակերտները: Ներևանն այնուհետև նրանց շրջագայության հինգ ամսվա ընթացքում դառնում է Արիխի գլխավոր կայանը: Թեև քաղաքի պարիսպները պահպանում է Արիխին իջևանել սարդարի ապարանքում, բայց նա պերագտություն է դպրոցը: Նա ղեկընդունում է դպրոցի շենքում և մյուս օրը Արովյանի հետ մեկնում է Էջմիածին, ուր շքեղ ընդունելություն է գտնում տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսից՝ Պոլսի, Զմյուռնիայի և Կալկաթայի եպիսկոպոսների ներկայությամբ: Այնտեղից էլ նրանք գնում են Կողբ, որտեղ մի քանի օր մնալուց հետո, Մասյաց լեռների ամենաբարձր լեռի վրայով հասնում են Մասսի ստորոտները և վերադառնում Ներևան: Հետո մեկնում են Գառնի և Դեղարդ, ապա Նախիջևան, Զուղա, Օրդուբադ (Օրդուպատ), Ագուլիս, Մեղրի և պղնձահանքերը, որտեղից կրկին վերադառնում են Օրդուբադ և մեկնում են Շարուրի կարանտինը, որտեղ արդեն սպասելիս է լինում Մակուի Ալի-խանի պատվո պահակախումբը՝ նրանց Մակու տանելու համար:

Անցնում են պարսկական սահմանը, հասնում Մակու և շքեղ ընդունելություն գտնում Ալի-խանի մոտ: Այդտեղից էլ նրանք մեկնում են Մասսի ստորոտները և ապա Թյուրքիա՝ Բայազետ: Նրանց ընդունում է Բիալիլ-փաշան: Ուղևորները ցանկություն են հայտնում տեսնելու Վանա լիճը և Սիփան լեռը, բայց մերժում են ստանդամ փաշայից, նրանց այցելության համար սահմանված վերջին կետը համարելով Դիադինը: Դիադինն այցելելուց հետո վերադառնում են Մակու: Ի վերջո, Արիխը, Արովյանը և Բուշուգինը մնաս բարև են ասում սիրալիր Ալի-խանին, նրանից մի-մի ձի ընծա ստանալով: Նրանց վերջին այցելության կետերը Պարսկաստանում լինում են Զանգիբար և Իմանդուլի գետերի միջև ընկած հովիտները՝ այդ տեղերում գտնված հայկական հնությունները տեսնելու համար:

Ռուսական սահմանազլխին երեք օր կարանտին նստելուց հետո նրանք վերադառնում են Ներևան և այդտեղից էլ այցելում Ծաղկաձորը, չափապրում Կեչառուաց հայտնի վանքերը,

ապա անցնում են Սեանա լիճը և շրջագայելով լճի շուրջը, հասնում են Զիրուխի (հին Ճապոտիկը), որտեղ շրջակայքում բարձրանում են կայծքարի (օբսիդիանի) Աղզաղի գագաթը (10 հազար ոտնաչափ), ապա Երևանի վրայով Ամարաթ և այդտեղից դարձյալ Մասսի ստորոտը:

Այդ բոլոր տեղերում Արիխը կատարում է իր ուսումնասիրությունները, չափազրում է հայկական հնությունները, նկարագրում է երկրի հողն ու ջուրը, կլիման, բնակչիչներն և կենցաղը և հատկապես Մեծ Մասիսը, նրա բարձրությունը, թեքվածությունը, ձյան հաստատուն գծի բարձրությունը, կազմությունը, վերելքի համար ուղիները, հանգրվանները, և այլն և այլն: Եվ այդ բոլորն ամփոփում է մի երկհատոր գրվածքի մեջ, որ նրա մահից հետո 1886 թ. հրատարակում է նրա այրին:

Կատարված այդ բոլոր աշխատանքների մեջ որ բաժինն է ընկել Արովյանին, լինչ է արել նա, լինչ վաստակ է ցույց տվել: Ոչ Արիխը ինքը, ոչ նրա աշխատակից լեռնային ինժեներ Սոկոլովը և տեղագիր Բուչուզինը չեն իմացել երկրի լեզուները, ծանոթ չեն եղել երկրին, կլիմայի երևույթներին, ճանապարհներին, պատմության և այլ հարկավոր ու անհրաժեշտ հանդամանքներին: Այդ բոլորն իմացել է միայն և միայն Արովյանը և չիմացածն էլ ժողովրդի բերանից քաղելով՝ հալորդել է նրանց դարձյալ Արովյանը: Իզուր չի եղել, որ Կովկասի կառավարող մարմինները Հայաստան շրջագայելու եկած բոլոր գիտնականներին, իրեն ուղեկից և առաջնորդ, միշտ էլ կարգել են Արովյանին, համարելով նրան «գիտությունների սիրող և իր հայրենիքը լավ ճանաչող անձն»:

Ի՞նչ վարձատրություն է ստացել Արովյանն իր այդ ծանր, բազմօրյա (հինգ ամիս 22 օր) աշխատանքի համար — օրական 1 ռուբլի 50 կոպեկ ուտելիքի և ճանապարհածախս, և այդ ոչ միանվագ, այլ մաս-մաս, որի հետևանքով էլ ճանապարհին նրա ձեռքի դրամը հաճախ պակասել է և նա ստիպված է եղել պարտք վերցնել Արիխից, մի բան, որ նա իսպառ չի ցանկացել: Բացի այդպիսի դրամական ավելությունից, նա այլևս ոչինչ չի ստացել, մինչև իսկ պարզ գոհունակության որևէ արտահայտություն չի իշխանության կողմից չի եղել, որով նա խրախուսված

լինել, գիտակցելով, որ իշխանությունը ճանաչում է, գիտահատում է նրա հռանդուն աշխատանքը, իշխանությունն այնպես է վարվել, այնպիսի վերաբերմունք է ցույց տվել, որ կտրելի է եղել կարծել, թե նա, իշխանությունը, Հայաստան եկած գիտնականներին առաջնորդ և ուղեկից լինելու պարտականությունն էլ կապված է համարել Արովյանի գավառական դպրոցի տեսչական և ուսուցչական պաշտոններին հետ:

Արովյանը 5—6 ամիս շարունակ շրջագայելով Արխիսի հետ, շփվելով, խոսելով, գոյծ ունենալով նրա հետ, լավ է ճանաչել նրան: Արովյանը նրան ճերախտամոռ, սին տհնչերով աուցված, հպարտ, գոռոզ և իրեն շրջապատողներին աստիճանավորության տարել-րանգի չափով վերաբերվող մարդ է համարել և մի տեսակ համբերել, կառավարվել է նրա հետ, բայց նրա վերջին արար-մունքից հետո այնքան արդեն զզվել է նրանից, որ այլևս չի կարողացել զսպել իրեն և խոհեմություն է համարել ժամանակից առաջ թողնել նրան, հեռանալ, պաշտոնապես պատճառաբանելով, թե ինքը նրան այլևս հարկավոր չէ, մշակված ուղեգծով արդեն ամենուրեք շրջագայել են, և այլն:

Բայց ի՞նչ է եղել Արխիսի այդ արարմունքը, որից ծագած է եղել այն գծտությունը, որ տեղի է ունեցել երկուսի մեջ և որի պատճառը մինչև օրս անհայտ էր մնացել և միայն այժմ որոշ չափով պարզվում է վերոհիշյալ Բեյ-Մամիկոնյանի զեկուցումից: Մենք ասում ենք՝ «որոշ չափով», որովհետև Արխիսի գրածները Արովյանի մասին կտոր-կտոր ցրված են ամբողջ գրվածքի մեջ, և այնքան ոլոր-մոլոր բաներ են, որ նրանց ներքին իմաստը, ինչպիսի երևում է զեկուցման մեջ բերված հատվածներից, հաճախ պետք է լինում գուշակելով հասկանալ: Արխիսը չի էլ խոսում տեղի ունեցած գծտության մասին, չի էլ ասում, թե ինչից է եղել Արովյանի վիրավորվելը և անժամանակ թողնել-հեռանալը իրենից, նա խոսում է խառն հղանակների և սարի կատարը հասնելու համար իր կատարած իրիք անհաջող փորձերի մասին: Բերում ենք Արխիսի խոսքերը, որ նա 1844 թ. գրել է յուր մորը. «Եթե նվազ անսայի (լսելի, ականջ դնել) Արովյանին և հետևելի իմ սեփական հայացքներին... գաղաթին հասնելը լուկ մի գլուխսնք կլիներ»: Ասել է թե՛

անհաջողություններն պատճառը նա Արուստանին է համարել։ Արիստը սաստիկ կսկիծ է զգացել այդ անհաջողություններից։ Նա տենչացել է Պարրոտից հետո երկրորդ մարդը լինել, որ բարձրանում է Արարատի գագաթը, բայց չի կարողացել, որովհետև Արուստանը իր խորհուրդներով և ցուցումներով, իբր, նրան օխալանքի մեջ է ձգած եղել։ Այդ մասին Արիստը սրտի կսկիծով իշխանաբար իր դժգոհությունն է հայտնել Արուստանին և բնականաբար վիրավորել նրան։ Արուստանն այդ դեպքում սխալ ցուցում չէր կարող արած լինել, որովհետև ինքը և Պարրոտը հենց նույն սեպտեմբեր ամսին նույն ճանապարհով էին գնացել և հաջողությամբ գագաթին հասել, և ուրեմն, նա չէր կարող մեղավոր համարվել խառն եղանակի հանդիպելու և Արիստի սին տենչանքը չկատարվելու համար։

Որ Արուստանն Արիստին «երախտամոռ» մարդ է համարել, այդ երևում է Կովկասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Իվանովիչ Բարյատինսկուն ուղղված բողոքագրից, որի մեջ Արիստի վարմունքը Արուստանը որակել է «ստոր երախտամոռություն» բառերով (տե՛ս այդ մասին «Դիվան», Թուրք 20, էջ 218)։

Որ Արուստանն Արիստի վերաբերմունքն իրեն շրջապատողների հանդեպ համարել է «մեծամիտ, գոռոզ», գիտնականին ոչ վայել վերաբերմունք, այդ երևում է բանաստեղծ Բողենշտեղտի խոսքերից, որին նա ուղարկած է եղել իր օրագրերը «Հավելումներ և լուսարանություններ պրոֆ. Արիստի Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին» խորագրով, խնդրելով տպագրել գերմանական թերթերում, որը սակայն բանաստեղծը չի կատարել որոշ նկատառումներով և ի պատասխան գրած է եղել. «Բոլորովին բարյացակամ մտքով ես չկատարեցի այդ խնդիրը, նախ, որ, իմ կարծիքով, հրապարակային նշանակութունից զուրկ էին այն անհատական պարագաները, որոնք նրա հիշյալ օրագրերի գլխավոր բովանդակությունն են կազմում։ Արիստի գոռոզ վերաբերմունքը Արուստանի հանդեպ, որ նա ցուցաբերելու իրավունք է համարել այն պատճառով, որ ոռոսական պաշտոնեությունն սանդուխքի վրա մի երկու աստիճանով բարձր է եղել Արուստանից, առիթ է տվել թյուրիմացությունների, վերջիններիս հետևանքը եղել է այն, որ խեղճ հայը (Արուստանը) հուսահատության դուռն է հասել»։

Արիւսին աշդպիսի խրաքերով որակելը Բողենշտեյտը, իհարկե, քաղել է Արովյանի իրեն ուղարկած վերը հիշված օրագրերէից։

Ուր Արովյանն Արիւսին որակել է «հասկածոտ, նենգ» բառերով, այդ էլ երևում է Երևանի հուկուր իրավարանին Արովյանի դրած թղթից Արիւսին հանձնելիք ակոռեցիներէ վկայագրի մասին։ Այդ թղթի մեջ նա 1846 թ. հունվարի 20-ին գրել է. «Ցանկանալով բաւականացուցանել զպահանջմունսս պարոն Արիւսի և միանգամայն խափանել զկարծիս նորա, որպէս թէ կամօք և հաւանականութեամբ հոգևորականաց մերոց արարեալ իմ իցէ դայն և թաղուցեալ վկայագիրն առ իս ի ստել և ժխտել զճանապարհորդութիւն նորա, որ ըստ ժամանակի ամօթ մեծ կարէ ուստնառել ոչ միայն ինձ, այլև ազգին և հոգևորականաց մերոց միանգամայն, պատիւ ունիմ այսու խոնարհաբար խնդրել յայսմ իրաւարանէ հրամայել արտադրել զսոյն վկայագիր և զպատճէնն հասուցանել ինձ ի փոյթ ժամանակի, զի պըն. Արիւսն հանդերձեալ է շուտով ելանել ի սահմանաց Վրաստանէ»։ Այս վկայագիրն էջմիածինը ստացած է եղել ակոռեցիներէից Արիւսի Արարատի գազաթը բարձրացած լինելու մասին և Բողդան Արարատյանի ձեռքով ուղարկած Արովյանին՝ Արիւսին հանձնելու համար, բայց նա, Արովյանը, անզգուշությամբ կորցրել է, որով և առիթ է տվել Արիւսին կասկածելու, թե Արովյանը չար մտքով է արել այդ։

Ուշադրության արժանի պետք է համարել և հայ ժողովրդի կողմից Արիւսին ցույց տրված շքեղ ընդունելության համառոտ նկարագրությունը, որ Արովյանը, ի միջի այլոց, արել է Ներսես Աշտարակեցուն իր 1845 թ. փետրվարի 15-ին գրած թղթի մեջ. «Պատիւ, յարգանք, ընդունելութիւնք և յօժարակամ պատրաստութիւն մերաղնեայց ի մեծէ սկսեալ մինչև ցփոքունս և ամենայն ուրեք, մանաւանդ ի ս. Աթոռս մեր էջմիածին, նպաստատաւատոյց պատանել յամենայն զօրութենէ զիտաւորութեանց այնր գիտնականի՝ անցին զանցին անդր զչափն։ Միմիայն տիրահրաւէր շունչ Զերդ վեհափառութեան բաւական էր ի բորբոքել յամենայն զգայուն սիրտ Հայկազանց զոհել նմա և զկեանս անգամ. և ոչ մի գիտնական հանապարհորդ նախքան զսա եգիտ

և գտցէ զաշխօրինակ եռանդաւոյն ջերմեռանդութիւն ի կատարումն կամաց իւրոյ: Բայց ծանիցէ՞ և խոստովանեսցի՞ նա ինքն զայս ամենայն, աստուծոյ միայն և նմա է գիտելի. մեք զմերովսանն նմա ցուցանել ծառայութիւն ոչ անգամ և յոչինչ իրս զանց արարաք:

Մենք ասացինք, որ Արիւսի գրածներն Աբովյանի մասին մի ամբողջութիւն չեն կազմում, այլ զրկած են ամբողջ գրվածքի մեջ մաս-մաս կամ կտոր-կտոր: «Սովետական գրականութիւն»-ը մեջ է բերել այդ կտորներից հրեք հատ, որոնցից առաջինը վերաբերում է Արիւսի 1844-ին Մասսի գաղաթը բարձրանալու համար կատարած անհաջող փորձերին: Երկրորդ՝ Արիւսը գրել է դրանից տարի ու կես հետո, 1846 թ. մայիսին. «Իմ թարգմանը նույն Պետրոս Շառոյանն է, որ ինձ հետ էր և անցյալ տարի. նա խոսում է վրացերեն, հայերեն, թուրքերեն կատարելապես և գրում է առաջին երկու լեզվով, ինչպես նաև ռուսերեն և գերմաներեն, ինչպիսի մենք ամենքս: Այդ ամենով հանդերձ հասկանում է և ֆրանսերեն: Նա վեց տարի եղել է Աբովյանի մոտ: Աբովյանը մի տեսակ հանճար է: Ձեզ համար հետաքրքրական կլինի մի նամակ կարգալ նրանից, որը թեև, ըստ ասիականի, հիպերբոլիկ է, բայց և այնպես թույլ է տալիս նայել այդ բացառիկ մարդու արտասովոր հոգուն: Ինչպես երեւում է, ես նրան հաղթեցի, երկար ժամանակով—հետո կերևա: Ասիացին չափազանց հարգանք է տածում զեպի ճշմարիտը, իսկականը. ցույց տվիք դա նրան, ստիպեցեք նրան համատալու զրա գոյութեանը, և դուք նրան գրավեցիք: Երրորդը վերաբերում է Աբովյանի անհետանալուն, որ Արիւսը գրել է երկու տարուց հետո: «Գրէ՛լ եմ արդյոք Ձեզ, որ ցավակցութեան արժանի Աբովյանն անհետացել է: Նա նետվել է Արաքս: Ասում են, որ նրա մարմինը գտնվել է ժայռոտ ափին՝ հնադարյան Արտաշատի մոտ: Դեռ ոչ մի շարժումիս հայտնի չէ. բայց ես վստահ եմ, որ կռահում եմ Պատրիարքից ստացած մի նամակ տակնուվրա է արել նրան, այլափոխել, և նա որոշումն արել է: Ինչքան հաճելի է, որ իմ նկատմամբ արած նրա սխալների համար ես բարեգործութեամբ վարձահատույց եղա»:

Արդ, ինչ կարելի է հասկանալ, կամ ինչ պետք է հասկանալ Աբիխի այդ գրածներից—որ Աբովյանը հանձնը է եղել, բացառիկ, անսովոր հոգու տեր մարդ, բայց ինքը նրան հաղթել է և նրա իր անձի նկատմամբ կատարած սխալների համար բարեգործությամբ է վարձահատույց եղել, որ ինքը վստահ է, և հաստատ գիտե նրա անհետանալու պատճառը:

Եթե Աբովյանն այդպիսի բացառիկ հոգու տեր մարդ էր, ապա ի՞նչպես է եղել, որ նա ամբողջ հինգ ամիս և 22 օր շարունակ նրա հետ լինելով, խոսելով և շփվելով նրա հետ, չի ճանաչել նրան և այնպես խոր վիրավորանք է հասցրել նրան. որ նա, դեռ չվերջացրած իր ուղեկցության գործը, թողել, հեռացել է նրանից և իր օրագիրն է ուղարկել իր բարեկամ բանաստեղծ Բողենշտեյտին՝ հրատարակելու գերմանական թերթերում, և հետո էլ բողոքել Կովկասի կառավարչապետին, և նրան, Աբիխին, բողոքի մեջ «ստոր երախտամոռ» անվանել և նրա վարմունքն իր հանդեպ՝ «ամոթ հալիտյան»:

Նրա հանդեպ Աբովյանի գործած ռը սխալների համար է, որ հաճելի է եղել նրան բարեկործությամբ վարձահատույց լինել, և այդ ի՞նչ բարեկործություն է եղել, եթե այդ սխալներն էլ նմանիլ են 1844 թվի սխալին,—ասել է թե՛ Աբովյանը և ոչ մի սխալ գործած չի եղել, որովհետև, կրկնում ենք, նա տարել է նրան այն ճանապարհով, որը Պարրոտին և իրեն ուղիղ գազաթն է հանել:

Նա հաղթել է Աբովյանին—ինչո՞վ, ի՞նչպես և ռըպիսի հանգամանքներում: Եթե Աբովյանը, իբրև ասիացի, չափազանց հարգել է ճշմարիտը, իսկականը, և ինքը կարողացել է հավատացնել նրան, թե իր ասածները և արածները ճշմարիտ են, իսկական են, ապա ինչո՞ւ հետո կասկածելով ավելացրել է. «երկմը ժամանակով, հետո կերևի»: Եվ հետո, ճշմարիտը, իսկականը չափազանց հարգելը հատուկ է միայն ասիացուն: Սրանք բոլորն էլ հարցեր են, բնականորեն բխած «Սովետական գրականության» լրատուի և Աբովյանի մասին Աբիխի գրածներից ղեկուցողի մեջ բերած հատվածներից կամ կտորներից, հարցեր, որոնց պատասխանները ղժբախտաբար մենք չենք գտնում նույն հատվածներում:

Ինչ վերաբերում է Արիսի ասածներին՝ Արովյանի անհետանալու և դրա պատճառներն իրեն հայտնի լինելու, ինչպես նաև սլաորիարքից նամակ ստանալու մասին, այդ հին հեքիաթ է, որ դերմանացի գիտնականն իրեն հատուկ մեծամտությամբ կրկնում է։ Մենք իր տեղում այդ հանգամանքը կբացատրենք։ Բայց մենք, ճշմարտության դեմ մեղանշած չլինելու համար, պարտք ենք համարում խոստովանել, որ մի քանի քրեական վերաբերում են Արիսի մարդկային պակասություններին և չեն շողափում նրա արժանավորությունը գիտության դործում։ Նա իր մասնագիտության մեջ, իբրև հրկրաբան, գիտնական է եղել կատարելապես և այդ տեսակետից մի քանի քանի նրա մատուցած ծառայությունն անուրանալի է։ Հայ լեռնաշխարհի նրա ուսումնասիրությունը հրկրաբանական տեսակետից գիտության մեջ ակնբախ տեղ է դրավում։ Իսկ մեզ համար չափազանց շահեկան կլինի, եթե հայերեն թարգմանվեն հայ երկրի և ժողովրդի մասին Արիսի բոլոր հաղորդածները, որոնք ամփոփված են Հայաստանին նվիրված նրա գրվածքի մեջ։ Նա սիրել է հայ երկիրն ու ժողովուրդը և հայ երկիրն իր հրաշակերտ հուշարձանների մնացորդներով և ժողովուրդին իր հասկացողությամբ ու վարած կյանքով ջոկել ասիական երկրներից ու ժողովուրդներից։ Եվ մեզ թվում է, որ Արովյանը վրիպել է, երբ նկարագրելով հայ ժողովրդին՝ Արիսին արած արսաքո կարգի շքեղ ընդունելությունը, կասկած է հայտնել, թե նա ինքը՝ Արիսը արդյոք կըճանաչվի և կխոստովանվի՝ այդ բոլորը—«Ծանիցէ՞» և խոստովանեսցի՝ նա ինքն զայս ամենայն, աստուծոյ միայն և նմա գիտելի»։ Նրա գրածներից մեջ ենք բերում երկու հատված, իբրև հավաստիացուցիչ ապացույց, որ նա սիրել ու գնահատել է հայ երկիրն ու ժողովուրդը։

«Արովյանի հորեղբոր, մի մեծ գերդաստանի տնայական հանդիպելու առթիվ (Քանաքեռում) տեղի ունեցածը ավելի ևս ուժեղացրեց այն հարգալիկ կարծիքը, որ ես ունեմ հայերի մասին։ Այդ հանդիպումը մի գեղեցիկ հիշողություն է՝ մուտք գործելիս մի երկիր, որ ասիական որևէ երկրից ավելի արժանի է ոչ միայն գիտնականների ուշադրության, այլև կարող է հավակնել

միտնգամայն հատուկ ուշադրություն ունենալու Եվրոպայի ամենից ավելի քաղաքակիրթ ժողովուրդների կողմից»:

«Ինչքան գեղեցիկ է ամեն ինչ այդտեղ (Գառնի—Գեղարդ) ու նկարչագեղ, վեհորեն հնագույն, ծածկված խորհրդավոր նշաններով ու գրություններով և ինչպիսի սքանչելի ձևեր, Դրանք ինձ հիշեցնում են բյուզանդական ոճը, թեև զուտ եկեղեցական են... Այստեղ ես հիշում եմ, թե ինչպես մի անգամ, Արովյանի հետ Պանաքեոսում էինք, Երևանից յոթ վերստ հեռու, օգոստոսն րարձուների վրա գտնվող այն գյուղում, որ նրա ծննդավայրն է: Այնտեղ երկու եկեղեցի կա, նույնպես հին, բայց լավ պահպանված հիանալի ճարտարապետությամբ, մանավանդ մեկը, որի պորտալն ու շրջանակները նրբորեն դարպարված են հին հայկական ոճի սքանչելի օրնամենտով: Հիացած կանգնել էի ես մերի-նից նվաղ աշխարհիկ մի ժամանակի պատկանող այդ կոթողների առաջ, Արովյանին աղգական երկու գյուղացիների ներկայությամբ, և իմ հիացմունքը հայտնեցի Արովյանին: Ծերունիներից մեկը մի բան ասաց. ահա նրա ասածը, ինչպես հաղորդեց ինձ Արովյանը. «Սա իրոք որ գեղեցիկ է, բայց այդպիսի մի բան միայն այդ ժամանակ կարող էր շինված լինել, այն երանելի Ժամանակները. այժմ այդպիսին ակնկալելու հույս չկա: Ո՛րպիսի ճիշտ, խոր զւլացմունք, որ արտահայտում է մի հայ գյուղացու դատողությունը: Ասացեք խնդրեմ, մեր խղճուկ գերմանացին՝ Միխելը այդպիսի մի բան կարձի է մտածել-հասկանալու իհարկե ոչ...»

Բեյ-Մամիկոնյանի վերոհիշյալ գեղեցումից մենք իմացանք, որ Արովյանն ուղեկցել է և ուսու հայտնի հնագետ Ա. Ն. Մուրավյովին, մի փաստ, որ մինչև այդ մեզ համար անհայտ էր Ֆնացել: Արովյանն ուղեկցել է նրան Երևան—Արարատի ստորոտը—Խոր-Վիրապ—Արտաշատ ուղեգծով և հաղորդել է նրան նրա գրվածքի մեջ գտնված՝ եզիդիներին վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները, իսկ ինքն Արովյանն այդ տեղեկությունները լսել է մի հայ քահանայից, որ երկար ժամանակ ապրած է եղել եզիդիների մեջ, Պետք է կարծել, որ հենց այդ տեղեկություններն են եղել, որ նա հետո գրի է առել գերմաներեն լեզվով և հանձնել Վագներին, և սա էլ ամբողջապես այն ապացույց է իբր ուղևորության նկարագրության հետ միասին:

69. Արժանի թղթերի մեջ պահպանված է մի ընդարձակ թղթի սևագրություն, որ թեև անանուն, անստորագիր և անթվական է, բայց ստուգապես գրված է Արժանի ձեռքով, ուղղված է Ներսես Աշտարակեցուն և գրված է այն ժամանակ, երբ նա արդեն ձեռնադրված է ևղել կաթողիկոս և ձեռնարկած նոր գոմերի շինության, Ներսիսյան լճի կառուցման և անտառ տնկելու գործին: Թղթի թովանդակությունը մի խիստ բացասական քննադատություն է կաթողիկոսի գործունեության: Արժանը կարծել է, որ կաթողիկոսը ունեւ է իր գործունեությունը սկսած լինել վանքի ժառանգաւորաց դպրոցի խղճուկ կացության բարձրութիւնը և ընդհանրապես դպրոցների թիվը բազմացնելու գործից, որ առաջնակարգ, անհրաժեշտ գործն էր, որ ակնկալել է հրանից և ժողովուրդը, այնինչ դրա փոխարեն կաթողիկոսն անտառ է տնկել, անասունների համար նոր գոմեր է շինել և «գոմ-շագուլը» կառուցել (հեգնորեն՝ Ներսիսյան լիճը):

Այս թուղթը բնորոշ է այն տեսակետից, որ հայտաբերում է Արժանի քննադատական վերաբերմունքը դեպի Ներսես կաթողիկոսի գործունեությունը, որ արտահայտվել է ոչ միայն այս գրության մեջ:

Սակայն թե ո՞ր վավերականի վրա են հիմնում իրենց կարծիքն ասողները, իրր կաթողիկոսից թուղթ է ստացված եղել, որով չեղյալ է համարվել Ներսիսյան դպրոցը պաշտոնի հրավիրվելը, այդ մեզ անհայտ է: Արժանի բազմաթիվ թղթերի մեջ հրավերքի թուղթը կա, բայց չեղյալ համարելու թուղթը չկա:

Հերման Աբիխը կրկնում է այդ հին հեքիաթը: Նա այդ մասին ասում է. «Դրե՞լ եմ արդյոք ձեզ, որ ցաւակցության տրժանի Արժանն անհետացել է: Նա նետվել է Արաքսը: Ասում են, որ նրա մարմինը գտնվել է ժայռոտ ափին՝ հնադարյան Արտաշատի մոտ: Դեռ ոչ մի շարժումից հայտնի չէ, բայց ես վստահ եմ, որ կռահում եմ: Պատրիարքից ստացած մի նամակ տակնուվրա է արել նրան; այլափոխել, և նա որոշումն արել է: Իսկ ձեզ կարծեմ գրել եմ, — գործյալ գրել է նա, — որ Արժանն ապրիլին հանկարծ անհետացավ՝ և ամենայն հավանականությամբ խեղդվել է Ջանգուի մեջ: Այժմ ես գիտեմ տարաբախտ թշվառի այդ հուսահատ քայլի հիմունքները»:

Արդ, ինչպես պետք է հաշտեցնենք Արիւի այդ խորհրդավոր հայտարարությունը Արովյանի կնոջ՝ Էմիլիայի այն պաշտոնական ցուցմունքի հետ, որ նա արել է ի պատասխան ոստիկանապետի հարցմունքներին: Մեջ ենք բերում թարգմանաբար այդ ցուցմունքները. «Ձերդ բարձր բարեծննդության սույն ապրիլի 15-ին № 42 հաղորդապրության հետևանքով պատիվ ունեմ տեղեկացնել, որ ինձ հայտնի չէ, թե ինչ հանգամանքների հետեւանք է եղել իմ ամուսնու բացակայությունը տանից, եւ միայն գիտեմ, որ առավոտյան կանուխ դարթնելով, եւ արդեն նրան տանը չգտա (այդ ապրիլի 2-ն էր):

Առանձին պատճառներ, որոնք նրան հարկադրած լինելին անհայտ բացակայելու, ինձ հայտնի չեն: Նույնպես նա ինձ չի ասել, թե ինչ պատճառով և ուր է դնացել, ինչպես այդ հաճախ պատահում էր, երբ նա բացակայում էր տանից: Ընդհանրապես եւս պետք է ասեմ, որ եւս ոչինչ և ոչինչ չգիտեմ նրա բացակայության մասին, բացի նրանից, որ եւս նկատել եմ նրա մեջ մեծ փոփոխութիւն և մի ինչ-որ հոգեկան տանջանք և թախիծ, նամանավանդ այն ժամանակից ի վեր, երբ նա թուղթ էր ստացել իր փոխադրության մասին Թիֆլիս, և ինքն էլ ասում էր, թե ցավում է, որ որոշած է եղել փոխել իր ծառայությանը ընդթիւր 1848 թ. ապրիլի 16-ը:

Էմիլիայի այս ցուցմունքը մենք ճիշտ ենք համարում, որովհետեւ դա համապատասխանում է Արովյանի վաղեմի ցանկության՝ ծառայութեամբ փոխադրվելու Թիֆլիս, ուր պիտի Ղազանից գար և նրա մտերիմ դասընկեր Ստ. Նազարյանցը ճառ նպատակ ազգօգուտ: Այս մասին 1847 թ. հունիսի 16-ին նա գրել է Հովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունյանին. «Յետ երկուց ամուրցի, ըստ հրամանի գլխավոր կառավարչի միւրոյ, պարտիմ թողուլ զԵրեւան և դիմել ի Տփլիս առ ընտանիս իմ, ուստի եթէ նույն կառավարութիւնն բարեհաճեցի շարունակել զճանապարհորդութիւն իմ մինչև ցօնտերբուրդ և, գուցէ, հետի եւս Բացակայութիւն իմ, ուրեմն, եթէ այս ամենայն դիպմունք յաջողեցին, տեւացէ զամիսս չորս, թէ ոչ աւելի եւս: Ի վերադառնալն իմ անտի, եթէ բաղդն յաջողեցէ և բացցի ինձ տեղի ծառայութեան, կամք իմ է գլխովին մնալ ի Թիֆլիզ, ուր տեղափոխ լինել

կամի և միանալ ընդ իս մերս Նաղարեանց առ նպատակ ազգօգուտ» և այլն: Սրանից էլ առաջ նույն նպատակներն համար 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին գրել էր Ղազանից Նաղարյանցը. «Ես ուզում եմ ձեռնարկել մի հայ օրագրի հրատարակություն, կամ լավ կլինի ասել, ուզում եմ մի ամբարտակ կանգնել մեր կորուստյան խուռն ավիքների դեմ և հորդորեմ մերայնոց ճանաչող լինել իրենց և խելամուտ մեր ժամանակի կարևոր խնդրին: Դեռ լավ հայտնի է, որ այս մասին ես գրել էի լուսավորված և ազնվամիտ Կովկասի փոխանորդ Վորոնցով կոմսին. շնորհակալ եմ այս մարդուց, որ ամենայն քաղաքավարությամբ իմ ասածների պատասխան տալով, ուզում էր ավելի ևս հաստատապես իմանալ, թե ինչ էր իմ իրենից ուղածա: Անցյալ օգոստոսի 11-ին պատասխանեցի, որ մենք ուզում ենք մի տեսակ իմանալի (գիտակից) միջնորդ հանդիսանալ հայերի և ռուսների մեջ և դրա համար ցանկանում ենք փոխադրվել Կովկաս մի օրագրի հրատարակության համար», և այլն:

Երկու սրտակից բարեկամների վիճակված չի եղել միանալու և միասին գործելու ազգի օգտի համար, բայց Նաղարյանցը մի ուրիշ մեծ մարդու հետ (Նալբանդյանի) կարողացել են այդ լավ միտքն իրագործել Մոսկվայում, 1858 թ. «Հյուսիսստավայլ»-ի հրատարակությամբ:

Դառնանք այն հարցին, թե ինչպես է լինում, որ Ներսես կաթողիկոսը Արժվյանին մերժում է պաշտոն տալ Ներսիսյան դպրոցում:

Մեր քանիցս հիշած Գևորգ Արժվյանցը իր «սիրելի վարժապետի» անհետանալու, «գլուխը մահու տալու» մասին իր հիշողությունների մեջ պատմում է, թե ինքը Դորպատում 1848 թվին նամակներ է ստացել Թիֆլիսից Արժվյանի մասին, թե 1847 թվի վերջերին նա եղել է Ներսես կաթողիկոսի մոտ և տեսել է նրան, թե ինքը զավառական դպրոցի համար չի երկար տարիներ տքնել պրոֆեսորների ձեռքի տակ Դորպատում, և խնդրել է ուսուցիչ ընդունել իրեն Ներսիսյան դպրոցում: Վեհը խոստացել է նրան ոչ միայն ուսուցչի, այլև տեսչի պաշտոն տալ: «Վարժապետս միանգամայն վստահ այդ խոստումին, գնացել է Երևան, որոշած լինելով իր պաշտոնը հանձնել մի ոմն Տուրկես-

տանովի: Բայց չար լիզուներն այնպես են անում, որ նա ներսիսյան գայրոցում պաշտոն չստացած, հազիվ 38—39 տարեկան հասակում, զրկվում է ուսուցչի և վերատեսչի պաշտոններից: Այդ լինում է պետական գայրոցների կառավարչի տնօրինությամբ: Արձակման պատճառը հայտնի չէ: Բայց ռվ կարող էր իսկույն ամօքել Արովյանի խոցված սիրտը և հուսադրել, որ նա չլքվի միայն դի հարվածից. միմիայն ներսիս և-ի մի խոսքը, որ կանչեր նրան մօտը և ասեր. «Ի՞նչ տեսուչ ես իմ հիմնած գայրոցում»: Բայց այդպիսի սրտապնդիչ խոսքի փոխարեն... վարժապետը իր ներկայանում ու հիշեցնում է տված խոստումը, ցասկոտ վեհի բերանից լսում է այս խոսքերը. «Ի՞նչ ես զուգահեռ տանում ստիպելով, խոսք էր ասացի, հո ստորագրություն չտվի քեզ»: Դովված ներսիսի այս անսիրտ ու անտարբեր վերաբերմունքից անհուն վշտացած ու հիասթափված իմ անզուգական վարժապետը մնում է իր հույսերի մոխրի վրա նստած: Դրանից հետո էլ ունի գիմեր... Եվ ինձ հայտնի չեն, թե 1848 թվի առաջին ամիսներին սկիւր փշրող ուրիշ ի՞նչ հանգամանքներ են պատահել նրանում, որ նա ապրիլ ամսում գլուխը մահու է տվել, անհետ կորել»:

Նամակով Դորոսյան հաղորդված այս տեղեկությունների մեջ, ինչպես կարելի է տեսնել մեր մեջ բերած փաստերից և պաշտոնական վավերականներից, ամեն բան խառնված, շփոթված է, ամեն բան կրում է սովորական զրույցների, ասեկոսեների և բամբասանքի բնույթ: Պարզ երևում է, որ տեղեկատվությունը ծանոթ չեն եղել գործի իսկական հանգամանքներին, բուն անցուղարձին, և հաղորդել են ամեն բան ի լրտ, քաղելով սրահրաբերանից: Իսկ Արովյանցը, որ կարող էր Թիֆլիս վերադառնալուց հետո ամեն բան ստուգել ու մի որոշ հաստատուն համոզմունք կազմել և ավելի լուրջ ու կարևոր տեղեկություններ հաղորդել հեռանորդներին, ընդհակառակը, ինչ որ իրեն հաղորդել են, լրջորը հալած յուզի տեղ է ընդունել. պահել իր մեջ երկար տարիներ և իր զառամ հասակում նույնությամբ պատմել ու հաղորդել իր հիշողությունների մեջ:

70. 1841 թ. վախճանվում է Պարրոտը: Արովյանը գերմաներեն լիզվով մի մխիթարական նամակ է գրում Պարրոտի կնոջը, տիկին Լեմիլիային: Փաստորեն, սակայն, դա մխիթարական

նաժառնգ չէ, այլ ողբ, որ իր կառուցվածքով հետևողութուն է
նորոշողու հայտնի ողբին:

Դնում ենք այստեղ այդ նաժառնգի մի քանի հատվածներ,
որոնցից ի վիճակի պիտի լինեն ընթերցողները քաղելու այն-
պիսի կենսագրական տեղեկութուններ, որ ուրիշ աղբյուրների
մեջ չպիտի կարողանան գտնել:

«Հուսահատութունը մորմոքում է ներսս: Զէի կամենում
Զեզ գրելու ի՞նչպես, ի՞նչպես գլխի համարձակվէի այդ միտքը
բերանիցս դուրս թողնել, որ այդ հազարավոր սրտերում ու հի-
շողութունների մեջ ապրող, պաշտված մարդը այլևս կենդանի
չէ: Ե՞ս պիտի այդ բանը ասեի, ես, որը ընդմիշտ պատրաստ էր
իր կյանքը զոհաբերելու նրա կյանքի համար, որպես քաղցրա-
գուլյն մատաղ—Այժմ ես դուրս եմ գալիս եկեղեցուց, որը մեզ
մոտ զատիկի առավոտը ժամը 12-ին է սկսվում:՝ Կես գիշերը
գործ դրեցի, սիրելի հայրենակիցներիս հետ իմ կրոնական սո-
վորութունները կատարելու համար, ուրեմն ես դժկամությամբ
չընդհատեցի իմ նամակը. եկեղեցին վերջացավ, ժամի 5-ն է,
և ես նորից նստած եմ լույսի առաջ, սեղանի մոտ, իմ մտքերը
զգացմունքներիս հետ կրկին շարահյուսելու համար: Ինչո՞ւ է հըրճ-
վում քրիստոնյա ժողովուրդն այսօր: Նշանակութունը շատ
աղաղ է: Հայերն այս օրը տոնում են մի քանի կողմնակի իմաս-
տով: Նրանք հրճվում են, որովհետև տարվա մեջ այդ միակ օրն
էր, որ նրանք կարողանում էին իրենց դաժան, ճնշված ճակա-
տագիրն ամենից ուղատ և ուրախ վայելել, ուրեմն, նրանք դու
հառաչում էին բռնակալության լծի տակ: Այնուհետև, նրանք ա-
զոթում են իրենց հանդուցյալների հոգու համար, ես նմանապես
ազոթիցի, ի՞նչ համար, ախ, ի՞նչ հոգու համար. այն ամենասուղբ,
ամենամաքուր հոգու համար, որը, գոնե, ինձ երբևիցե պատահել
է:՝ մահկանացուների մեջ: Եկեղեցին ավելի լուսավորված էր,
քան ցերեկով: Հազարավոր մոմեր ու ջահեր գունավորում ու
լուսավորում էին հազար տեսակ, բազմապիսի պատկերների և
ստվերների մեջ: Մեր եկեղեցական երաժշտութունն ամենակա-
տարյալն է: Հայդենի, Հենդելի, Վեբերի, Մոցարտի ամենագե-

՝ Ժ. Գարբաղը մեռել է, ինչպես աղվես, 1841 թվին, հետևաբար այս նա-
մակը գրված է նույն թվի դառնի օրը:

ղեցիկ երկերը դժվար թե կարողանային իմ աչքերից այդպիսի արցունքներ, իմ ներսից այդպիսի խոր հառաչանքներ հանել, ինչպես այդ սլարդ, երևալայական թոթովանքը, և ինչ է ներկայացնում իրենից մարդը, եթե նա կորցնի իր երևալական, պարկեշտ զգացումները: Ի՞նչ օգուտ բանականության այդ փաստարկումներից, եթե հոգին սառն է մնալու: Այդպես, ուրիմե, ես տոթում էի հայերեն լեզվով, հայի զգացումով, այն եկեղեցում, ուր ինձ տարել էր սուրբ մկրտությունը, այն սրտով, որ իմ մեջ դրել էին հայրս ու մայրս մայրական կաթի միջոցով...

«Մի անգամ նույնիսկ չեմ չոքել խղճուկս նրա մահճակալի առաջ, վերջին անգամ չեմ տվել որդիական երդում թանկագին հորս. «Սիրելի հայր, ես քեզ սիրում եմ, ես քեզ սիրում եմ նաև գերեզմանից այն կողմը: Մնաս բարյալ: Յտեսություն»։ Ա՛խ, ցավը խլում է ինձանից լեզուս ու խոսքերը: Արցունքները սլողատորում են իմ հայացքը: «Ճանապարհորդությունն¹ դեպի Արարատ» այժմս այդ սուրբ գիրքը ձեռքիս շրջում էի սաներիս հետ մի քանի օր առաջ, որպեսզի արցունքներով թրջեմ այն բոլոր վայրերը, որ կոխել էին նրա ոտքերը: Ես այդպես կանեմ, մինչև որ ես էլ միանամ նրա հետ այնտեղ, ուր ինքը պիտի տանի ինձ ամենաբարի հոր դուռը, նրա սրբավայրը: Ա՛խ, եթե սիրտս լիներ այս թերթի տեղ, այն ժամանակ Դուք ինքներդ լավ կը տեսներեք, որ ի՞նչ եմ զգում ես, ի՞նչպես եմ տառապում: Թող ինձ պախարակեն, ես հայերեն եմ մտածում, հայերեն զգում: Եվ ա՛խ, հիշք եմ նրա վերջին խոստումները, որ նա երկրորդ անգամ կայցելի ինձ իմ հայրենիքում. որ նա երկրորդ անգամ ինձ իրա հետ Եվրոպա կտանի, երբ ես որոշ չափով ցանկալի ծառայություն մատուցած կլինեմ իմ հայրենիքին և փորձառություն ձեռք կբերեմ, որպեսզի կարողանամ ավելի շատ օգտակար լինել: Ի՞նչպես գամ ես այժմ դեպի Եվրոպա և ինչո՞ւ համար պիտի գամ, որպեսզի տեսնեմ այն լուռ շիրիմը, որ իր տակ է առել իմ երկրորդ հոգևոր հորը: Ջարհուրելի հիշողություններ: Ի՞նչպես պիտի ձգի ինձ հյուսիսային աստղը, հյուսիսային բևեռը, հիմա համար

¹ Պարբոտի գիրքն է գերմաներեն լեզվով, որանդ նա նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը դեպի Արարատ: Լույս է տեսել 1834 թվին Բեռլինում:

պիտի այժմ աշխատեմ. էլ ո՞վ կուրախանա իմ կատարած գործերով, էլ ո՞վ կմասնակցի իմ ներխուժարդ երազներից ծնված ծրագրերին, որոնք իրականացվում էին լուսահոգու միջոցով, և ինչպես ևս նորից պիտի ողջունեմ հայրենիքս իբրև պատանակության ընդունակ ուսուցիչ»:

«Եվրոպացիների համար նա աշխատում էր որպես գիտությունների բարեկամ, իսկ հայերի համար՝ որպես մարդկության բարերար: Նրա դամբանականի մեջ անշուշտ հիշատակվել են նրա մեծ գործերը և մտքերը: Իսկ ո՞վ գիտե, թե՞րևս ոչ ոք, որ նա, այդ պայծառակերպված հրեշտակը, իր այնքան բազմակուտակ գործերով հանդերձ, որպես ոհկտոր, որպես պրոֆեսոր, որպես ընտանիքի հայր, դեռ ժամանակ էր դառնում ոչ իր փառքի համար, այլ միայն ինձ համար, հայերի համար զբքեր զրելու, որոնց ես երկրպագում եմ և կերկրպագեմ սրբության նման: Գրքեր, մի երկրաչափություն, մի ֆիզիկա, բայց այնքան մատչելի, այնքան ըմբռնելի, այնքան համապատասխան սրտին ու հասկացողությանը, որի նման երկրորդը ևս հազիվ եմ տեսել, և այդ բոլորը նրան բոլորովին օտար մարդկանց, օտար ազգի համար: Իսկ ո՞վ, անգամ նրա տնեցիներից, գիտե, թե ինչպիսի փրկարար խրատներ էր դնում իմ սրտի մեջ մարդկության այդ մեծ բարեկամը—աստուծո երկյուղ, հարգանք հայրենիքի սովորությունների, կրոնի նկատմամբ, ամեն բանից ավելի բարձր դասել և գնահատել իր ազգի և հայրենիքի սերը, ահա այդ է իմ հոգսը, ամենասիրելի բարեկամ: Ա՛խ, իսկ ճրտեղ ևս դու, իմ բարեկամ, քիչ է մնում պատռվիմ, սիրելի հայր: Ո՞րտեղ ևս գտնեմ այդպիսի մեկին, վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ: «Իմ միակ հոգան այն է, որ դուք փոքր ինչ տաքարյուն եք, դրանով դուք ինքներդ կարող եք Ձեզ փնասել», ևզրափակում էր նա ամեն անգամ իր երկնային խրատները: Եվ ես տաքարյուն էի, և իմ այդ տաքությունն այրում է այժմ իմ ներսը. ինչպես այն վերացնեմ, արմատախիլ անեմ: Վայրենաբար մտնում եմ քո տունը, մեհ հոգի: Առաջին խոսքդ այդ էր. «Ինչ՞եւ եք հանել Ձեր ազգային տարազը»: Այդպես էիք սիրում դու իմ ազգը...

«Բոլոր իմ, ինձ համար ամենաթանկագին, վերջին բարոմետրները, բոլոր իմ ֆիզիկական գործիքները քո ձեռքով են

շինված, և ամեն մի ծննդյան տոնից հետո. դրանց ավելանում էին մի քանի ուրիշները, որպես ծննդյան տոնի նվերներ, որպես կրթիչ զվարճալիքների այն հայ երիտասարդության համար, որ ինձ էր հանձնված, քո սանին: Այժմ նրանք դրված են աշխատել, որպես դաշույններ իմ սրտի համար: Այս և բոլոր մյուս ծննդյան տոներն ինձ ոչինչ չեն բերում, ոչինչ, հավիտյանս ոչինչ, մինչև որ մի հավերժական ծննդյան տոն մեզ ընդմիջտ միացնի...

«Եվ դուք, խորապես վշտացած, ամենաթանկագին բարեկամուհի, Դուք վկա եք, թե ինչպիսի պայքարով աշխատում էի զսպել ինձ, երբ իմ սիրելի հոր և ուսուցչի մահը ամենադաժան հարված հասցրեց ինձ գեռևս Ձեր տանը, նվիրապայում: Ես մխիթարվում էի Ձեր միջոցով, Ձեր սիրալիր կարեկցությամբ, Ձեր արցունքների միջոցով: Եթե Ձեր հոգևակա սնած զավակի և բարեկամի թոթովանքը, երեխայական հառաչանքը կարող է սփռվել Ձեր վշտահար սիրտը, ապա ընդունեցեք այն որպես իմ երախտագիտության սուրբ, քաղցրագույն զոհ: Երանի՛, երանի՛ նրան, որ այդպես է ասլրում, այդպես է դործում: Սարսափելի է, ով այդպիսի թանկագին կորուստ է ունենում իր կյանքում: Սակայն ոչ, ես չեմ կարող Ձեզ մխիթարել, չեմ կարող, կարող եմ միայն Ձեզ հետ միասին լալ, սգալ, հառաչել...»

71. Ի՞նչ տեսք ու պատկեր է ունեցել Աբովյանը:

Գոյություն ունի, ինչպես հայտնի է, նրա միայն մի տեսակ պատկերը, որի մասին, սակայն, կասկածներ կան, թե այդ նրա իսկական, նրանից քաշված պատկերը չէ, այլ մի ուրիշից քաշվածը, որը իբրև թե շատ նման է եղել նրան:

Նրա աշակերտներն և նրան մոտ ճանաչողների հիշողություններն մեջ, սակայն, մենք գտնում ենք նրա անձի ու դիմագծերի այնպիսի նկարագրական վերհիշումներ, որոնցով հնարավոր է դառնում վերականգնել նրա ունեցած ընդհանուր տեսքն ու պատկերը և այդ միջոցով ստուգած լինել մեզ ամենքիս լավ հայտնի վերհիշյալ պատկերի իսկությունը: Արդ, այդ նկարագրություններից մենք իմանում ենք, որ նա հասակով կարճ է եղել կամ միջին հասակից փոքր ինչ ցած և ամուր կազմվածք է ունեցել. նրա գլուխը մեծ է եղել, երեսը կլոր ու սիրուն, վիզը կարճ, մազերը խարտյաշ, ինքը շիկավուն, լայնալանջ և ընդհան-

րապետ վայելչակտով, ընչացքն ու մորուքը մաքուր ածիլած, ասել է թե մի նկարագրություն, նրա դեմքի և անձի մի պատկերացում, որ հիշեցնում է, եթե ոչ, ըստ ամենայնի, գոնե ընդհանուր շատ նման պեքրով պոլություն ունեցող պատկերը և ավելի ևս անդրիագործ Անդրեաս Տեր-Մարությանի ձևոքի պոք, ներկայումս մայրաքաղաքս զարդարող հուշարձանը:

Աբովյանը սովորաբար հագնելիս է հղի պետական դպրոցի համազգեստ, այսինքն սև սյուրտուկ՝ երկար տտերով և պսպղուն կոճակներով:

Աբովյանի զլուխը մեծ է եղել, այդ մենք կարող ենք ստույգել և նրա «Հիշատակարանից», որի մեջ մի տեղ (1832 թ. հուլիսի 11) նրա սրտակից բարեկամ պրոֆեսոր Թեոդորոս Գրասի ծերունի մայրն ասում է նրան. «Մեծ գլուխ Ձեր երեխինձ, թիլի է հանճարով»: Երևանի նրա աշակերտ, 1920 թ. Թիֆլիսում վախճանած Նահապետ Աթանասյանը (Ներսիսյան դպրոցի վերակացու, հետո Տեր-Ղևոնդ քահանա Երևանում) իր «Հիշատակարան տեսրակի» մի էջում պատմում է, որ երբ իրեն տարել են Երևանի դավառական դպրոցը, Աբովյանն ընդունել է նրան սիրով, շոյել է նրա շիկահեր զլուխը և ասել. «Սիրելի Նահապետ, քո գլուխն էլ իմ գլխի պես մեծ է. ինձանից հազիվ հազ վարժապետ դուրս եկա՛ւ, տեսնենք քեզանից ի՞նչ դուրս կգա»:

72. Ինչպես է երևում Աբովյանն իր աշակերտներին և իրեն մոտ ճանաչողներին հիշողությունների մեջ:

Աբովյանը, նրա մասին պահպանված հիշողությունների համաձայն, մի բարի, աղնվասիրտ, անձնվեր, բայց և իր արժանապատվությունը պահող և պահանջող մարդ է եղել. նա շատ հուզվող և ոգևորվող խառնվածքի տեր է եղել: Նրա դուրբարձությունք բնավորությունն իսկույն հայտնվել է մեկի հետ խոսելիս կամ աշակերտների հետ դաս պարագելիս—անչափ զգայուն, ջղային, ամենաթիթև առիթներից հուզվող, բռնկվող: Համբերությունը հատած ժամանակ նա իրեն կորցրել է, չի կարողացել իրեն զսպել, ինչ եղել է ձեռքին, վրա է բերել, խփել աշակերտի գլխին, միջքին, բայց և նույն ժամանակ այնքան քնքույշ սիրտ է ունեցել, որ քիչ ժամանակից հետո սկսել է ծեծված աշակերտին փայփայել և իր արածի վրա զղջացել է ու արոտավիճու չափ զգուցվել:

Արուվյանը, որպէս յանկաւարժ; խիստ է եղել՝ նա չի կարողացել տանել, երբ վեկը նրա դասին անուշադիր է եղել, կամ մի որեւիցե անկարգություն է թուել տվել. այդպիսիներին նա չարաչար պատժել է, ծուլ, դաս չսովորող աշակերտներին էլ սովորություն է ունեցել չդքիցնել:

Նա շատ է սիրել իր աշակերտներին և փոխադարձաբար սիրվել նրանցից: Ի հիշատակ այդպիսի սիրո է եղել, որ նրա անդրանիկ աշակերտ Գեորգ Աքիմյանցն ամեն միջոց գործ է դրել և, վերջապես, հաջողել է Հովսեփ Փոնդոյանի հետ միասին առաջին անգամ տպագրել «Վերք Հայաստանի»-ն: Նույնպիսի սիրո հիշատակին է եղել, որ նրա մյուս աշակերտ Գաբրիել Խատիսյանը նախաձեռնող է հանդիսացել և «վարժապետի» որդի Վարդանին ուղարկել Դորպատ ուսանելու, հոգալով դրա համար անհրաժեշտ բոլոր ծախքերը:

Ճաշից հետո նա սովորություն է ունեցել աշակերտներին տանել զբոսնելու Սուլթակի կողմերը, որ այդ ժամանակները բռնված է եղել անտառով և այգիներով. նա սիրել է բնության երևույթները բացատրել աշակերտներին բացօթյա զրույցի ձևով: Նրբեմն էլ գնացել են զբոսնելու Միքայելյան փողոցի ուղղությամբ, որ այն ժամանակները մի զուտ գերմանական գաղութ է եղել, շրջապատված այգիներով, փողոցի կողմը՝ փշաքանկ: Կուր դետի ձախ կողմն անցնելու համար նրանք անցել են Մետեխի մոտ եղած տախտակե կամուրջով, ուրիշ կամուրջ չի եղել ոչ վերևը, ոչ էլ ներքևը. գերմանական գաղութում վարժապետը շատ ծանոթներ է ունեցել:

1841 թ. ամառը, «դաստուրի» ժամանակ, Արուվյանը գնացել է «Նեմեցի կոլոնիեն» և երեք օր տուն չի վերադարձել: Աշակերտները լսել են նրա կորուստը, լաց են եղել և գնացել են որոնելու, գտնելու նրան: Նրանք գնացել են Կուր գետի ափը, որովհետև տեղյակ են եղել, որ նա սովորություն է ունեցել առավոտ-երեկո լողանալու գետում. նա լավ լող տալ է իմացել, երկու բոպկում լողալով անցնելիս է եղել Կուրը: Նա երբեմն պարծենալիս է եղել, թե ինքը Դորպատում միայն լեզուներ չի սովորել, այլև լող տալ՝ էմբախ ծանրահոս գետում: Նրանք անցնելով Սադի կամուրջով, որոնել են, գնալով գետի «Կոլոնիեն», երբ

տեսել են նրան տխուր նստած մի գերմանացու տան լուսամուտի առաջ:

Արովյանը «Որդիական սեր» թատերախաղը գրել է աշակերտների համար: Նա աշակերտներին անվանել է «որդեգիրներ», իսկ աշակերտները կոչել են նրան «պարոն Արովյան»: Բոլոր աշակերտները նրա հեռանալուց հետո էլ հիշել են նրան, նրա զարմանալի բարեսրտությունը. նա ամեն ջանք թափել է, որ իր աշակերտներն ուսման մեջ թերի չմնան, այլ մի որևէ բարձր տեղ շարունակեն իրենց ուսումը—գնան Դորպատ, որտեղ իրեն աշխատելու լավ ընդունել ու պահել էին: Նա մինչև տնգամ իր սուղ միջոցներից ճանապարհածախք է տվել, երբ մեկը ցանկացել է փախ ուսանելու Դորպատ, Մոսկվա, Պետերբուրգ:

Արովյանը շատ սիրել է «Եղիշե»-ն և իր որդու անունն էլ այդ պատճառով Վարդան է դրել: Նա ինքը շարունակ կարդացել է, աշակերտներին էլ կարդալ ու բերանացի անել տվել: Ուշագիշտ ընթերցողը նրա «Վերքում» կգտնի «Եղիշե»-ի ազդեցությունը թե՛ լեզվի տեսակետից և թե՛ բովանդակությամբ (տես Խլդարաքիլիսայի գերիների նահատակությունը): Արովյանի մըշտական խրատն է եղել իր աշակերտներին, որ նրանք պիտանի լինեն ազգին:

Աշակերտների հետ պարապելիս՝ նա, ձեռքերը զրպանները դրած, դասարանում արագ-արագ ման է եկել. նա աշխատել է զվարթ պահել դասարանը: Ծերունի Դոմբերգը հիշելիս է եղել, որ մի անգամ, 1838 թե 39 թվերին, երբ Պարրոտը նաժակ է ստացել Արովյանից, կարդալու ժամանակ ծիծաղել է: Հետո նա իմացել է, որ Արովյանը, տեղեկություններ հաղորդելով իր զըպրոցի մասին, նաժակում դանդաղել է, որ դասադրքեր չկան և որ աշակերտները եկեղեցու լեզվով գրված գրքերից ձանձրունալով, դասերի ժամանակ ձանձրությունից քնում են: Նա կատակով խնդրել է իր պրոֆեսորներին, որ նրանք Դորպատի փոստով մի փուլ «տրաքացնելու հունդ» ուղարկեն, որպեսզի նրանով գոնե ինքն աշակերտներին ղվարթ տրամադրություն մեջ կարողանա պահել:

73. Արովյանի արածներն իր ոչ երկարամյա կյանքի ընթացքում ակներև ու հասկանալի պիտի լինեն նրա մասին մեր

նախընթաց դրածներին, Բայց մեր ասածներն այդ մասին ցրված լինելով այստեղ ու այնտեղ մեր ընդարձակ շարահյուսվածքի մեջ, կարող են ազդեցություն և լինել ընթերցողի մտքի մեջ և խուսափած նրա ուշադրությունից, ուստի և մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ կրկին մի հետադարձ հայացք ձգել մեղանուժ նրա արածների ու քարոզածների վրա և ի մի հավաքել ու ամփոփել աղբի այն ժամանակների հետ ընկած մտավոր կացությունից զգալիորեն պայմաններում նրա գործունեությունից բովանդակ արդարությամբ:

Արուստանը հիմնադիր է հանդիսացել նոր աշխարհագրագրական լեզվի ու գրականության, Նա, ճիշտ է, առաջինը չի եղել, որ միտք է հղացել աշխարհիկ լեզուն հայության մտքի արտահայտությունից դուրս դարձնելու. նրանից առաջ էլ այդպիսի մտածողներ եղել են և նույնիսկ իրագործելու փորձեր անողներ,¹ մինչև իսկ 1834 թվին ամբողջ նոր կուսակարանը վերածվել է բավականին մաքուր աշխարհագրագրի և աղագրի Մոսկվայում, Բազելյան միսիոնարների՝ Զարեմբայի, Հադևի, Դիտրիխի աշխատանքով և Միքայել Սալլանթյանի գրաքննչական թույլտվությամբ. չենք խոսում արդեն ավելի հնումն եղած այդպիսի փորձերի մասին, բայց նա առաջինն է եղել, որ խնդիրը լուծել է կտրականորեն, գործնականապես, տալով մի աշխարհիկ անհման դասական ստեղծագործություն, առնված բուն ժողովրդի կյանքից, ամենքին հասկանալի լեզվով, որ հաստատապես հիմք է դրվել նոր գրականության:

Նա առաջին ներկայացուցիչն է եղել ռոմանտիզմ գրական ուղղության՝ հայերի մեջ, գրելով «Վերք Հայաստանի» պատմական վեպը, կամ ռոմանը, որին օրինակ և նախատիպար են հանդիսացել նրա համար Վալտեր Սկոտի պատմական վեպերը, որ այնքան սիրով և հափշտակությամբ կարդացել է նա Դորպատում:

¹ Կիլիկիայի Թագավորների «Դարպասի» լեզուն (տե՛ս Լեոն Մեծագործի պարզագրերը), Լեոնիս Շնորհալու «Հանելուկներ» լեզուն (120 հանելուկ, որոնց կհուր ժամանակի աշխարհիկ լեզվով է գրված), մեր միջնադարյան հարուստ բանաստեղծության լեզուն (Նահապետ Քուչակ և մյուսները), մեր բազմաթիվ բժշկաբանների լեզուն (Ամիր-Դովլաթ Ամասիացի), Մեսրոպ Թադևադյանի լեզուն (Կալկաթայի Արարտայան ընկերության հրատարակած «Ազգասեր» երկաթաթաթերթի մեջ), և այլն:

Նա հիփրոպական մտքով ու հասկացողությամբ առաջին մանկավարժ ուսուցիչն է հղել հայերի մեջ, որ բերել, մոծել է հայոց «ծեծի և փալախայի դպրոցները» այդ նոր մանկավարժական եղանակով (Տապիական) ուսուցանելու գործը, առաջին անգամ գործադրելով այդ իր վանքի խցի դպրոցում և հետո՝ իր մասնավոր պանսիոնում և Տիփիսի ու Երևանի գավառական դպրոցներում:

Նա առաջինն է հղել, որ կազմել է հնչական եղանակով գրել-կարդալ սովորեցնելու ընթերցարանը—«Նախաշալիղը»—իր նշանավոր «Որատ-հառաջաբանով», որով և ազատել է հայ մանուկներին և նրանց դասատուներին «այրժեհնուայով» ուսանելու և ուսուցանելու. տաժանակիր աշխատանքից:

Նա հայերի մեջ հիփրոպական լուսավոր գաղափարների առաջին քարոզողը, տարածողը և ունիվերսալ է հանդիսացել, որով և հայկական հնացած, փոշոտած, խավար նահապետական և չոր ու ցամաք նյութական հաշիվներում քարայած կյանքի մեջ մտցրել է մի նոր թարմացուցիչ, վերանորոգիչ, կազդուրիչ հոսանք և հոգի, դիտակցաբար ապրելու, իրենց չարն ու բարին ճանաչելու նոր մտայնություն, նոր հասկացողություն է ներշնչել իր հայրենակիցներին և ընդհանրապես մտավորապես զարգանալու, առաջադիմելու համար նրանց առաջ լայն հորիզոններ բաց արել:

Նա կրոնական խտրությունից շատ հեռու է հղել. նրա կարծիքով և հասկացողությամբ՝ կրոնը արգելք չպիտի լինի տարբեր կրոնի և դավանության մոռդկանց միմյանց սիրելու, որովհետև մարդկանց կրոնը տարբեր լինելով հանդերձ, նրանք ամենքն էլ միևնույն պատկերն ունեն (տես «Թուրքի աղչիկը»):

Նա լայն հայացքով, առանց շովինիզմի և ազգատեցության, ջերմ հայրենասեր է հղել. նա սիրել է հայերին, իբրև արևնակիցների, և վրացիներին, իբրև հայրենակիցների—«բոլոր մարդիկ եղբայրներ են» (տես «Հիշատակարան»-ը):

Ահա այս կետերի մեջ կարելի է էապես և տիրապես ամփոփված տեսնել Աբովյանի արածները, կետեր, որոնցով բնականաբար նա մի կարևոր ուժ և կուլտուրական մեծություն է հանդիսացել իր հայրենակիցների համար:

74. Ստ. Նազարյանցը, ինչպես որ տառաջիկան է ճշտիվ որոշել Արտվյանի կորստյան ու մահվան հանգամանքը, այնպես էլ տառաջիկան է ամենաճիշտ գնահատականը տվել մեր կյանքում նրա կատարած գործին, «ազգի մեծ բարերար» համարելով նրան: Նա գրել է... «Հայոց Հելիկոնի վերայ դափնիներ չեն բուսանում արժանի գլխի համար, բայց փուլթ չէ, Արտվյանը, ազգի մեծ բարերարը, թեև վաղուց արդեն մոռացված յուր հայրենիքում, այնու ամենայնիվ փառավորվում է և միշտ պիտի փառավորվի արդարադատ և վրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ»:

Մենք, սակայն, պիտի առարկենք այդ գնահատականի մի երկու կետի դեմ—որ «նա վաղուց արդեն մոռացված է յուր հայրենիքում, բայց փառավորվում է և միշտ պիտի փառավորվի արդարադատ և վրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ»: Արտվյանն իր կենդանության օրով չէր էլ կարող գնահատված լինել իր հայրենիքում, որովհետև նրա կատարածը նրա կենդանության օրով դեռ լավ հայտնի էլ չի եղել ազգի ընդհանրությունից: Նրա ուսուցչական գործունեությունը տիրապես սկսված լինելով երկու դավառական պետական դպրոցների նեղ շրջանակի մեջ, մեծ ծավալ չի ունեցել և դրա արդյունքն էլ, բնականաբար, ոչ տյնքան մեծ ու ծավալուն է եղել, որ աչքի ընկած լիներ և նկատելի դարձած ամենքին: Նրա կազմած ձեռնարկները դեռևս տպագրված չեն եղել, նրա փառքի պատկ «Վերք Հայաստանի»-ն, թեև մի քանի ձեռագիր օրինակներով հայտնի է եղել ընթերցողների նեղ շրջանում, բայց տակավին չտպագրված լինելով, նույնպես տարածված և ընդհանրացած չի եղել, ուրեմն ինչձվ և ինչպես պիտի հռչակված լիներ նրա անունը, որ նա գնահատված լիներ հայրենիքում և ազգի լրության կողմից:

Իսկ ինչ վերաբերում է «արդարադատ և վրոպայի մարդկություն», այո, նրա մեջ գտնվել են անհատներ, որոնք զբաղվել են հայ դասական լեզվի և պատմագիրների ուսումնասիրություն գործով իրենց գիտական նպատակների համար, բայց որ այդ մարդկությունը լրջորեն զբաղվեր հայ ազգի բարոյական-կուլտուրական և քաղաքական վերածնություն գործով, մի բան, որ կազմել է Արտվյանի գործունեության ու քարոզի ուղն ու ծուծը, այդ հրեք չի եղել, ուստի և նրա, Արտվյանի, անունը

չի փառավորվել և երբեք էլ չի փառավորվելու Եվրոպայի, Նա-
դարյանցի ասա՛, «արդարա՛վա՛տ մարդկության պատմագրքի
մեջ»։ Հայությունը և նրա գործիչները չափազանց չնչին, դուզ-
նաքյա և աննշան մեծություն են եղել Եվրոպայի աչքին, որ-
նա հաճիր մի քիչ թե շատ ընդարձակ անկյուն շնորհել նրան
իր մարդկության պատմագրքի մեջ, հըր մնաց, որ հայ գործիչ-
ներից մեկն ու մեկի անունը փառավորվելու պատվին արժանա-
նար նույն պատմագրքի մեջ։

Արուսյանի անունը, իհարկե, հայտնի է եղել Եվրոպայի գիտա-
կան աշխարհին, նրան հիշել են իրենց պրվածքներում գերմանացի
գիտնական ճանապարհորդները, որոնք շրջագայել են Հայաս-
տանում նրա ուղեկցությամբ և առիթ են ունեցել ծանոթանալու
նրա հետ—Պարրոտը, Վագները, Բողենշտեդտը, Հաքստհաուզենը,
Աբիխը, Սեյմուրը, ամենքն էլ պարտք են համարել հրապարա-
կորեն իրենց երախտապարտությունը հայտնել նրան այն կարևոր
աջակցության համար, որ նա ցույց է տվել նրանց, իրենց ձեռ-
նարկած գործում, հայ երկրի և ժողովրդի ուսումնասիրության
բնագավառում։

Վագները գրել է նրա մասին. «Պարոն Արուսյանը Դորպա-
տի համալսարանը մտավ, ու վեց տարի ուսումնս սովորեին իր
հայրենիքը դարձավ Պր. Արուսյանին պես կրթյալ ու լեզվագետ
մարդն մը օգնութիւն գտնելուս համար ինքզինքս երջանիկ կը-
սեպակի»։

Բողենշտեդտը գրել է. «Արուսյանը մի տաղանդավոր հայ է,
որ իր գիտնական կրթութիւնն ստանալով Դորպատում և հիմ-
նավոր կերպով ուսումնասիրելով գերմանական ու ֆրանսիական
լեզուները, վերադառնում է հայրենիք»։

Հաքստհաուզենը գրել է. «Արուսյանը... լիովին յուրացրել
է գերմանական համալսարանական ուսումը։ Նա գերմաներեն
այնպես լավ է խոսում ու գրում, որ ոչ ոք նրա օտարաղգի լինելը
չի իմանալ»։

Դերմանացի ուղևոր բժիշկ և բուսաբան Կարլ Կոխը, որ
շրջագայել է Հայաստանում Արուսյանի օրով, խոսելով նրա
կրթական դրժուհեության մասին, ասում է. «Հնարավոր է, որ
այս կամ այն հարցում նա շեղվում է ժողովրդական կրթության

քննագլխավորում պետութեան նախագծած ուղիից, քանի որ արտա-
քին ձեւականութեանը չէր գոհացնում նրա դեպի վեր ստիւտնոգ
հոգին, հնարավոր է նաև, որ նա ևս գործել է զանազան սայթա-
քումներ, բայց անկասկած, մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել
այնպիսի մի ուսուցիչ, որը նման սիրով ու այնպիսի զոհաբե-
րութեամբ նվիրված լիներ մանուկների դաստիարակութեան
գործին, ինչպես որ Աբովյանը... Սակայն, դժբախտաբար, Աբո-
վյանին չեն ցույց տալիս արժանի վերարկւմունք: Զինովիկ-
ների նկատմամբ յայտնի հաճախ ու շատ է խանդարում նրան՝ առաջ
տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձգտումները... Եթե Աբովյանը, որ-
պես Երևանի գլխավոր տնօրէնի տնօրէն, մնալ կարողանա իր
գործունեութեան ներկա շրջանի մեջ, ի՞նչ նրան գործոն աջակ-
ցութեան ցույց տան իրեն հնթակա պաշտոնյաները, այլև պա-
հանջված չափով գնահատեն նրան, սպասելի է, որ Երևանից մի նոր
լույս ծագի դժբախտ ու մոռացված, տարիներով ոտնահարված հայ
ժողովրդի համար»:

Այսպիսի հիշատակութեաններն էլ, իհարկե, մի բան են
և նրա անվան մի տեսակ փառավորումն, բայց այդ, անկասկած,
Նաղարյանցի ասած և նամանավանդ մեր հասկացած ու վերջ
բացատրած փառավորումը չէ:

Գալով Աբովյանի հետմահի ժամանակաշրջանին, մենք,
արդարադատ լինելով, սլարտք ենք համարում այստեղ նշել, որ
նրա մահից մի տասնյակ տարի միայն անցնելուց հետո, երբ
1858 թվին արժանահիշատակ Հովսեփ Փոնդոյանը սպաղբել է
«Վերք Հայաստանի»-ն և 12 տարի հետո, երբ 1860 թվին Մար-
կոս Աղարեկյանը լույս է ընծայել նրա «Զանգի»-ն իր «Կոռնկ
Հայոց աշխարհի» ամսագրում, և դրանք տարածվել ու ընդհան-
րութեան սեփականութեան են դարձել, դրանք, ասում ենք, ըն-
դունելի են մեծ խանդավառութեամբ և հայ ժողովրդի ժամանա-
կի մտավորականութեան հավանութեամբ հարկավոր գնահատու-
թեան արժանացել: Եվ նա այդ օրերից ճանաչվել է իբրև ազգի
մեծ բարերար ու հրախոտավոր, արժանի պատվի և գերագույն
մեծարանքի: Հենց ինքը Նաղարյանցը իր «Հյուսիսափայլ»-ի
շուրջը խմբված փոքրաթիվ պայծառ կաճառով և անմահ հիշատա-
կի Միքայել Նալբանդյանի գործակցութեամբ կարողացել է մի

6—7 տարւոյն ընթացքում իրագործել Աբովյանի ամենապլխավոր դադափարը, կարողացել է նոր լեզուն մշակել, նոր գրականություն ստեղծել Աբովյանի գրած հիմունքով, որի հետևանքն էլ այն է եղել, որ այդ նոր գրականությունն իր էջերում ոսկի տառերով գրողմել է նրա անունը իբրև իր հիմնադրի: Եվ 1861 թվին գրվել է նրա առաջին գրվատական, բայց ճշմարտապատում կենսագրությունը Մ. Տեր-Աղարյանցի ձեռքով, որ եղբայրակցում է հետևյալ գնահատականի խոսքերով. «Մեծ կորուստ (Աբովյանի մահւոյն մասին է խոսքը — Յ. Մ.), որ գնալով ավելի ևս ցավալի է դառնալու սրտերի... Քու (Աբովյանի) հիշատակը մեծարելի է մեզ համար, անշինջ մնալու է մեր և սուղագայ սերնդի սրտերի մեջ»:

Դրանից էլ մի տարի առաջ, 1860 թվին, նույն «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագրում, որտեղ տպագրվել էր Մ. Տեր-Աղարյանցի գրած կենսագրականը, ամսագրի խմբագիր Մարկոս Աղաբեկյանն իր «Պարոն Խաչատուր Աբովյանը և իր Զանգին» հոգովածում նվիրել է նրան հետևյալ սրտաշարժ տողերը. «Արդ, ընդունիր այժմ, հոգեզին հանձար, որ այս աշխարհիցն անմխիթար դնացիր մի աներևույթ աշխարհ սփոփանք որոնելու քովառվուռն և զգալի հոգվույդ, ընդունիր մի հեռավոր պանդուխտ հայրենակցույդ արտասովալի աչքերով և վշտալի սրտով հառաչանքը, որ հոգվոց է հանել քո ծննդյան բնակարանը տեսնելիս, քո պատանեկությանդ վայելուչ գյուղումը հանգստանալիս և քո թափառական և անմխիթար կենացն ականատես և զոդ անտառաց, սարերու և դաշտերու մեջ ման գալիս»:

Դրանից էլ դեռ մի տարի առաջ, 1859 թվին «Արևմուտքի» խմբագիր Ստեփան Ոսկանն իր երկշարժաթաթերթի էջերում գրել է. «Ոչ, չպիտի ըսվի, որ իրավունք ուներ, երբ կը գրեր. «Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կը մեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չես ունենար»:

«Իր աշակերտները և այս տողերը գրողն իր վրա պիտի գթան միշտ. երբեք չպիտի դասեն զինքը այն սուտ ազգասերներու կարգը, որք անձնական փառքի համար ամեն իրավունք տաքի տակ կառնին, գրիչ ունենալով ձեռներին, երկու տող չուգեցին իւր վրա գրել»:

Այս բոլորին մենք պիտի ավելացնենք և Նալբանդյանի գնահատականը, Նալբանդյանի, որ Աբովյանի առաջին լուրջ քննադատն է հանդիսացել և որակիլ նրան «բարի հիշատակի արժանավոր Աբովյան»։ Նա քննադատելով «Վերք Հայաստանի»-ն՝ նմանեցրել է այն Ապոլոնյան հայելուն, որի մեջ տեսել է «Հայկական կյանքի մեռած պատկերը, տեսել է, թե ինչպիսի այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտում է առաքինությունը և հովվական կամ նահապետական ժամանակների հասկացողությամբ ընդգծմ է զինվորվում այս կամ այն անիրավության, թե ինչպիսի հալածվում է առաքինությունը և պատճառ է լինում բյուր կաթիլներիով արտասուենքի»։ «Այդ երկի մեջ — տոհմ է նա, — մարմին է առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հասկացողությունը»։ Նա անիրավություն է համարել այդ գրքի «խորին արժանավորությունը» չընդունելը, գրքի, որի նստատեղն է եղել պատկերացնել ազգի կյանքը ազգի առաջ և այլն։

Այս բարձր գնահատականներին զուգահեռ, առանձին առաջավոր ու Աբովյանին գնահատող և սիրող մարդկանց ջանքերով սկսել են հրատարակվել մեծ դրողի գործերը։ 1858 թվին Աբովյանի պանսիոնի անդրանիկ աշակերտ Գևորգ Աբխյանցը, ինչպես արդեն հիշել ենք, ձեռք բերելով վարժապետի կնոջից «Վերք Հայաստանի»-ի ձևագիրը, տպագրել է այն Հովսեփ Փոնդոյանի ընկերակցությամբ։ 1860 թվին Մարկոս Աղաբեկյանը հրատարակել է իր «Կռնկում» նրա նշանավոր «Զանգին», որ լրացնելով «Վերքը», իբրև նրա «Հավելվածը» ու լրացույցի մասը, և խանդավառությամբ կարդալու նյութ մատակարարելով ընթերցողներին, է՛լ ավելի տարածել է հեղինակի հմայքը։ 1862 թվին տպարանատեր Համբարձում Էնֆիտջյանցը տպագրել է նրա «Նախաշաւիղ կրթութեան վասն նորավարժից» խորագրով ընթերցարանի առաջին մասը, հետո՝ «Պարապ վախտի խաղալիք»-ը և «Փետդորա կամ որդիական սերը»։ 1897 թվին Իսահակ Ժամհարյանը տպագրել է Մոսկվայում նրա երկերի ժողովածուն, որի մեջ մուծվել են մինչև այդ հայտարարված նրա բոլոր գրվածքները՝ ժողովածուի խմբագիր Ստեփանոս Տեր-Սարգսյանի համառոտ, բայց ճիշտ և մինչև այդ ժամանակները գտնը-

ված վավերականների հիմունքով կազմած կենսագրությամբ: 1911 թվին լույս է տեսել Ներսիս քահանա Տեր-Կարապետյանի «Սաչատուր Աբովյան» խորագրով լիակատար կենսագրությունը, մի, թեև աղբյուրների թերի ուսումնասիրությամբ և ավանդական-գրվատական բնույթով աշխատասիրություն, բայց այն արժանավորությամբ, որ դրա հեղինակը առաջին անգամ օգտագործել է այդ կենսագրության համար Աբովյանի որդի Վարդանի մոտ պահված հոր անտիպ ձեռագրերը, որոնց մեջ և կենսագրության համար շատ կարևոր նրա «Հիշատակարանը»: 1902 թ. լույս է տեսել Լևոն Մանվելյանի «Դեպի վեր» խորագրով գրամատիկական պոեմը, որի մեջ այլաբանորեն շարահյուսված է Աբովյանի առաջին անգամ Պարրոտի հետ կատարած վերելքը Մասիս գագաթը, և այլն:

Աբովյանագիտությունը բառիս իսկական իմաստով սկսվում է ճոխանալ ու խորանալ միայն սովետական շրջանում, երբ Պետհրատը հրատարակում է անմահ հեղինակի երկերի ժողովածուի երկու հատորը, «Նախաշավիղը», իսկ ՀՍՍՌ Դիտ. Ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտը՝ «Դիվանը» և այլ գործերը ու ձեռնամուխ լինում նրա մահվան 100-ամյակի կապակցությամբ՝ հրատարակելու հեղինակի երկերի լիակատար ժողովածուն 8 հատորով:

Բացի այս բոլորից այս կամ այն առթիվ՝ նրա մասին արվել են բազմաթիվ զեկուցումներ, կարդացվել են դասախոսություններ, որոնց բոլորի մեջ էլ ջանք է գործադրվել բացատրելու նրա գրվածքների իմաստն ու խորհուրդը—պարզաբանելու նրա կյանքն ու գործունեությունը, բնութագրելու նրան: Դրանց հաջորդել են լուրջ գործեր, որոնց նպատակն է եղել ուսումնասիրել նրան բազմակողմանի, գաղափարախոսության տեսակետից և հատկապես պարզել նրա կյանքի ու գործունեության մութ մնացած կողմերը, նրա ողբերգական վախճանի դժվար լուծելի առեղծվածը: Նրա անունը դրվիլ է դպրոցների վրա, ընթերցարանների և ոսկեփորիկների, որոնք գործ են ածվել դպրոցներում իբրև ձեռնարկներ ու դասագրքեր, մոեծվել են նրա «Վերք»-ից ընտիր հատվածներ և «Պարապ վախտի խաղալիք»-ից առակավոր ոտանավորներ և ուսուցիչները կարգալ են

տվել հաճախ և բերանք անել տվել աշակերտներին և դրանով հեղինակի շուռնչն ու հոգին ներշնչել նրանց մեջ:

Նրա պանսիոնի աշակերտ Գաբրիել Խատիսյանի ձեռներեցությամբ և մյուսների օգնությամբ նրա որդի Վարդանն ուղարկվել է Դորպատ-ուպանելու, նույն նպատակով էլ «Արձագանք»-ի խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանի ձեռներեցությամբ նրա թոռը, Վարդանի անդրանիկ որդի Կոստանդինն ուղարկվել է Լայպցիգ, և այլն:

Սրանց հետ միասին և սրանց հետևանքով խնդիր է հարուցված եղել մի ավելի մեծ և արժեքավոր գործով հավերժացնելու նրա հիշատակը ընդհանուր գնահատականի հղանակով, խնդիր, որն ընդունելություն գտնելով և ընդհանրության ուղադրության ու հավանության արժանանալով, հետզհետե տարածվել, հասունացել և վերջապես հանուր ազգի նվիրական ցանկությունն ու բաղձանքը դարձել: Որոշված է եղել մի համեստ արձան կանգնեցնել նրան հայության կենտրոն Երևանում, որ կից է նրա ծննդավայր Քանաքեռին և որտեղ անցած են եղել նրա պատանեկության քաղցր օրերի մի խոշոր մասը, նրա կյանքի ու գործունեության վերջին շրջանի դառնագին տարիները և որտեղ, վերջապես, պատահել է նրա «անհայտ բացակայություն» բառերով կնքված տառապալից վախճանը:

Ցարական կառավարության դաժան ռեժիմի ժամանակներն են եղել. տխրահուշակ պորեպոնոսյանները, գոլիցինները, ֆոնպլենները, յանովսկինները և ցարական մյուս գիշատիչները փականք են դրած եղել և կաշկանդած ամեն մի ազգային ազատ շարժում, ազատ խոսք ու միտք, ուստի և հեշտ չի եղել ազգի այդ վտղեմի բաղձանքի իրագործումը, մինչև որ վրտ են հասել ցարիզմի հոգևարքի տարիները, երբ սակավ ինչ փոխվել, թեթևացել, մեղմացել է վերաբերմունքը ազգային մշակույթի հանդեպ և հնուրավոր են դարձել այդպիսի կուլտուրական գործերը:

Արևիկյանին արձան կանգնեցնելու գործին նախաձեռնող է հանդիսացել «Բազմի Հայ կուլտուրական միությունը»: Նա պատրաստել տալով ժամանակին լավագույն հայ քանդակագործ, երևվանցի Անդրեաս Տեր-Մարությանին արձանի նախագիծը, ուղարկել է այն Կովկասի բարձր իշխանության, խնդրելով թույլ-

տություն հայերից գանձելիք գումարով կանգնեցնելու շինվելիք արձանը Երևանի «Կոլյուբակինի սկիւեր» կոչված տեղում:

Թուլյատությունն ստացվել է,¹ բայց արձանի իրականացման գործը գանազան պատճառներով և գլխավորապես գանձվելիք գումարի կոպեկ-կոպեկ հավաքվելու պատճառով այնքան ձրգձգվելու դանդաղել է, որ վրա է հասել համաշխարհային պատերազմը և երեսի վրա թողել բոլոր կոլյուբակյան գործերի հետ միասին նաև արձանի գործը:

Արուլյանին արձան կանգնեցնելու պատվավոր գործը վիճակված է եղել իրականացնել Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, որ բերել տալով պատրաստված արձանը Պարիզից, կանգնեցրել է 1926 թվին, նրա ծննդյան 125-ամյակին, այժմ «Արուլյանի սկիւեր» կոչված հրապարակում, մայրաքաղաքի նրա անունը կրող գլխավոր փողոցի վրա, մի պարզ սիրունիկ արձան, որի զեղեցկութունը հենց իր պարզության մեջ է—կոփածո քարերից երկաստիճան հատակ, ամրացված բետոնե ամուսկուռ հիմքի վրա, դրա վրա էլ Հայաստանի հղկած որձաքարի բարձր պատ-

¹ Այդ մասին մենք էմին Տեր-Դրեգորյանի «Эриванские объявления» թերթի 1912 թվի հունիսի 30-ի համարում կարդում ենք հետևյալը. «Կովկասի նորին կայսերական բարձրության փոխարքայի դիվանատունը հայտնել է Բաքվի Կոլլուբակյան միության գլխավոր բյուրոյին, թե փոխարքան թույլ է տվել Միության արձան կանգնեցնելու հայ վիպագիր Արուլյանին Երևան քաղաքում Կոլլուբակինի սկիւերում:

Սրա հետ միասին փոխարքայի դիվանատունը ուղարկելով Միության Դեղարվեստի Ակադեմիայի հաստատած՝ Տեր-Մարուքյանի կաղմած արձանի նախագիծը, հաղորդել է, թե Ակադեմիան հաստատած լինելով արձանի նախագիծը, դանկութուն է հայտնել միայն, որ մանուկների պատկերները, որոնք լրին² բանաստեղծի պատկերի համեմատությամբ ավելի խոշոր են, սակավ ինչ փոքրացված լինեն:

Այս պաշտոնական դրության թերթին հաղորդողն իր կողմից սրան ավելացրել է. «Այսպիսով արձան կանգնեցնելու գործի առաջ ծառացած բոլոր արգելքներն արդեն վերացած են և Կոլլուբակյան միության մնում է միայն մի կողմից տվելի եռանդով շարունակելու արձանի կառուցման համար անհրաժեշտ դրամի գանձումը, մյուս կողմից էլ փութով ավարտելու արձանի շինութունը, որովհետև հայ ժողովրդի այնքան անհամբերությամբ ընդացած արձանը հայ վիպագրության նահապետին, վերջապես, կանգնեցված, վերջացած լինի, նրա ծննդավայր Երևան քաղաքում»:

վանդան և դրա վրա կանգնած «անձայն, խորհուրդը հակառին»
Խաչատուր Աբովյանը:

Այսպիսով հայ ժողովրդի վաղեմի բաղձանքը մեր օրերում
կատարվել և հնարավոր է դարձել, հակառակ Նազարյանի լսածին,
բուն հայրենիքում պսակելու արժանավոր գլուխը ոչ Հելլիկոնի
դափնիներով,—մեր երկրում դափնիներ չեն բուսնում,—այլ մեր
Արաբածի պեղածիծաղ լանջերի խնկահոտ անթառամ ծաղիկներով:
Եվ ժողովրդի փայփայած մտքի ու բաղձանքի այդպիսի իրակա-
նացումը նրա անվան ամենամեծ փառավորումն է եղել, մենք
ավելին կասենք, նրա ապոթեոզը:

Ստորագրված է տպագրության 4/IX 1915 թ.

ՎՖ 02114, պատվիր № 835: Հրատ. № 261: Տիրած 3000:

131/ տպագրական մամուլ, 1 մամուլում 38,400 տպ. նիշ:

ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի տպարան, Երևան, Աբովյան 104.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031524

(12)

2000 16 0.

